НЕДА АНТОНОВА

Царица Елеонора Българска

Документален роман

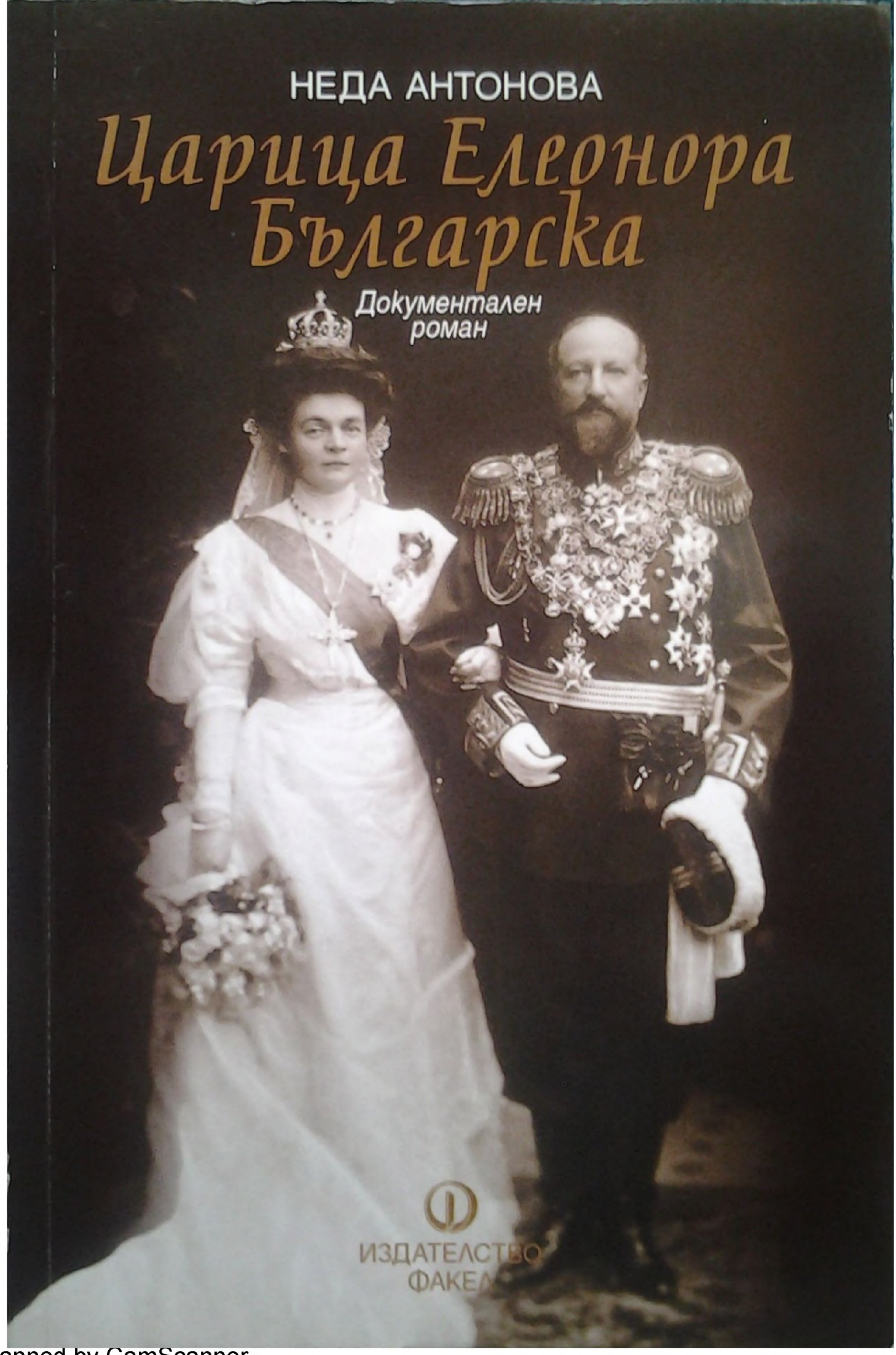

ИЗДАТЕЛСТВО
ФАКЕЛ

Scanned by CamScanner

Неда Антонова
е писател, драматург
и журналист.
Автор е на
седемнайсет заглавия.
Нейни романи
са превеждани на
френски, руски,чешки
и полски език.

ISBN - 9-954-411-203-5

9 789544 112035 >

Цена 12 лв.

Фердинанд се жени за Елеонора, а Елеонора се омъжва за България.

„И се появиха Князът и Княгинята хванати под ръка: той висок и тлен, облечен в пълна генерална униформа със всички отличия, бавен, леко накуцващ, полуобърнат към Нейно Височество с доволния поглед на човек, яхнал расов кон... И тя - с дълга шия и благороден овал, висока и стройна, обгърната от бяла лионска коприна с толкова проста и изискана кройка, че правеше фигурата ѝ да изглежда изящна и безспорна като формула или афоризъм. Всяко прибавяне към този величествен силует би накърнил кристалната му и смайваща цялост. Княгиня Елеонора не беше нито млада, нито особено красива. Но бе толкова естествена в своята царственост, че изглеждаше непостижима за всяко друго чувство, освен възхищение.“

За деветте години на своето царуване - бляскавите и трагични години на балканските войни - от мащеха на високочайшите сираци царица Елеонора се превръща в Майка на Отечеството, наречена от световната преса „Короноваият ангел на България“.
Последното ѝ желание е изпълнено: погребана е в светата българска земя, до стената на Боянската църква, която лично бе спасила от разрушаване и така я бе подарила на поколенията и на света.

Scanned by CamScanner

НЕДА АНТОНОВА

Царица Елеонора Българска

Документален роман

ИЗДАТЕЛСТВО
ФАКЕЛ

Scanned by CamScanner

Фердинанд се жени за Елеонора,
а Елеонора се омъжва за България

Нейно Императорско Височество
Мария Павловна Романова

Scanned by CamScanner

Портрет на Царица Елеонора от художника Георги Евстатиев.
ЦДА, ф. 762К (Колекция портрети).

Scanned by CamScanner

ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА

ПРЕДЦИ И СЕМЕЙСТВО НА ПРИНЦЕСА ЕЛЕОНОРА

Принц ХАЙНРИХ I фон РОЙС (Руснака) (1276 — 1295) — основател на младшата династическа линия на рода Ройс, внук на княз Данило Галицки и правнук на киевските князе

Принц ХАЙНРИХ XLIII фон РОЙС (1786 — 1841) — дядо на принцесата

Принц ХАЙНРИХ IV фон РОЙС (1821 — 1894) — неин баща

Принцеса ЛУИЗА фон РОЙС-ГРАЙЦ (1822 — 1875) — нейна майка

Принц ХАЙНРИХ XXIV фон РОЙС (1855 — 1910) — брат на принцесата, композитор

Княз АЛБЕРТ фон АЛТЕНБУРГ (1843 — 1902) — генерал от руската армия, полубрат на принцеса Елеонора от първия брак на майка ѝ с княз Едуард Алтенбург

Принцеса ЕЛИСАВЕТА фон РОЙС (1865 — ?) — сестра на Елеонора

Цар ФЕРДИНАНД I (1861 — 1948) — цар на българите и съпруг на царица Елеонора

ДРУГИ

МАРИЯ ПАВЛОВНА (1854 — 1920) — Велика руска княгиня, съпруга на Великия княз Владимир, първа братовчедка на Елеонора

ВЛАДИМИР АЛЕКСАНДРОВИЧ (1847 — 1909) — Велик княз, трети син на Александър II, Царя Освободител, съпруг на Мария Павловна

ОСПЕНИ, Марк Александрович (1853 — 1878) — граф, адютант на княз Алтенбург и годеник на принцеса Елеонора

ФОК, АЛЕКСАНДЪР ВИКТОРОВИЧ (1843 — 1926), генерал — освободителят на Свищов през 1877 г., по-късно

ed by CamScanner

доброволец в Балканската война

БРЮС, ВИКТОР ГЕОРГИЕВИЧ (1869 — 1916) — граф, флотски офицер, уволнен след погрома на Порт Артур, красавец, дуелант и авантюрист

ХРИСТО ХРИСТОВ (1870 — 1918) — гвардейски офицер, флигел-адютант на царица Елеонора

ЖАНА АНТИКАР (1875 — 1930) — доверена дама на царица Елеонора

КУНА ДОБРЕВА (? — 1929) — народна певица, доброволка от Балканската война, спасила живота на граф Брюс

Scanned by CamScanner

ХРОНИКА

Преди минути е настъпила съдбоносната за България 1908 година.

„С Вас, чрез Вас и винаги след Вас!“ — вдига тост за княз Фердинанд водачът на демократите Александър Малинов.

Всички присъстващи на новогодишния бал в Голямата зала на Двореца ръкопляскат.

Негово Царско Височество е очарован.

По-късно — в „Съвети към сина“, Князът — вече абдикирал цар — ще нарече речта на Малинов лигава, а пожеланията му — сганареловски глупости.

На 16 януари 1908 година обаче монархът възлага на същия този Сганарел да състави и оглави поредното българско правителство.

Само ден по-късно европейската преса обявява годежа на княз Фердинанд Първи Български с Нейно Височество принцеса Елеонора фон Ройс-Кьостриц от дребното немско княжество Ройс, едно от онези някогашни градове-графства, които европейската дипломация нарича „второразредни величини“.

Вестта отеква и в България.

В последните дни на февруари в Кобург и Гера е отпразнувана сватбата.

Българските вестници, неизвестно защо, описват новата княгиня като доскорошна вдовица, без дори да намекват за името и националността на покойния ѝ уж съпруг.

Фердинанд е на четирийсет и седем години, Елеонора — на четирийсет и осем. На личния ѝ герб е изписан девизът ѝ — „Вярност и постоянство“.

Най-малко от всички за чужденката знаят княжеските сираци.

Информацията около бракосъчетанията и личността

Scanned by CamScanner

на втората княгиня от Третото българско царство е оскъдна.

Столичното общество тъне в сдържано очакване.

В селска България обаче събитието се разказва и украсява като романтична приказка.

И никой, дори самата принцеса Елеонора, не предполага, че за девет години царуване тя ще се превърне от мащеха на княжеските деца в Майка на отечеството.

С какво ни възмездява съдбата, когато ни е лишила от любов?

Scanned by CamScanner

КУНА БАЙРАКТАРОВА:

КНЯЖЕСКА СГЛЕДА

Като се разчу из народа, че на нашия княз Фердинанд княгинята му умряла и оставила на ръцете му четири дребни дечица, всичкият свят зина горко да го оплаква, сал кмет Цани се изправи като един природен мъж и отмахна мъката от главите ни: „Ревете, шом като ви се реве, ала недейте се плаши! Князът ни е млад и тук до година-две ще рече да повтори!“.

А пред нас, дето сме си свои, кметът си изля мъката: „И пак от залъка си ще делим да сбираме пари за подарък на новата княгиня, и пак до нас няма да стигне и крайчецът на сватбената трапеза“.

И е прав да натяква. Щото ние сме малко село, нам и барата ни малка, и черковата ни малка, сал кръстът ѝ е голям. И кметът. И той бойлия. Когато събирахме пари за първото венчило на княза — що радост, Боже, що чудо! — дядо Съчко с гайдуницата по цял ден свиреше из селото, а Ненка Сиромахкинката кокошките си продаде, сал и сал да се не дели от людето. Събрахме ги, а Цани — кмет щото! — проводи парите до околийската банка и се горкият натъкми да ходи в палата на сватба. Млади бяхме в онез години и си вярвахме, че тъй както князът е за нас единединичък, тъй и ние сме за него едни-еднички. Та и Цани. Продаде лозето на Бял баир и първо си купи кустум и гамаши, а подир лъскава яка, бомбе, че и баш салтанати: бастунче с лъвска глава за в дясната ръка и кожена ръкавица — да я стиска в лявата. И тръгна да се разстъпя из село, дорде му се слегнат калеврите, да му не убиват. Колко съм го гледала, плакала и подсмърчала! И да бях само аз, ама не бях. Сите по-млади плакахме. Надничаме през плета и ревем. От радост, де, щото си имаме княгинка.

Премени се тогаз кмет Цани и зачака княжеската покана.

Scanned by CamScanner

Не смее да се съблече, да го не свари поканата неподготвен. Стои на прозореца пременен, под прозореца стои конят му оседлан. Днес да дойде хабер, утре да дойде. Нема. Те поканите вървели по-бавно от парите за княжеския подарък. А кърската работа напира околовръс. Напира, лудата, и не пита има ли князът булка, няма ли. На втората седмица кмет Цани се разпремени и след пладне същия ден отиде да оре. Що време мина оттогаз, ама и до днес му е мъка, щото не бе зачетен като общинска власт и щото хатърът му бе скършен на две.

Мина се, що се мина — то на село времето е като барата: лете тича, зиме пълзи — пак се разчу из народа, че князът ни — вдовец, сиромахът! — решил да си дири втора жена. И баш тогаз даскал Крънзов се върна от Плевен и донесе хабер, че по заръка на околийската власт на другия ден — свят ден неделя — на плевенската чаршия щял да се стече народ от Дунава до Балкана и всяко село требе да се покаже с най-личната си мома и най-гиздавата си премяна. Туй каза човекът и рече още: княжески роднини от Русия щели да додат, във вид на едно посещение — да ни видят какви сме наглед, а и ний да ги видим.

Кой чул, кой не чул — тъй щяхме да си отминем късмета, ако баба Гануша не бе рекла, че през нощта сънувала годежари.

„Накъм нази идеха, водеха петел на връвчица и носеха бяла кърпа на прът, а най-отгоре на пръта набодена ябълка. На добро е! На сватба!“

Туй, дето даскал Крънзов го казва посещение на роднини, по мое време му викахме сгледници. Ближни на младоженеца. И все мъже. Отиват те у момини без покана — да видят дали е добре преметено, сядат като у тях си, ядат, пият, приказват, докато изприкажат всичко, що знаят, и чак накрая — още помня как дъх ми не остана от чакане! — чак накрая току рекат: „Ама вие сте имали и мома за женене?“.

Scanned by CamScanner

Туй е то сгледата.

Та какво стана по село, докле чакахме княжеските сгледници! То май пак даскал Крънзов продума, че князът бил одил при папата да я пита, мое ли да се ожени повторно, а тя му рекла, бе за можене можеш, ама аз требе да знам на коя мома си се спрял... Туй рече даскал Крънзов, ама докато реченото да стигне горе до Качул-махала и да се после повърне доле до барата, излезе, че папата рекла на княза: бе ти що си не земеш някое работно момиче измежду твоя народ, че да ти мете дворове и да ти чува дечица... И че уж князът бил рекъл: „Ми то и аз тва се чудя... и май ще зема да те послушам...".

И туй е причината дето роднините му — другите князове — идели да видят най-личните ни моми с най-личната им премяна... Да изберат невеста и да я поискат както му е редът.

Що стана нататък, не ти е работа! Есенно време, грозде се рони презряло, стока блее за паша, ала никой нищо не чува. Цялото се й село събрало да избира мома. Що кавги, що препирни и криви думи се чуха! Махала срещу махала се възправи, до девето се коляно кълняха, гуша за гуша се хванаха. Па като капнаха от умора, рекоха на кмет Цани: „Ти си кмет, па и ергенин, ти избери!".

И той избра Калушка.

И се тогаз разделихме — пред черковата жените, зад черковата — мъжете. Ние киприм момата, те кипрят коня. Щото селото трябвало да се яви на плевенската чаршия качено на кон.

И тогаз бе хубава Калушка, и днес си е хубава. Натъкмихме я като за сгледа: мойта риза с тантелката, на буля Тянка сукманя с котленските гайтани, на Сетка сърменото коланче, на Радка и Недка чехлите — те двете имат едни чехли и ги носят по на един крак. Косата ѝ сплетохме на девет витки, с венче от градината на Ненка Сиромахкинката. И я покрихме с бяло було, останало на

Scanned by CamScanner

кмета от майка му.

На ранина тръгнахме. Ама нали сме пусто далеко, дорде да стигнем на сгледата, долните села ни бяха изпроварили. И за нас място нема. Тогаз кмет Цани слезе от коня, метна на гърба му Калушка и тъй я поведе натам, та разцепи навалицата и се лепна най-отпред. И стана каквато стана. Сичките моми се кумят, диван-чапраз стоят, нашата мома ги гледа от кон.

И се тогаз задали роднините. Сал мъже и в тях една жена — лъскава като змеица. Сигур е била сестрата на княза. Съгледала тя наша Калушка, засмяла се, махнала ѝ с ръка веднъж, махнала ѝ дваж, а туй иде да рече, че работата е станала. Другоселките се умърлушили, а нашта — както е редно за избраница — свалила венчето от главата си и го хвърлила към змеицата, та да го онази занесе нишан на годеника — зер момата ни скланяла да стане княгиня.

И зачакахме. Годежарите първом влязоха във Вацовата къща да видят сабята на Осман паша, а подир ни помахаха с ръка като на бъдещи роднини и си заминаха към палата в София — да се приготвят хората.

Тръгнахме си и ние. По пътя наназад никой не смей да продума с Калушка. Сал кметъови тънки въздишки и стринкини бели припеви: „Ела се вие превива, мома се с рода прощава...“.

Ама не би. Магия ли ни сториха, кусур ли ни нещо намериха... кой да знай. Обрахме гроздето, смачкахме виното, ама не ни се ще. Ни пиене ни влече, ни веселба. А Калушка все пременена. И все на прозореца. Отсреща кмет Цани. И той пременен. И той на прозореца.

Изпринадахме се. А надежбата, пустата, суши душата и я сторва негодна.

И стана нещо чутовно. Върнаха ни годежа. Някой бил видял Калушкиното венче да плива по барата — откъде Ловеч към Плевен.

Scanned by CamScanner

Че като ревнахме. Всеки вкъщи реве за него си, а вкупом синца ревем за Калушка.

Тъй се разгодихме с княжеския палат.

Подир като пратиха в селото ни доктор, той ни разправи за княза. Намерил си бил жена — мома ли, вдовица ли — и я довел от оня край на света. Да му е жива и здрава. Друговерка била, възрастничка била, късно ѝ било да ражда, не можела да приказва по български...

„Кой, княгиня Елеонора ли? Видях я. И на вид паметна, и наглед твърде царствена. Но по мое най-съкровено мнение, каквато и княгиня да дойде, тя става сал за едно — на ваша Калушка сянка да прави, кога си реше Калушка косата."

Чак тогаз се ние загордяхме със назе си, а кмет Цани се охрабри и проводи у Калушкини сгледници.

На кметицата му и до днес ѝ викат княгиня, а покрай нея и кмета си го имаме за един княз.

Scanned by CamScanner

ПРИНЦЕСА ЕЛИСАВЕТА фон РОЙС-КЬОСТРИЦ:

СЕСТРА МИ ЕЛЕОНОРА

Ако мама — царство ѝ небесно — вместо да чете романтиците и да свири до премала Лист, си бе дала труд да вникне в думите на пастор Клуге, че всеки човек идва на света, за да изнесе на плещите си една важна битка, и че някои от нас се готвят за тази битка още от самото си раждане, Нейно Височество принцеса Луиза — майка ни — щеше да забележи, че голямата ѝ дъщеря, въпреки древното си и благородно потекло, още от най-ранна възраст показва смущаваща склонност към навиците на простолюдието. Едва шестгодишна, тя поискала от гувернантката ни Матилде Шулц да я научи на плетиво, за да загърнела с вълнено шалче зъзнещия по цяла нощ Вайс — снежния човек, който добрият ни баща бе направил за нас в края на кестеновата алея пред замъка. И го изплела. Яркочервено, на пипане грапаво и топло — прежда-та била от камилска вълна.

Но мама освен нас тримата имаше още и болестта си, с която бе свикнала като с доведено от любим съпруг дете, и се стараеше да ѝ угажда и да изпълнява капризите ѝ. А през това време ние растяхме, брат ни вече композираше, Елеонора все по-често отиваше в малката къща и оставаше там с децата на прислугата, а аз все по-често не знаех какво да правя.

През целия ни съвместен живот — а той се оказа дълъг — аз изпитвах към сестра си различни чувства, които тя нито веднъж не пожела да забележи: мразех я, следях я, подражавах ѝ, обожавах я, при това едновременно.

Най-често ѝ завиждах, че умееше да бъде щастлива, без да ѝ личи.

Двете с Елеонора раснахме заедно, но имахме различно детство.

Спяхме в една стая, но тя не обичаше да ѝ четат приказки

Scanned by CamScanner

преди сън.

Учеха ни едни и същи учители, но моите интелектуални дарби обикновено биваха описвани многословно, с цел смекчаване на истината, а за нея мадмоазел Дюра се изразяваше с възклицания, замиращи в красиво кресчендо.

Заедно посещавахме църква и раздавахме милостиня по празниците, но децата от града така и не научиха името ми и ме наричаха „розовата принцеса" — заради панделките, а след нея весело крещяха: „Принцеса Ела".

Може би защото аз предпочитах да танцувам, а тя — да язди, всички вкъщи се отнасяха към мене като към домашен любимец, а нея смятаха за дишаща семейна забележителност.

Отидехме ли на гости в замъка Трепшен например, старата принцеса Маргарете снизходително оправяше бастите на рокличката ми — „малката сладка Зизи", а на сестра ми любезно кимваше — „нашата скъпа Ела".

Дори за брат ни Виго (принц Хайнрих XXIV Ройс) — бъдещ композитор с европейска известност — в семейството ни не се говореше с толкова очаквания, както за Елеонора.

Всъщност домашната ѝ слава бе тръгнала още от времето, когато — едва седемгодишна — сестра ми заявила на родителите ни княз и княгиня Ройс-Кьостриц, че възнамерява да се оттегли в манастир.

Баща ми оставил ръкоделието си — той обичаше между военните походи да бродира гоблени, — а мама, меланхолична както винаги, с въздишка хлопнала томчето на Байрон, едно такова измачкано като молитвеник, и след пауза, в която двамата удостоверили с поглед вменяемостта на детето, татко попитал: „Добре. А защо?".

„За да не ми се налага да се омъжвам!"

(Вечният страх от брака на момичетата от рода Ройс, десетилетия предаван по наследство, заедно с тънките глезени, милосърдието и обожанието на Ференц Лист.)

После Ела (това беше домашното ѝ име) припряно се зае да събира куклите си в кошницата за пикник, където вече

Scanned by CamScanner

била скътала малко дрехи, детската библия и чифт резервни обувки. Предупредила, че ще тръгне рано на другата сутрин и да не я изпращат.

По думите на мама това събитие станало само два дни след като на Ела и на брат ни Виго с подозрителна небрежност било съобщено, че тази година за празника Възкресение в замъка ни в Гера[1] за пръв път щял да гостува някой си Алберт Сакс-Алтенбург. Той бил доста по-голям от нас и ни се падал близък роднина, защото бил син на мама от нейния първи брак.

Брат ни Виго — тогава дванайсетгодишен — уж спокойно приел новината, но в деня на пристигането на госта неочаквано вдигнал температура и лицето му се покрило с пъпки. А Ела, след като научила вестта, изкрещяла пред гувернантката ни Матилде Шулц:

— Дори в Тюрингския лес не живеят толкова лоши майки!

— Не говори така, госпожа княгинята те обича!

— Тогава защо ѝ е бил този Алберт!

Но въпреки явната си неприязън към натрапника сестра ми излязла заедно с мама и прислугата да посрещне каретата на Алтенбург и толкова била очарована от мъжествения усмихнат Берти (така в семейството наричаха княз Алберт), че през краткото време на престоя му все гледала да седне до него с надеждата, че ще успее да откъсне частица от дрехата му и да си я запази за спомен.

А той — съдейки по снимките — наистина е бил хубав в униформата на поручик от пруската армия.

Дошъл бил за малко, колкото да се сбогува с мама, защото му предстояло да постъпи на руска военна служба.

Като най-голям от трима ни Виго трябвало пръв да научи семейната история.

Оказа се, че мама и татко били предназначени един за друг още в детството си: заедно прекарвали летните месеци в къ-

---

[1] Столица на Княжество Ройс след 1848 г.

Scanned by CamScanner

щата ни в Кьостриц, там си били изградили тайна колиба от клони в най-отдалечения ъгъл на огромния парк и се криели, когато искали да отмъстят за нещо на гувернантките си. По едно и също време двамата претърпели операция на апандисит, а после пак едновременно боледували от шарка. Още тогава общата им баба ги виждала свързани чрез брачен обет, независимо че децата били втори братовчеди. И двамата произхождат от семейство Ройс, но мама принадлежи към старшата линия на рода — Ройс-Грайц, а татко — към младшата — Ройс-Шлайц. Добавката към фамилното ни име е станала възможна през 1848 година, след обединяването в едно княжество на дребните градове-графства, когато към владенията на младшата линия Ройс е прибавено и градчето Кьостриц.

Малко преди това обаче мама, макар и вече сгодена за баща ми, била поискана за съпруга от княз Едуард фон Сакс-Алтенбург, също неин братовчед, но трети. Тя връща — не без пререкания със съвестта си — годежния пръстен на баща ми — княз Хайнрих IV Ройс — и заминава да краси замъка на съседното княжество.

В онези години повторното сгодяване при жив годеник не е било нито необичайно, нито укоримо деяние. От подобна благосклонност на обществото се бе възползвала по-рано нашата братовчедка Михен (принцеса Мари фон Мекленбург-Шверин), чиято майка е сестра на баща ни. Макар че била сгодена за един от принцовете Насау, Михен без угризения се отрекла от дадената дума, когато в нея се влюбил красивият и богат Владимир Александрович (син на руския император Александър II), предлагайки ѝ диамантената тиара на Велика княгиня и името Мария Павловна.

Дали поради силното си чувство към „несравнимата Луиза", подхранващо някаква смътна надежда, или пък поради временна липса на братовчедки на възраст за женене, баща ми (уж по здравословни причини) напуснал полка, в който служел, и следващите две години живял сам в имени-

Scanned by CamScanner

ето ни в старата столица Шлайц. Вероятно тогава се е научил да бродира.

И когато станало ясно, че мъжът на мама е убит по време на лов, че брат му определил на вдовицата скромна издръжка и още по-скромна част от първия етаж на лятната къща, където детето ѝ рядко бивало допускано поради влагата и зле отоплените стаи, пред масивната желязна порта на замъка Сакс-Алтенбург на бял кон се появил рицарят Ройс и останал да чака върху седлото толкова време, колкото било нужно на домакините да приготвят вдовицата за годеж.

И само след месец красивата Луиза фон Ройс-Грайц приема името фон Ройс-Шлайц-Кьостриц.

Синът ѝ останал в бащиния си дом, тъй като Алберт, поради бездетството на чичо си, се явявал единствен наследник на алтенбургската корона.

Двамата — Берти и Михен — по-късно се оказаха най-важните хора в живота на Ела. На тях тя дължи срещата и любовта си с граф Марк Александрович Оспени и омъжването си за българския княз Фердинанд.

През годините на ранната ни младост аз много харесвах сестра си и се стараех във всичко да ѝ подражавам, навярно затова казваха за нас, че си приличаме като близначки, макар всъщност да бяхме доста различни. Вярно, че и двете бяхме високи и кестеняви, но аз съм по-слаба, с по-светла кожа, косата ми лятно време прелива в медни оттенъци, а очите ми напомнят цвета на орехова черупка. Косата на Ела е по-тъмна и леко червеникава, а по цвят очите ѝ приличат на зърна кафе. И двете владеехме онази безупречна плавна походка, за която може да ни завиди само човек, комуто не се е налагало стотици пъти да обикаля салона с дебелия том „Епос на германските племена“ върху главата, а в ръцете с купа, до ръба пълна с вода.

Еднакви бяха само прическите ни — косите си носехме сплетени на венец или вързани на темето с панделка, а краищата им разпускахме край лицето във вид на масури.

Scanned by CamScanner

Толкова харесвах Ела, че я смятах за безгрешна и във всичко съвършена. Но възхищението ми трая само докато тя, едва навършила 14 години — получи първото си брачно предложение. До бледата ѝ, твърда и с фини пръсти ръка се домогваше обаче не очакваният принц от някоя европейска монархия, а отново наш братовчед — милият Фрицхен, син на четвъртия татков брат принц Хайнрих XIII Ройс.

Макар че предстоящото събитие трябваше да изглежда като обикновена семейна вечеря, поведението на бъдещата годеница бе предварително репетирано. От нея се искаше само да се усмихне в знак на съгласие, да докосне от смущение червената панделка на бялата си батистена рокля и след като направи трудния за всяко високо момиче полуреверанс, леко и грациозно да напусне салона.

Но в последния момент Елеонора заяви на баща ни, че няма да слезе при гостите. И се заключи в стаята си.

Причината беше — както после ми обясни, — че малко преди това била видяла мистър Грийнбърг, учителя ни по английски, да гали косата на разплаканата мадмоазел Дюра: „Не се упреквайте, скъпа Жюлиет! Вие не сте виновна, че малката Зизи (така ме наричат в семейството) е толкова посредствена в ученето. Принцовете и принцесите на княжество Ройс от векове се женят помежду си... Ето защо потомците им не се отличават с възприемчивия ум на хората с чиста и здрава кръв... Да споменавам ли случая с принц Олбани..."

„Да, но Ела... Ела е толкова умна..."

„Съществуват и изключения..."

Помня, че се разплаках.

Можеше да не ми го каже, но да премълчи истината, за Елеонора бе толкова тежък грях, колкото да даде на сляп просяк фалшиви монети.

Плаках още, а на сутринта вече усещах сестра си по-малко близка, макар и още по-достойна за възхищение.

Милият Фрицхен обаче не се обиди от отказа на своенравната си братовчедка и пет години по-късно, когато в на-

Scanned by CamScanner

чалото на 1879 година му предложиха да се кандидатира за престола на новото българско княжество, Фриц (Хайнрих XXV Ройс) за втори път попита Ела дали, ако се наложи, би го последвала в онази непозната страна, за да се заеме там с благотворителност — едно от първите задължения на всяка владетелска двойка.

Ела не му отговори.

И макар че още обичаше граф Марк Оспени, а и Европа предпочете да види на българския престол принц Александър фон Батенберг, Елеонора дълго време след това не можеше да се освободи от мисълта за необятното поле за милосърдна дейност, което с надежда и благодарност би ѝ предоставила една полудива и изстрадала страна като България.

Зимните месеци от годината семейството ни прекарваше в двореца Ернстбрун край Виена, а през лятото се пренасяхме в замъка Остерщайн, разположен на хълм над Гера — сива и тежка каменна сграда с лъв-щитодържател на фронтона, със светли стаи и тъмни коридори, водещи до богата библиотека и уютен ъглов салон, украсен с гоблените на баща ми и с портрети на старите владетели на княжеството, а над камината — образът на жена с леко притворени тъмни очи, същите като на Ела, облечена в черни кадифени дрехи и със завързано под брадата бяло дантелено боне — Августа фон Ройс, бабата на кралица Виктория, на съпруга ѝ принц Алберт Сакс-Кобург и на баща ни.

В Гера живеехме в провинциалната тишина и почтеното изобилие на пруски буржоа. „Трябва да се пести, но само от излишното." Този закон мама беше наложила още с идването си като стопанка на Остерщайн.

Докато тя беше жива, животът в замъка течеше спокойно и приспивно като тракането на влак: ние тримата бяхме здрави, баща ни обичаше нас и мама, мама обичаше Берти, имотите ни в Северна Германия — около Любек — и в Долна Австрия даваха добри приходи, населението на скромното ни княжество почиташе конституцията и княза, прилежно гла-

Scanned by CamScanner

суваше в изборите за ландтаг и по празниците устройваше овации на княжеското семейство в очакване на поредната сватба, когато главата на дома щеше да даде всенародно угощение край бреговете на Бели Елстер, протичащ през средата на столицата.

В замъка често уреждахме музикални вечери. Слушахме новите авторски композиции на Виго — тогава само скромен ученик на Хайнрих фон Херцогенберг, после Ела и баща ми свиреха — той на чело, тя на пиано, а мама с възхитителна проникновеност четеше стихове на Байрон и Хайне. Накрая аз изпявах с кристален глас „Гледам планината Харц...", обирах овациите на скромното ни общество и щастлива се прибирах в стаята си. Мисълта, че Ела ми завижда, предизвикваше у мене приятен вътрешен гъдел. Нейният глас твърде рано се уплътни и някак си не съответстваше на възрастта и крехката ѝ фигура, а това предизвикваше лека, но видима изненада у всеки, който за пръв път разговаря с нея.

В неделя и по празниците цялото ни семейство заедно със слугите се отправяхме в малката протестантска църква в близкото до Гера село Вистенд, смирено изслушвахме пастор Клуге, а после участвахме в монотонното лютеранско песнопение. Дори и тук — пред очите на Бога — Ела, вместо просто да вярва, си позволяваше да размишлява. Веднъж дори заяви на капелана, че се отнасяла с дълбоко уважение и към другите вероизповедания, защото Всевишният е един за всички хора на земята, различни са само имената му.

След литургията господин капеланът помоли мама за кратък разговор.

Най-яркият спомен от детството ми — била съм на шест — е свързан с посрещането на войските ни през юни седемдесет и първа. Баща ни — на кон, а шията на коня му украсена с лавров венец. „Защото сме победители!" Така мама ми обясни възторжените викове на тълпите, струпани от двете страни на пътя Алтенбург — Гера, и шумния марш на татковите войници, приглушен тук-там от нахвърляните по пътя цветя и

Scanned by CamScanner

клонки.

И тримата получихме добро домашно образование, подходящо за съсловието, към което принадлежим: чужди езици и литератури, музика, танци, езда и история на религията. За момичетата бяха предвидени допълнително рисуване и бродерия, а за Виго — теория и практика на контрапункта, преподавани му лично от баща ни, който до края на живота си остана страстен музикант-любител.

И разбира се, ежедневни занимания по руски дворцов етикет — най-сложния в Европа.

С родителите си говорехме на френски (по майчина линия ние сме пряко свързани с бретанските херцози Роан-Рошфор чрез баба ни Гаспарина), с прислугата — на немски, а помежду си използвахме живописна смесица от думи на трите езика, които владеехме, с особено предпочитание към английския. След запознаването си с граф Марк Оспени сестра ми започна да изучава и руски.

От трима ни Ела яздеше най-добре. (Но аз пък умеех да рисувам пейзажи!) За разлика от татко, който, макар дебел и тромав, на седлото се чувстваше като на трон, брат ми Виго се страхуваше от конете и това бе причината пред военната кариера да предпочете правото, което после му осигури място в Райхстага.

Когато аз станах на десет, а Ела на петнайсет, мама ни напусна завинаги. Отиде си с диагнозата „слаби гърди", както в доброто общество се наричаше туберкулозата. А когато същата болест отнесе руската императрица Мария Александровна, а преди това сина ѝ, престолонаследника Николай Александрович, туберкулозата бе възвеличена като „царският бич".

Погребахме я в семейната гробница на дворцовата църква в Шлайц. След погребението баща ми отказа да се храни. По цял ден седеше в долния край на маминото легло или свиреше на църковния орган.

И така Ела остана най-възрастната жена в семейството.

Scanned by CamScanner

Аз трябваше да ѝ се подчинявам.

Винаги усмихнатият ни кочияш Самсон започна да се обръща към нея с почтителен поклон и с „ваша светлост, господарке...", икономката често я подсещаше, че не е платено на доставчика на платове или на железаря за ремонта на каретата, а гувернантката няколко пъти трябваше да ѝ напомни, че е време да намери учител, който да замести татко в усилията му да ми предаде голямата си любов към математиката, наричайки я естетика на бъдещето.

Ела твърде рано навлезе във възрастта, когато човек е готов да прегърне целия свят, но като не може да си обясни равнодушието му, потъва в терзания и търсене на вината у себе си.

След като отказа още две предложения на братовчеди от рода Ройс (семейният закон не ни позволяваше да се омъжим за човек от гражданското съсловие, а за равните ни по потекло европейски принцове ние със сестра ми не бяхме достатъчно богати и — според Виго — красиви!), Ела изпадна в отчаяние. Цялата пролет на седемдесет и шеста прекара в самотни разходки покрай крепостните стени на града и в препрочитане писмата на Михен, където с неукротимия почерк на човек, трудно понасящ сполетялото го щастие, се изреждаха имената на барони, графове и князе, тълпящи се всеки четвъртък в салона на Нейно Императорско Височество Великата княгиня Мария Павловна. Може би там някъде — в натрапчиво самодоволните изблици на братовчедка ни — да се е мярнало и името на граф Марк Оспени, но по това време Ела вече започваше да губи сетива за света, опитвайки се да разгадае и опознае себе си.

През лятото на същата година тя писа на Виго, че имала намерение да се настани във виенския ни дворец за постоянно и да се заеме с н е щ о сериозно, но какво точно, още не знаела. После промени намерението си и се накани да замине за Венеция заедно в Матилде Шулц и — по настояване на баща ни — с пастор Клуге. Но само месец по-късно се отказа

Scanned by CamScanner

от пътуването и поиска позволение от татко да превърне двете празни стаи в къщата на прислугата в нещо като училище за деца от бедни семейства в Гера... Дори получи окуражително писмо от игуменката на бенедиктинския манастир в Дизибоденберг в отговор на молбата на Ела да ѝ бъде изпратена сестра монахиня, която вечер да обучава бедните жени от града в умението да разпознават, събират и използват лечебните билки.

И точно когато Ела си мислеше, че бе открила целта на живота си, от Русия пристигна телеграма: починал бе малкият Александър, първородният син на братовчедка ни Мария Павловна и Великия княз Владимир Александрович.

По традиция, спазвана през вековете, европейските владетелски родове задължително се събират по два повода: сватба и погребение. Княжеската фамилия Ройс щеше да бъде представена в Петербург от принцеса Елеонора.

Придружена от Матилде Шулц, от няколко огромни куфара с дрехи и още толкова кутии с шапки — черни за самия ден на погребението и бели за задължителния ритуален чай в пет часа следобед на третия ден от издъхването на покойника, — Ела замина за Русия.

На Варшавската гара я чакала каретата на Берти — по това време брат ни бил вече зачислен в императорската свита — и адютантът му граф Марк Оспени. Как е минала тази първа среща на погледите, имало ли е трепване, някакво предчувствие или видим знак от съдбата... за това сестра ми не обичаше да говори.

Няколко дни по-късно — пак на Варшавската гара — граф Оспени в присъствието на Ела попитал брат ни: „Ваше сиятелство, ще ме удостоите ли с привилегията да пиша на уважаемата Ви сестра, ако тя позволи?“.

„Привилегия?! Кълна се, Оспени: всеки, който познава Елеонора Ройс, би ви уверил, че общуването с нея е цяло изпитание! Макар че цитира Библията на три езика, сестра ми не се свени да обича двама мъже едновременно — денем

Scanned by CamScanner

твърди, че обожава Гьоте, но съм я хващал тайно да чете Шилер на свещи. Пред Вагнер предпочита Моцарт, но ако все пак я срещнете на фестивала в Байройт, то е само заради господин абата Ференц Лист."

И след като намерил за уместно да отведе Матилде Шулц на гаровия бюфет, Берти уж тихо предупредил Ела: „Скъпа, уверявам те, че след сабята, жените и виното хусарите най-много обичат съпругите си".

Първото писмо на граф Оспени се превърна в изключително важно събитие за княжеската фамилия в Гера. За пръв път от много години принцеса от рода Ройс-Кьостриц бе станала обект на личен интерес от страна на благородник, който не принадлежеше към същия род.

Затворената и необщителна Ела, с нищо неотличаваща се сред тълпата неомъжени княжески дъщери Ройс, изведнъж придоби ореола на някаква висша избраница.

Скоро писмата започнаха да идват два пъти седмично — най-често в понеделник и четвъртък.

Всяка сутрин Самсон запрягаше файтона да слезе в града, където в полицейското управление се пазеше сейфът с пристигналата княжеска поща. А докато траеше пътуването, слугите по негласно споразумение един по един дежуряха на прозореца и щастлив бе оня, комуто се удадеше пръв да зърне размаханата шапка на Самсон — „Има!".

Писмата си сестра ми държеше в махагоновото ковчеже за бижута на мама.

Любовта се отрази на Ела по доста неочакван начин.

Вместо унесения и замечтан поглед, щастливата разсеяност и безпричинния — най-често редуван с усмивка — плач, тъй често описвани в любовните романи, сестра ми ни удивяваше с концентрираната си енергия и с една неприсъща на младия женски ум практичност, подреденост и последователност на мисълта. Същите качества тя изискваше и от всички край нея. А това я правеше неприятна, поне за мене. (Аз обичах да си поспивам, да танцувам — макар и сама — в пар-

Scanned by CamScanner

ка на замъка, да хапвам сладичко и да мисля най-много три дни напред.)

Сутрин сестра ми ставаше рано, поглъщаше набързо скромната си закуска и отиваше в къщата на прислугата, за да следи работата на майсторите, които трябваше да приготвят стаите на малкото ѝ училище.

Едно от писмата на графа обаче, пристигнало в Гера в началото на април седемдесет и седма, първо парализира, а после взриви замъка Остерщайн. То бе адресирано до баща ми.

Марк Александрович с възможно най-дълбоко уважение и при пълно спазване на чинопочитанието, което един граф дължи на един херцог, уведомяваше княз фон Ройс-Кьостриц, че има удоволствието да познава дъщеря му принцеса Елеонора и че смята срещата си с нея за едно от най-щастливите събития в своя живот. Нататък граф Оспени пишеше, че му предстои да придружи майка си до Карлсбад, където графиня Оспени, Марфа Петровна, щяла да лекува болежките си, и питаше баща ми дали на връщане би могъл да се отбие в Остерщайн и да поднесе своите почитания на семейството.

Каквото и да значеше това писмо, то не биваше да остане без отговор.

Марк се оказа симпатичен синеок младеж с типичното за чистокръвните руснаци кръгло светло лице, широк нос и усмивка, готова да оправдае и опрости всичките грехове на света.

От краткия му престой в замъка запомних само високия му ръст и почитта, с която разглеждаше сбирката с оръжия на прадедите ни и слушаше дългия, пълен с ненужни подробности разказ на баща ми за бойните му подвизи през Френско-пруската война като командир на пехотния полк от 4-ти корпус, и за историята на рода Ройс, датираща от дванайсети век.

Сгодиха се същата вечер.

(Бях щастлива — оставах единственото неомъжено мо-

Scanned by CamScanner

миче в семейството и по-лесно можех да бъда забелязана!)

За случая Ела бе облякла бялата си батистена рокля с червена кадифена панделка. Заедно със задължителния пръстен с диамант годеницата получи и красива огърлица от изумруди, принадлежала някога на самата Екатерина Велика и подарена от нея на прабабата на Марк, първата графиня Оспени. Това се случило през 1768 година, когато в знак на благодарност за една твърде важна за здравето на империята услуга прадядото на Марк — Александър Марков — тогава съвсем млад син на дребен търговец, бил въздигнат в графско достойнство, а после оженен за богата вдовица от рода Демидови, притежателка на диамантена мина в Сибир.

На следващия ден — 14 април 1877 година — Марк получи телеграма, че спешно трябва да се върне в Петербург: войната на Руската империя с Турция всеки момент можела да бъде обявена и Девети хусарски полк, за командир на който наскоро бил назначен княз Алберт Алтенбург, трябвало незабавно да се придвижи към Кишинев.

„Ще сънувам гласа ти... очите ти... Не ме забравяй! Войната може да трае дълго... Не ме забравяй! Не ме забравяй!“ — това ѝ казал Марк на раздяла, без всъщност да осъзнава какво точно ѝ казва. И я целунал.

Не успяха да определят дата на сватбата.

„Моята сватба мина без мене...“ Така Елеонора после говореше за Войната.

На 24 юни руската армия пресече Дунав и освен че описаха събитието подробно и донякъде преувеличено, вестниците поместиха и лично писмо на императора до баронеса Юлия Вревска: Александър II благодареше на доскорошната фрейлина на императрицата за готовността ѝ да жертва здраве и сили (а както се оказа по-късно — и живот!) за благото на ближния.

В писмото си от Кишинев Марк също споменаваше за санитарния отряд на младата вдовица, който се установил в Яш, но по настояване на баронесата скоро получил разреше-

CamScanner

ние да следва армията на българска земя.

Няколко дни по-късно Елеонора напусна замъка Остершайн в Гера и замина за Любек да се запише в курсовете за милосърдни сестри, организиран от Ордена „Свети Дух" и Германския червен кръст.

„Войната може да трае дълго..." — така Ела обяснила на татко решението, а може би и надеждата си.

Сред вещите ѝ камериерката Марта забелязала махагоновото ковчеже с писмата и вестник с портрета на Юлия Вревска.

Шест месеца по-късно, след като получи званието „сестра милосърдна", което до последния си дъх се стараеше да защитава, принцеса Елеонора фон Ройс-Кьостриц бе отличена и с членство в Германския червен кръст.

На 22 октомври същата седемдесет и седма, в решителна за Руската армия битка при село Телиш край Плевен Девети хусарски полк дал шест жертви — един убит и петима ранени.

Дали защото раната на Марк изглеждала повърхностна, той бил превързан набързо и дори му било разрешено да вземе участие в благодарствения молебен, отслужен на следващия ден направо на бойното поле.

Няколко дни по-късно раната започнала да гнои, а раненият вдигнал температура и взел да бълнува. Санитарна кола със закъснение — поради задръстения понтонен мост на Дунав — откарала Марк в болницата в Букурещ, там ампутирали до коляното посинелия крак, а хирургът промърморил, че като дворянин графът имал право на патерица от варено дърво и на пожизнена годишна пенсия, отпусната лично от императора, равна на цената на чифт впрегатни коне.

Понеже след последния щурм на Плевен притокът на тежкоранени се оказал обилен, Марк — не съвсем оздравял — бил натоварен на талига и отправен за лазарета в Яш, но на шестия ден от пътуването се почувствал много зле и бил оставен в някаква плевня, за да умре що-годе спокойно.

Медицинските власти констатирали отравяне на кръвта. Отдали случая на замърсената при пътуването превръзка.

Scanned by CamScanner

Граф Марк Оспени беше погребан в родовото му имение Будники, Смоленска губерния.

Времето — по думите на Матилде Шулц -- било студено, а ковчегът — затворен и покрит с имперското знаме. Представителна част от полка на Марк дала прощален залп, командван лично от Берти.

На другия ден Елеонора отишла в църквата на имението да попита свещеника какви, според канона на православието, са изискванията към една вдовица?

„Търпение, дълг и упование на Бога, чедо! И никого не обвинявай за мъката си."

Според Матилде разговорът в храма траял доста по-дълго или поне така ѝ се сторило, докато стояла в студения притвор, зазяпана в икона на Богородица, дело на страстната ръка на самоук художник.

Графиня Оспени — упоена с успокоителни — сякаш не разбирала какво става около нея. Когато Елеонора и придружителката ѝ си тръгнали, Марфа Петровна като че се събудила от унеса си, прегърнала сестра ми и между хлипането се чувала една-единствена дума: „... винаги... винаги... винаги...".

Нищо в живота ни не се промени, ако не смятаме решението на Елеонора да върне на доставчика топовете коприна, сатен и венецианска дантела, от които трябваше да бъде изработен чеизът ѝ, и да ги замени с памучно платно, предоставено после на поредния руски санитарен отряд, преди той да замине за театъра — както го наричаха вестниците — на бойните действия в България.

По средата на зимата Ела заяви, че иска да бъде сама, и помоли баща ни за разрешение да се оттегли в голямата къща в Кьостриц. След като заключи неоткритото още училище -- едва осемнайсетгодишна, -- тя се самоосъди на вдовство и се затвори в къщата като в манастир. Остана там две години. Времето си прекарваше в свирене, четене на медицински справочници и пътуване до Пфалц, където в манас-

Scanned by CamScanner

тира Дизибоденберг изучаваше записките на света Хилдегард фон Бинген за това, как върху настроението и състоянието на човека влияе всичко съществуващо: растения, животни, ветрове, камъни и звезди; че човекът, бидейки творческо същество, е подобие на своя Създател и че няма нищо по-благотворно за човешкия дух и плът от възвишените мисли и копнежа по доброто.

Понякога в Кьостриц я навестяваше татко — двамата прекарваха тъжни вечери в споделено мълчание пред камината, през деня се разхождаха в гъсто обраслия и почти непроходим парк, сядаха в любимата беседка на баба ни Елеонора Ройс, на която се бе възхищавал самият Наполеон, понякога свиреха, бродираха или плачеха, без да се срамуват един от друг.

Две събития прекъснаха отшелничеството на Елеонора: сватбата на брат ни Виго и коронацията на руския император Александър III.

Макар известен млад композитор и представител на княжеството в Райхстага, Виго не успя да получи ръката на Мари-Кристине фон Мекленбург, а после и на Каролине фон Раух. И се ожени за сестрата на Фрицхен и наша първа братовчедка Елисавета фон Ройс-Кьостриц. За да ни различават в семейството, тъй като официалните ни имена напълно съвпадаха (каква на липса въображение: всички момичета в рода приемаха едно от четирите имена — Августа, Луиза, Елеонора или Елисавета, а всяко от момчетата получаваше името Хайнрих, придружено с римски цифри, които в някои случаи не обозначаваха реда на раждането му), братовчедката-снаха наричахме Вета.

Баща ни отдаваше голямо значение на предстоящата коронация. В Петербург щяха да пристигнат държавни глави и принцове от целия свят, щяха да бъдат поканени и генерали в оставка или някой и друг таен статски съветник-вдовец.

Петте тоалета на Елеонора, предназначени за петте оф-

Scanned by CamScanner

циални събития, включени в коронационните тържества — възлагане на короната в Успенския събор на Кремъл, коронационен обяд за триста души, вечерта — куртаг[2], на другия ден бал у френския посланик и накрая прием у губернатора на Москва, — трябваше да бъдат поръчани (по настояване на Великата княгиня Мария Павловна) в ателието на Уорт[3]. Елеонора обаче отказа да пътува до Париж и цялата ѝ подготовка за бляскавото събитие се изчерпа с посещение на дворцовата шивачка, която трябваше само леко да стесни в кръста някои от рядко обличаните поради траура рокли на сестра ми.

Ако е истина онова, което мама обичаше да повтаря — че от многобройните събития и обстоятелства, които наблюдаваме, ние помним само отредените да се случат в собствения ни живот, — Елеонора би трябвало да се е върнала от Петербург влюбена в Кобургския принц Фердинанд, с когото на коронационния обяд седели един срещу друг, но вместо него сестра ми бе запомнила само напрегнатото красиво лице на съседа му, българския княз Батенберг — една пружина, натегната докрай и готова ако не да отвърне на удара, поне да го понесе без поражения. Общото между двамата млади мъже било омразата, която предизвиквали — по различни причини — у току-що официално възцарения Александър III — огромен, надут и набожен мъж с лице на татарин, ненавиждащ всяко интелектуално усилие освен църковното песнопение и свиренето на флигорна в императорския оркестър.

„Можем да очакваме нови събития на Балканите“ — така Елеонора обясни на баща ни впечатленията си от тържествата в Москва, а вечерта ми разказа за тромавия и грациозен колкото мечка император на Русия и дребната му, с птиче личице съпруга, дъщеря на датския крал.

„Слон и мъниче, обгърнати от хермелинови мантии и с

---

[2] Бал, даван в деня на коронацията.

[3] В някои източници на руски език името е указано като Ворт.

Scanned by CamScanner

изопнати шии, вдървени под тежестта на коронните."

Само месец по-късно из европейските дворове вече се носеше слух, че Фердинанд Кобург се заел с изучаването на български език. Майката на принца Клементина Бурбон-Орлеанска потвърдила мълвата, обяснявайки я с всеизвестната дарба на сина си да овладява чужди езици.

Сватбата на брат ни — като всички сватби на династията Ройс — бе отпразнувана в замъка Остерщайн.

Този път на официалната маса срещу Кобургския принц седях аз, а после с него танцувахме полонеза. Той се оказа не особено изкусен в сложните фигури, но пък осанката му бе наистина царствена и дрехите му излъчваха особен мирис с лек дъх на бергамот. На външен вид ми се стори любопитен — малки сини очи, впечатляващи уши и нос, толкова натрапчив с размерите си, че чувствах неудобство от това, че го забелязвам. Тънките му устни сключваха твърде остри ъгълчета и това му придаваше вида на човек, трудно преодоляващ отвращението си. Имаше фини бели ръце с издължени пръсти, окичени с пръстени, и умееше да бъде язвително духовит. Харесваше ми, но се страхувах от него. Бях на деветнайсет.

Елеонора според предварителните планове трябваше да развлича изкривения от подаграта си и наскоро овдовял барон Роан-Рошфор — братовчед на мама и боен другар на баща ни. Той навярно и недочуваше, щом Ела бе принудена през цялото време да му говори с наклонена към него глава, което даде известни надежди на татко. На тръгване обаче баронът му доверил, че възнамерява да се ожени за икономката си.

През следващите години никой не поиска ръката на Елеонора. И дали защото двете си приличахме, забравата погълна и мене.

Кобургският принц, на чието внимание аз лично тайно се надявах, след като успя не само да заеме освободения от Батенберг престол на българското княжество, но и да се за-

Scanned by CamScanner

държи на него, малко набързо се ожени за Мария-Луиза Пармска, тя прилежно му роди четири деца и неочаквано за всички ни се остави да бъде смъртно покосена не толкова от тежка простуда, колкото от умора и нежелание да живее.

Поне така ни осведоми Михен, която мина през Шлайц на път за Париж.

„Той дори не се преструва на тъжен! О, трябваше да го видите в Байройт на приема на госпожа Вагнер! Чух го да убеждава Айседора Дънкан, че най-подходящото място за нейното балетно училище бил дворецът му на черноморския бряг! И американката май бе готова да тръгне!"

Понякога ни се искаше да попътуваме из Европа — Венеция все още блазнеше сестра ми, а аз от дете не бях ходила в Лондон, но не се решавахме да оставим баща си сам.

Когато той заяви, че смята да доживее дните си край гроба на мама в Шлайц, Елеонора нареди да ремонтират южното крило на замъка и през деветдесет и трета тримата се преместихме там.

В началото баща ни прекарваше времето си в криптата, но после все по-често го виждахме да се разхожда до потъналите в трева ровове, свидетели на последния национален позор на Прусия — победата на маршал Даву над частите на Таунсен на 9 октомври 1806 година. Отиваше там дори когато вали. В един слънчев зимен ден го намерихме задрямал край скалата с паметната плоча на загиналите. Почина от двойна пневмония. На смъртния си одър поръча на сестра ми: „Не изоставяй Зизи".

В завещанието си баща ни се бе опитал да бъде справедлив, доколкото законът и традицията му позволяваха. Ние с Ела получавахме по 2000 марки годишно пожизнена рента и правото да живеем в голямата къща в Кьостриц до омъжването си, а в случай че някоя от нас не се омъжи — до смъртта си. Полагаше ни се и по един апартамент във виенския дворец — при същите условия. Всичко останало бе завещано на Виго, на когото братов-

Scanned by CamScanner

чедката Вета, без да се бои от призрака на „кралското заболяване“[4], бе успяла да роди наследници.

И ето ни — свободни от задължения към родители и лишени от ангажименти към деца, ние можехме да харчим времето и парите си както желаем.

И досега си спомням чувството на страх и объркване, което преживях след смъртта на татко. Усещах се като дете, оставено само сред огромно поле, в което има слънце, свобода и всякаква природна прелест, но няма хора, нито път или друг някакъв знак за човешко присъствие. Нямаше дори река, по която детето да тръгне, за да е сигурно, че не се движи в кръг.

Имах живота си, имах го като лична собственост и можех да правя с него каквото искам, но не знаех как да го употребя. В такива моменти ми се струваше, че да си жив, прилича на наказание.

Не знам за Ела. Тя не обича да говори за себе си. Който не я познава, би помислил, че никога не изпитва чувства.

— Знаеш ли, хората могат да си помислят, че отвътре си облицована с дърво или камък.

— И ще сгрешат. Облицовката е стоманена.

Една вечер отидох в нейната стая и изплаках, че ме е страх.

— От какво?

— От това, че съм жива. От това, че утре ще се съмне и аз пак ще съм жива. Но защо ми е да продължавам да дишам, да се храня или да правя нещо, щом това няма смисъл...

— Пийни чаша студено мляко и се връщай в леглото.

— Ако татко беше жив... макар и болен, щях да се грижа за него и това щеше да ми помогне...

---

[4] Става дума за болестта хемофилия, предаваща се само от майка на син и възникваща според учените в резултат на брак между близки по кръв. Такъв е случаят с Леополд, принц Олбани, син на кралица Виктория, която е втора братовчедка със съпруга си принц Алберт Сакс-Кобург. По-късно правнукът на кралицата — последният руски престолонаследник Алексей Николаевич — също страда от хемофилия, наследена чрез майка му.

Scanned by CamScanner

– Ей, нали не искаш да кажеш, че чуждото нещастие ти е нужно, за да се чувстваш добре?

Не исках да кажа това, но за миг си го помислих. А може би и тя си го е мислила.

Беше в началото на август. В Шлайц, където продължавахме да живеем, имаше дом за глухонеми и ние често им изпращахме храна, а Ела понякога вземаше болни деца и се грижеше за тях, докато оздравеят. По празниците се стараехме да ги зарадваме с дребни подаръци.

Детският дом се казваше „Света Мария“ и в средата на август честваше своя патронен празник. Вече не помня на коя от двете ни хрумна да поканим всички деца в парка на замъка и да организираме бал с маски.

Преживяното в онази приказна вечер за мене беше божие откровение.

Те, миличките, не можеха да говорят, но бяха щастливи и изразяваха щастието си с особени широки движения, с танци, с жестове... Толкова много тиха радост, безмълвна благодарност, искряцо в очите обожание и прегръдки... прегръдки, по-разтърсващи от най-топлите и съкровени думи... Малките скачаха като животинчета, усукваха се в полите на роклята ми, хапеха ме нежно по лактите... По-големите, хванати за ръце, се събираха в кръг около мене, постепенно стягаха кръга, докато притиснат телцата си до моето, целуваха дрехите и ръцете ми, безпомощно отваряха уста и ми се струваше, че всеки момент ще изкрещят...

Онази вечер за пръв път разбрах какво значи да бъдеш обичан, макар и само от благодарност...

Бях намерила отговора. Побързах да го кажа на Ела.

„Винаги съм го знаела. Но ти досега не беше готова, Зизи.“

За награда си подарихме мечтаното пътуване из Европа.

В Лондон по мое настояване отседнахме в хотел „Айуей“ (от малка съм разсипница!) на ъгъла на Гроувнър Скуеър и Хайд парк, в стаи, потънали в туберози и кралски лилии, а вечерта прекарахме в Ковънт Гардън да слушаме Нели Мелба

Scanned with CamScanner

в „Лоенгрин"; в Париж се настанихме в хотел „Вандом" на едноименния площад точно срещу бижутерска къща „Жозеф Шоме" и аз си харесах дрехи на Дешан (любимите на Ела тоалети „в три такта": пола, блуза и широк или прилепнал към тялото жакет), а във Венеция бяхме принудени да делим скромна стая с баня на етажа, за да може сестра ми да придобие красива кутия с отпечатъци от антични геми.

Цял месец се усещахме като пансионерки във ваканция. Дори влязохме в бирария. Може и да сме изглеждали малко лекомислени, щом ни попитаха дали все пак не сме американки.

Приличах на човек, внезапно сдобил се с душа. Попитах Ела:

— А ти?

— Почакай и ще видиш!

Още тогава Елеонора знаеше всичко.

Виена — вълшебният свят на нашето детство! Камбанен звън и блясък на кристал!

В калейдоскопа от образи на този магически град ние от малки имахме няколко любими места: лабиринта от улички около църквата „Света Ана"; скромно ресторантче с голи маси на дървени магарета, където дъвчехме жилав шницел и пиехме възкисел ябълков сок; понякога ни водеха в „Захер" и ни позволяваха да си поръчаме пастет от гъши дроб с трюфели и малинов сос; или в испанската школа по езда — да наблюдаваме ежеседмичните демонстрации с бели коне; и разбира се, в Операта и парка на Шьонбрун. Но най-често молехме Матилде Шулц да ни заведе горе на хълма с боровата гора и там прекарвахме часове, загледани в пъстротата на града под нас, вдишвахме издишания от мощните му дробове въздух и усещахме — поне аз — едновременно необяснимата тъга и смътна надежда. Не се чувствахме част от Виена. Възхищавахме ѝ се като на нещо прекрасно, но сътворено от друг. Не бяхме свързани с нея. Приличахме на често пребива-

Scanned by CamScanner

ващи в града чужденци.

И бързахме да се приберем в Гера или Кьострин.

През деветдесет и трета, след като се върнахме от пътешествието, Ела заяви на брат ни, че възнамеряваме да се възползваме от наследственото си право и да се установим в Ернстбрун. Отделиха ни по три стаи на първия етаж — салон, спалня и стая за тоалет, — а кухнята, камериерките и готвачката ни настаниха в мансардното помещение. Нямахме собствена карета. За посещение на театър, опера, църква или просто за разходка в града използвахме каретата на брат ни или наемахме от пиацата.

Нямахме и приятели.

Преди да настъпи есента, Ела реши да се разходим до имението ни край Любек. После ми обясни, че мама ѝ се явила насън и я попитала: „Зизи още ли не е пораснала?“. Приживе тя обичаше да казва, че цял живот щяла да си остане дете, защото твърде малко се била грижила за другите.

По-пъстър Любек никога не е бивал — попаднали бяхме в града по времето на благотворителния панаир на занаятите. Купихме няколко дреболии и се отбихме в църквата „Свети Дух“. И друг път сме влизали в храма — целия розов отвътре — но този път там беше пълно с млади жени и момичета, облечени в униформата на Германския червен кръст.

Тогава разбрах какво е искала да ми каже мама.

Аз от дете усещах страх от кръв, рани, болести и всякакви физически страдания. Ела — напротив — непрекъснато проявяваше едно досадно за другите желание да помага и да бъде полезна. Достатъчно беше аз или някой от прислугата да кихне, и тя хукваше да кипва отвари или да прави компреси. Самата тя никога не е боледувала или поне аз не помня.

„Само веднъж. Цяла нощ прекарах в беседката в Кьостриц. Беше след...“ И се прекъсваше, вместо да спомене името или смъртта на Марк.

„Но не само от простуда. Не ми се живееше и много исках да се разболея и да отида при...“

Scanned by CamScanner

Избягвахме да говорим за него. Само веднъж Ела ми каза: „Мразя биещи часовници".

И друг път: „Знаеш ли колко пъти на денонощие удря часовникът на кулата в Гера? Сто петдесет и шест. Седемдесет и осем пъти през деня и толкова през нощта. И всеки удар кънти: „Маааарк... Маааарк... Маааарк...".

В Кьостриц нямахме биещ часовник.

Върнахме се във Виена и малко по-късно аз също завърших медицинските курсове към болницата на ордена „Свети Дух". Освен диплома получих и униформа. Не бях единствената принцеса в курса, но бях втората от едно и също семейство.

Виго каза, че напразно сме си губили времето. „Доколкото следя събитията, май скоро няма да има война. Измислете си друго занимание."

„Аз съм го измислила."

И Елеонора помоли брат ни да разпореди на слугите така да преподредят нашите стаи, че две от тях да останат празни, и в по-голямата да се поставят четири детски легла.

Преди това бяхме успели да спечелим битката с братовчедката Вета, която, макар че по баща е Кьостриц, твърде високомерно се отказа от най-ценното ни семейното наследство — милосърдието — и дори документите, удостоверяващи факта, че майка ни, нейна леля и свекърва, по времето на виенската си младост е била санитарка в болницата към църквата „Света Ана", не ѝ направиха впечатление.

„Аз имам деца и не желая в дома ми да влизат разни болестотворни лица и предмети."

Наложи се да отворят една отдавна зазидана задна врата, през която пациентите ни и ние да влизаме в отредените ни стаи на двореца.

Първите наши болни бяха четири сирачета, които се нуждаеха от долекуване, но нямаше къде да отидат след изписването им от болницата: Макс, осемгодишен, с гипсиран крак, близнаците Хелене и Руди — тя след прекаран менингит, а

Scanned by CamScanner

той с частична парализа, и тригодишната Ане -- красиво русо дете, полусляпо по рождение.

Всички те се нуждаеха от внимание и силна храна. Ела им даваше цялата си обич — прегръщаше ги, пееше им, сменяше чаршафи и мъкнеше подлоги, хранеше неподвижните, къпеше всички, четеше им приказки вечер, по празниците канеше в двореца фокусници или пък ми нареждаше да се маскирам като фея, изпълняваща желания. Децата най-често си пожелаваха „мама“ и „марципан от Любек“.

За храната се грижеше старият Самсон: той два пъти седмично слизаше с двуколката си в града и освен продукти задължително купуваше и цветя.

Някои от децата за пръв път виждаха ваза.

Късната есен на деветстотин и първа ми донесе онова, което ми бяха отказвали всички предишни години: любов.

Той се казваше Карл Маховиц, слаб, рус и с очила. Четирийсетгодишен. Дойде да замести стария д-р Краус.

По това време аз като доброволка от армията на Червения кръст вече бях започнала да давам нощни дежурства в болницата към църквата „Света Ана“ и за персонала и пациентите бях просто „сестра милосърдна Елисавета“.

Никой от двама ни не попита другия кой е и защо е тук.

Зимата мина в безсмислени разговори, в докосване на разтреперани ръце и пиене на чай след нощно дежурство.

Бях щастлива, но не исках да го кажа на Ела. Боях се, че моето щастие можеше да я нарани.

Една сутрин, десетина минути след като се бяхме сбогували и аз вече обличах палтото си, Карл нахълта в стаята и дръпна ръката ми така рязко, като че ме спасяваше от връхлитащ автомобил: „Ще бъда добър съпруг. И винаги ще ви обичам“.

И преди да ме бе целунал, заяви, че още същия ден трябвало да види родителите ми.

„Нямам родители.“

„О, това е чудесно!“

Scanned by CamScanner

Вечерта все пак се реших да кажа на Ела:

— Знаеш ли... той иска да се оженим...?

— Кой?

— Карл.

— Карл фон Айзенбах? Или Фон Ербах-Фюрстенау?

— Доктор Маховиц.

Ела се опита да говори с Виго, но той с лека прозявка ѝ напомнил, че семейните въпроси на дома Ройс се решават от неговия глава — Хайнрих V, чичо ни Лико. После брат ми попитал кой е избраникът.

„Лекар."

„Нищо. Сигурно е много беден. Трябва да му се разяснят правилата, за да знае, че няма на какво да се надява."

Посетих чичо Лико в замъка Требшен и единственото, което можах да изрека, преди да се разплача, бе: **„Щастлива съм и не мога да се откажа..."**.

Чичо — стар и сух, някога представителен генерал от свитата на Нейно Величество германската императрица и наша братовчедка Виктория Единбургска, се опита да ме успокои: „А баща ти навремето се отказа".

Дотогава знаехме само, че след като мама върнала годежния пръстен, нещастният влюбен временно напуснал армията, затворил се в замъка Шлайц и прекарал там две години в самота. Оказа се, че самотата на младия принц е била споделена. По онова време в града току-що било открито средното училище по дърворезба. Немски език преподавала някоя си Ерика Лаудер, изключителна красавица, по думите на чичо Лико. А може би така е изглеждала в очите на самотния ни и наранен баща, който в отчаянието си поискал разрешение да се ожени за нея.

Тогавашният глава на дома Ройс — Хайнрих LXIII, дядо ни — с искрено съчувствие изслушал молителя и му дал бащински съвет: „Можеш, разбира се, да нарушиш правилата на съсловието, но преди това трябва да знаеш какво те очаква. Неравният брак лишава всеки от нас от името, про-

Scanned by CamScanner

изхода и владенията, на които дотогава е имал право като принц от рода Ройс. Още преди венчавката ти ще трябва да подпишеш документ за доброволен отказ и прекъсвайки всякакви връзки със семейството си, да приемеш ново фамилно име, съответстващо на социалното ти положение. Нещо като Колвиц например, Цукерман или Щросмайер. При среща с братята или сестрите си и техните потомци ти и твоите наследници следва да им отдавате цялата почит, която обикновеният смъртен дължи на лицата с благороден произход. Така че, сине, преди да поискаш ръката на любимата си, гледай да усвоиш занаят, годен да изхранва бъдещите ви деца".

Храбро заявих, че приемам условията на семейния кодекс, а чичо Лико ме прегърна: „Дано човекът си заслужава!".

Но само след седмица, когато в болницата, а после и в двореца Ернстбрун нахлуха журналисти, а на другия ден във вестник „Нойе Фрайе Пресе" се появи статията „Сестрите фон Ройс-Кьостриц — принцеси на милосърдието", Карл разтреперан ме причака на излизане от тоалетната и се нахвърли върху ми с истеричен глас и замъглени от пот очила: „Защо не ми казахте!...Защо не ме предупредихте, че сте от т а к о в а семейство...".

В лицето на бъдещата си жена той виждал най-вече безропотен помощник, доверен съратник и пожертвователна по-малка сестра, готова да го последва в мисията му в Южна Африка, без да очаква от него признателност или деца.

Аз също бях готова да го последвам, но той не ми даде възможност да му го кажа.

В края на месеца д-р Маховиц напусна болницата. А камбаната на „Света Ана" дълго след това ехтеше: „Кааарл... Кааарл...".

Продължих да помагам на Ела и скоро прибавихме в голямата стая на нашата домашна болница още едно легло — за двегодишния Виктор, дете на бедно семейство от предградията на Виена, силно изоставащо в умственото си развитие.

by CamScanner

За да бъде с момченцето си, майка му идваше понякога да ни помага. Накрая Ела ѝ определи скромна заплата и я остави за постоянно у дома.

Но през цялото време журналистите следяха нашата работа и не след дълго портретът на Ела в червенокръстка униформа и с новия ни пациент на ръце се появи и в английски вестници.

А когато лекарите констатираха неочаквано подобрение в зрението на малката Ане, постигнато чрез лечение с билките на света Хилдегард фон Бинген и чрез подходяща храна (майката на момиченцето бе починала от прекомерно изтощение и глад веднага след раждането), френската преса нарече Елеонора Ройс „Милостива и Милосърдна". А императрицата на Австро-Унгария лично я препоръча за член на Австро-унгарския червен кръст.

„Цяла Европа ти се възхищава, сестричке! — прегърнах я аз. — Сега остава Азия!"

Кой можеше да предположи, че моят чистосърдечен детински изблик скоро щеше да се окаже пророчески!

През деветстотин и втора почина Берти.

Нашия скъп брат, мъжествен, благороден и щедър като истински разорен принц!

Живял бурно, храбро и великолепно — хусар! — той бе възнаграден със смъртта на праведните: издъхна в съня си.

Погребението почти съвпадна с коронацията на английския ни братовчед Едуард VII. Въпреки семейния траур на тържествата в Лондон трябваше да присъства и принц от рода Ройс-Шлайц. Изпратихме Виго. Той единствен от нас не скърбеше за загубата на Берти.

На бала, даден от Външното министерство, към брат ни се приближила внушителна възрастна дама в сива рокля с черни дантели, чието най-впечатляващо бижу бил изящен сребърен рог, спомагащ според нея за преодоляване на старческата ѝ глухота. Принцеса Клементина Бурбон-Орлеанска.

— Скъпи Ройс, как е сестра Ви, Милосърдната?

Scanned by CamScanner

Вито смънкал нещо в смисъл, че Елеонора продължавала да се грижи за болни деца.

– Блажен сред смъртните оня, комуто е дадено да спечели ръката и сърцето ѝ.

Поредният намек на съдбата. Ела не му обърна внимание, но аз го запомних.

В началото на деветстотин и четвърта Великата княгиня Мария Павловна ни покани да прекараме коледните празници в Петербург. Тя още не бе загубила надежда, че ще омъжи поне едната от нас.

Красивият и величествен град, позлатен от светлината на хилядите фенери и премрежен от падащия сняг, ми се стори като огромна скала от кехлибар. Искаше ми се да стоя някъде на топло и да го наблюдавам през прозореца. Но милата Михен бе решила сама да сбъдне надеждата си, уповавайки се все пак и на нашата помощ.

Първите няколко дни преди Рождество във Владимирския дворец, както наричаха онази потискаща с разкоша и великолепието си сграда край Нева, взеха да се появяват мълчаливи, обгърнати с дебели кожуси търговци на платове, пъргава шивачка с помощничките си, немец фризьор, а също и парфюмерист с абаносов сандък, пълен с флакончета и кутийки. И ние с Ела трябваше да изпълняваме почтителните им и произнесени с поклон заповеди.

„Моля, благоволете, Ваше сиятелство, да погледнете и този модел..."

„Може би Ваше сиятелство ще пожелае да открие поне малко тъй финитe си глезени... Напоследък скъсената дължина е модерна..."

„Ако ми бъде позволено да забележа, тази зима цяла Европа носи сребро... Вся Европа в серебре!"

На 19 януари императорската двойка на Русия щеше да даде първия за годината дворцов бал – най-очакваното събитие в Петербург, възприемано като начален сигнал за еже-

Сканирано с CamScanner

годната поредица от зрелищни дуели между Големия двор (императрицата Александра Феодоровна) и Малкия двор[5] (Великата княгиня Мария Павловна) — и двете бивши немски принцеси (едната Хесен, другата Мекленбург-Шверин), доживотно свързани с кръвно родство и лъчезарна завист.

Ако Нейно Величество императрицата разпрати покани за бал с маски в сряда, Нейно Императорско Височество Великата княгиня обявява бал с цветни перуки в събота. Ако императорското семейство предложи на своите приятели лов на лосове, домът на чичото регент привлича художници и учени с изложба на старопечатни книги в Руската академия на изкуствата. Достатъчно бе да стане известно, че императрица Александра Феодорова при посещение в операта е носила своя прочут Звезден рубин (получен в наследство от баба ѝ кралица Виктория), та Нейно Императорско Височество Мария Павловна да се появи на вернисаж, накичена с известния александрит[6], подарен ѝ от нейния свекър Александър II в деня на годежа ѝ с най-любимия от синовете му.

Императрицата притежаваше корона, Великата княгиня имаше власт.

През тази зима руската столица, макар и сияеща в сняг, позлата и хермелини, невидимо бе обвита в тревожния дъх на тамян от богатите петербургски църкви, измолващи от Бога опрощение за това прекалено и предвещаващо зли времена разточителство и безгрижие.

---

[5] На 14 март 1881 г. след възкачването си на престола Александър III издава манифест, с който назначава брат си Владимир Александрович за регент („управител на държавата"), в случай че императорът почине, а престолонаследникът още не е навършил пълнолетие, а също така в случай на смърт на самия престолонаследник, бъдещия Николай II.

[6] Александритът е известен с това, че променя цвета си в зависимост от осветлението: през деня неговата цветова гама варира от тъмносиньо до изумрудензелено, а вечер на изкуствена светлина става пурпурночервен. Дълго време се е добивал само в Урал. Кръстен е на името на Александър II в деня на неговото пълнолетие през 1834 г.

Scanned by CamScanner

Защото дълбоко под снега, под светлините, музиката, тайните дуели, морганатичните бракове на великите князе с балерини или други жени със свободни професии в града се усещаше подземен тътен: макар че вестниците публикуваха височайшия указ, обещаващ застраховане на работниците и премахване на цензурата, улиците все по-често се изпълваха със стачкуващи; тълпи студенти с часове мръзнеха в мълчалив протест под прозорците на царското семейство, а след самоубийството в затвора на някакъв младеж от Технологическия институт студентските шествия взеха да издигат плакати с искане да се обнародва конституцията, подготвена още при Александър II.

„Стомахът на Петербург май се бунтува. Лошо храносмилане, господа!“ — опитал да се пошегува императорът.

„Една малка, но победоносна война... Това е необходимо на Русия днес, Ваше Величество... За да удържим напора на революцията...“

Такъв съвет дал на плахия и мистичен Николай II един от неговите министри.

Като роднини на руското императорско семейство ние с Ела не се нуждаехме от специално представяне на Техни Величества, за да имаме право на покани за бала.

Сестра ми, която никак не обичаше дворцовите стълпотворения, попита Михен дали не би било по-добре, ако в Николаевската зала на Зимния дворец присъства само едната от нас (ясно беше коя!), още повече че сред трите хиляди поканени братовчедка ни Алис (императрицата Александра Феодоровна) едва ли би забелязала отсъствието на другата.

„Какво говориш, мила! Какво говориш! — извика Великата княгиня с такова негодувание и уплаха, като че ли Ела се бе усъмнила в непорочното зачатие. — Я по-добре...“ И с нетърпелив жест Нейно Императорско Височество ни отпрати заедно с две от камериерките в личния си тоалетен салон, за да изпробваме бижутата, а също и наметките, които най-добре

Scanned by CamScanner

биха отивали на тоалетите ни.

Съгласно руския дворцов етикет всяка от поканените дами трябва да разполага със специална горна дреха — ротонда или сорти де бал, върху която да бъде прикрепен личният ѝ вензел, обсипан със скъпоценни камъни. Въведен беше и знак, осведомяващ за семейното положение на поканените: неомъжените носят на главите си венчета от живи цветя, а семейните се явяват с диадеми. Над всички на бала щеше да блесне нашата Михен със знаменитата си диамантена тиара[7].

„Мисля, че не е редно да посещавам увеселителни зрелища" — заяви Ела по време на следобедния чай, отхапвайки от шоколадовата бисквита.

Великата княгиня застина с устни, долепени до чашата, подобно човек, който очаква превод на току-що произнесена чуждоезична фраза. Владимир Александрович деликатно напусна масата, под предлог че отива да пуши, а аз се стараех да дишам колкото може по-тихо.

Задаваше се отдавна очакваният сблъсък на двете стихии: канарата Елеонора фон Ройс-Кьостриц и потопа Мари фон Мекленбург-Шверин — две еднакво точни копия на общата им величествена баба Елеонора Ройс, за която Наполеон казал: „Тя струва повече от цяла Прусия".

Очаквах го като спектакъл. Мене нищо не ме заплашваше. Аз приличах (макар да имах далечна връзка с нея) на баба ни Елисавета — втората жена на дядо, която била по-кротка от първата, макар че била нейна сестра.

— Струва ми се, че не те разбрах, скъпа... Извинявай, но наистина не разбрах какво ми каза?

— Казах, че съм отвикнала от шума и суетата. И че се надявам да ми спестиш вашата великосветска скука!

---

[7] След Октомврийската революция Мария Павловна успява да напусне Русия, спасявайки бижутата си, част от които по-късно продава. Диамантената тиара днес е притежание на кралица Елизабет II.

Scanned by CamScanner

— Но мила... Ти просто грешиш! Каква скука! Велеполският маркиз, маркиз Гонзаго-Мишковски, кавказките и бешметските князе... Шармант и екзотика! За каква скука може да става дума!!

— Мижен, след... да, след... Марк... аз нито веднъж не съм се появявала в обществото... И нямам сведения то да е забелязало това.

— Елеонора, момичето ми, нека не сравняваме вашата мухлясала Европа с великия мистичен дух на Русия... Всички знаят, че ти си тук, и очакват твоето появяване. Ти си толкова известна... така дълбоко почитана... Русинът умее да цени саможертвата, защото самият той е пожертвователен...

— Уважавам това чувство, но!..

— Специално заради тебе помолих графиня Оспени да издейства от стария граф Репнин покана за генерал Фок. Генералът е приятел на покойния граф Марк и негов боен другар от войната в България!

— Марк е мъртъв, Мари!

— Знам, мила, знам... Но светът не признава личната мъка. А и Техни Величества нямат търпение да те видят... Особено Тя... Знаеш хесенските принцеси: остроноси и любопитни като жените от Рибния пазар...

— Аз отдавна не представлявам интерес за никого...

— Напротив! Напротив, мила! Величеството искала да види как милосърдието към целия свят можело да замени единствената, при това изгубена любов... Казах ти — проста продавачка на риба!

Дребната отстъпка, до която Ела успя да се добере в този спор, бе да се яви на бала в тъмна рокля, подходяща за изумрудената огърлица — годежния ѝ подарък от Марк, и вместо цветя в косите си да вплете листа от бръшлян — символ на вечността и смъртта.

И стана така, че макар всъщност Потопът да погълна Скалата, той не успя да я отмести или раздроби.

През цялото време на пребиваването ни в Петербург оба-

Scanned by CamScanner

че ми се струваше, че нашето гостуване имаше друга — различна от видимата — причина. Ясно бе, че Великата княгиня се нуждае от Елеонора и че има някакъв план за сестра ми. Иначе тя — властната некоронована императрица на Русия (за нея някои казват, че приличала на мъж в дамски дрехи, други пък я намират красива и елегантна) — едва ли би се държала с Ела така отстъпчиво и даже ласкаво.

Причината се изясни на вечерята, която след дворцовия бал Техни Императорски Височества дадоха на генерал Фок, Александър Викторович, командващ Източносибирската стрелкова дивизия, познат на Великия княз от Руско-турската война в България и атаката при Текир дере на свищовския бряг.[8] Александър Викторович прекарваше в Петербург последния ден от кратък принудителен отпуск, преминал край леглото на болната му майка.

— Как е нашият Изток, генерале?

— Това знаят японците, Ваше Императорско Височество. Ние не знаем.

— Какво донася разузнаването?

— Само онова, което се вижда с просто око: далекоизточните ни градове през последните две години са наводнени от японци — бръснари, фризьори, гостилничари, сутеньори, проститутки, бавачки, келнери в заведения, шафнери на влакове от далекоизточната железница и ординарци на руските офицери. Те всички до един са шпиони.

— О, колко ли струва тази армия на моя скъп приятел император Муцухито? Казват, че той живеел твърде оскъдно. Вероятно спестява средства за дребни странични разходи като една скромна война например. Знаете ли с какво се храни микадо? С водорасли, хрущял от акула и шепа ориз с мед от диви пчели. Неотдавна попълних колекцията си... Знаете мо-

[8] Генерал Александър Викторович Фок — по време на Освободителната война капитан — е първият руснак, стъпил на българския бряг при преминаване на руските войски през Дунав край Свищов.

Scanned by CamScanner

ята малка голяма слабост...

— Ваше Императорско Височество колекционира менюта от вечерите, давани по повод коронационните и сватбени тържества на световните монарси.

— Да... И нашият посланик в Токио ме изненада приятно със списъка на ястията, поднесени на вечерята по повод интронизацията на японския император... Понеже Негово Величество пише стихове, менюто било съчинено в рими... Потресаващо! Да... Знаете ли, генерале, аз мисля, че Япония не е готова за война... Скоро четох последните стихове на техния император... Нещо за жерави, самота, примирение... Пацифист! Но дори армията им да е готова, Муцухито едва ли би се осмелил да нападне първи... Митът Русия е непоклатим, Александър Викторович... Страхът от Русия е вроден, почти атавистичен... И ако все пак войната започне, тя не би траяла повече от обикновени зимни маневри... И аз мисля, че нищо не ни пречи тази пролет да тръгнем към Манджурия. Но като имам предвид деликатния характер на Негово Величество моя племенник, не бих искал да го принуждавам към прибързани решения...

Съдено било балът на 19 януари 1904 година да остане последният, даван от руската владетелска двойка.

Какъв блясък, каква изтънченост! Императрицата — в екрю, с Екатерининската диадема, синята Андреевска лента и наниз от перли, който се спускаше до коленете ѝ; императорът — възнисък, синеок и хладен в униформата на полковник от своя Преображенски полк; младите велики князе — високи и надменни; мадам Шоазьол в сребристо и розово и с букет диаманти на корсажа; ослепителната Бетси Шувалова — рокля в лазурносиньо и със синя лисица; очарователните мадмоазел Гурко (бяла дантела и златист колан с втъкани перли, в косите — венче от момини сълзи), мадмоазел Василчикова (розов атлаз със сърмена бродерия и венче от незабравки)... И музика... музика... А офицерите от конгвар-

Scanned by CamScanner

дейския полк! А свещенодействието на придворната полонеза! Докато императорът откриваше бала със съпругата на английския посланик (сапфирите ѝ колкото яйца, казват, че била полуиспанка, и това обяснява всичко), императрицата с неподражаемо достойнство зае най-подходящото на ранга ѝ място в цялата зала. Тя се изправи под портрета на Николай I и остана там сама и недосегаема, съпровождайки с лъчезарния си поглед Господаря. Чар и изящество, непостижими дори за една Франция! После валсът, но не модерният, дето младежта го танцува през лятото на Сенния площад, а оня, старият — на две па. Покани ме милият генерал Пташкин, приятел на Берти... Валсуваше добре, но голият му изпотен череп противно лъщеше. После мазурката... Михен (толкова млада в бяло) и гъвкавият граф Бобриков!!! Прекрасни! (Почти с гръб към тях, Владимир Александрович си даваше вид на твърде увлечен в разговор с престарялата княгиня Голицина. Дали Михен наистина... Слухове всякакви, но нека не им вярваме!)

Докато аз искрено се забавлявах, Ела и графиня Оспени стояха една до друга, високи и тъжни в тъмните си рокли, безупречно изправени като кипариси. В процепа между раменете им се мяркаше набитата фигура на генерал Фок.

После по време на вечерята (настаниха ни на царската маса) Алис каза на сестра ми: „Така ми се иска да сподели поне част от вашата благородна слава, скъпа братовчедке-но все не ми остават сили...“.

С нетърпение дочаках сервирането на десерта — прочутата в цяла Европа гуриевска каша, — твърде сложен вкус, изискващ време, за да бъде разчетен. Но не мисля, че си заслужаваше очакването.

Следобед на 24 януари вестниците ни разсъниха с извънреден тираж и огромни черни заглавия: японският посланик връчил на Ламсдорф[9] нота, уведомяваща руското правителство за прекратяване на дипломатическите отношения между

[9] В. Н. Ламсдорф — министър на външните работи на Руската империя

Scanned by CamScanner

двете страни и изтегляне членовете на японската мисия от Петербург.

Без да дава каквито и да било обяснения, освен едно „извинете ме", Мария Павловна положи чашката с чай върху малахитовата масичка и твърде енергично за едрата си фигура напусна салона. Почти до вечерта ние с Ела останахме край прозореца в очакване да зърнем автомобила на княгинята. Надявахме се да го видим откъм входа на Зимния, но той се появи по Невски откъм Николаевската гара.

„Мили мои, да знаете само колко чудесно е, че сте тук, и колко много сте ми нужни вие двете! Особено ти!"

Не разбрах за коя от двете ни се отнася предпочитанието, но не исках да съм аз.

През нощта на 26 срещу 27 януари в големия салон на Владимирския дворец Мария Павловна — като съпруга на председателя на руската Императорска академия на художествени изкуства — бе поканила на отдавна обявения благотворителен прием онази част от петербургското общество, която не бе удостоена с вниманието на императрицата. Нямаше блясък, но имаше дух. Беседвах със самия Рахманинов. За него бях чувала, че е затворен и надменен мъж. А той се оказа просто стеснителен. Добре познаваше симфониите на брат ни Виго и обичаше Лист. По моя молба знаменитият пианист изпълни „Свети Франциск проповядва на птиците". Красиво до просълзяване.

Вечерята беше предшествана от благотворителна томбола — една традиция, отдавна забравена в Централна Европа, но ежегодно следвана от Великата княгиня: всеки от поканените трябваше да участва в томболата с предмети на изкуството, които после се продаваха чрез наддаване. Събраната при аукциона сума Нейно Императорско Височество предоставяше на оглавявания от нея комитет „Добротворство". Подаръците се поднасяха добре опаковани и при пълна анонимност на дарителите. Аз предоставих

Scanned by CamScanner

едно любимо мое издание с афоризми на Георг Кристов Лихтемберг — изящна книга с формат 1/8, подвързана с бяла кожа и снабдена с месингови ъгли и кукички за закопчаване, а Ела подари алабастрова кутия, в която имаше няколко отпечатъка от антични геми, донесени от Венеция.

При разпродажбата после аз успях да си купя неизвестно дотогава писмо на Пушкин до съпругата му Наталия Гончарова. Опитах се да разчета текста, но познанията ми по руски бяха твърде оскъдни, а и листовете се оказаха изпълнени с красиви букви, потънали в плетеница от изящни завъртулки. Приех го като шедьовър на калиграфията.

Ела купи графика от нашия приятел Лео Бакс (все така слаб, с хлътнали бузи, кръгли очила и отнесен поглед!), с когото се познавахме от години. Той бе домашен учител по рисуване на младите князе Владимировичи — синовете на Михен.

Малко преди гостите да се разотидат, Лео Бакс и сестра ми се усамотиха в зимната градина. Само аз знаех, че за пръв път Ела се бе решила на нещо, което винаги досега бе осъждала: разгадаването замисъла на бог. Лео умееше да разчита съдбата по линиите на дланта.

„Прекалено ясни и целенасочени! Много страдание, но и много слава! Никакви препятствия пред Ваше сиятелство! Накрая виждам корона, увенчана с православен кръст."

А по-късно — пред всички ни, но всъщност към Мария Павловна:

— Ваше Императорско Височество, Вие като жив Гота алманах на Европа сигурно знаете дали на континента е останал незадомен владетел?

— Нека помисля, Лео. Май че не. Ако не смятаме моя скъп приятел Фердинанд Български...

— Всъщност аз това исках да попитам — владетел на православна държава.

Надявам се, че този път Ела долови предупреждението.

В тази нощ — както ни писа после генерал Фок — в далекоизточния град Порт Артур също имало забава: целият висш

Scanned by CamScanner

офицерски състав на руската ескадра в града празнувал именния ден на обилната във всяко отношение (поне това показват снимките) съпруга на Негово Превъзходителство командващия флота адмирал Старк.

Нощта изглеждала спокойна, руските кораби — след успешно учение през деня — били оставени на външния рейд без охрана и с изгасени светлини, изморените екипажи спокойно си спели, а тайно напусналите поста си флотски офицери въодушевено вдигали тостове за здравето на госпожа адмиралшата.

Тъкмо тогава японските кораби неочаквано атакували нищо неподозиращата руска ескадра. Същата нощ двата най-скъпи броненосеца на царския флот били поразени, а крайцерът „Палада" потопен.

На другия ден Негово Величество император Николай II чрез Височайши манифест обяви война на Япония.

От всички ни само прозорливата Мария Павловна бе приела сериозно предупреждението на генерал Фок, че избухването на войната е въпрос на дни. И незабавно бе разпоредила да започне опразването на първия етаж от малкия ѝ дворец на Каменния остров, а също и преоборудването на същия онзи санитарен влак от глухия коловоз на Николаевската гара, който княгинята бе изпратила през седемдесет и седма година в Яш.

Михен, като истинска Ройс, се яви на вечеря, облечена в униформата на милосърдна сестра от Руското общество на Червения кръст.

На масата бяхме четирима. Владимир Александрович още не беше се върнал от заседание в Главния щаб, а от синовете им само най-малкият — Андрей — уважи домашния театър на майка си.

„Е, скъпи мои, животът започва! Нека покажем, че сме готови!"

И Нейно Височество заповяда да донесат вино от кавказката изба.

Scanned by CamScanner

Дълго трая тази вечеря, по време на която повече се пи, отколкото яде. Вдигахме наздравица за победата на руското оръжие, за благополучното завръщане на скъпия ни Борис – втория син на Михен и младши командир в Източносибирската стрелкова дивизия, за мъжеството на женското сърце, за милосърдието на руската душа и накрая дори за царя.

На другата сутрин разпределението на ролите бе преговорено: Елеонора — като по-опитна — поемаше задължението на старша сестра в санитарния влак на княгинята. За нейна помощничка — със същата заплата от 25 рубли на месец — бе назначена дъщерята на граф Игнатиев, Екатерина Николаевна, която владееше китайски език още от времето, когато заедно с баща си, посланик на Русия, бе живяла в Пекин.

На мене се падна болницата, поместена в двореца на Каменния остров, където щяха да бъдат настанявани за окончателно лечение пристигналите от фронта ранени или поне онези от тях, които успеят да издържат мразовитата сибирска зима и дългия път.

А Петербург ликуваше. Площадът около Александрийския стълб бе пълен с млади хора — същите онези студенти, дето доскоро зъзнеха в мълчалив протест под прозорците на царските апартаменти, сега въодушевено пееха „Боже, царя пази!" и чрез плакати призоваваха „Напред към Манджурия!".

Техни Величества се появяваха на прозорците заедно с децата си, приветстваха демонстрантите с махане на ръка и се прибираха да пият чай.

Макар че санитарният влак на Великата княгиня бе готов да замине за мястото на своето назначение — град Харбин, – той продължи да чака на Николаевската гара, докато от там не тръгна първо влакът на царицата.

Но макар забавянето да изнервяше Ела, Мария Павловна бе доволна: след като по задължение присъства на скромната литургия по отправянето на царската композиция, тя реши да обогати ритуала по изпращането. С присъщия си вкус

Scanned by CamScanner

към зрелищното Великата княгиня заповяда върху снега на гаровия площад да бъде очертана картата на Русия, в средата да бъде изправена огромна икона на Божията майка с Младенеца, а отстрани да бъде положена кутия с хиляди църковни свещи. И нека всеки от присъстващите или заминаващите, след като се помоли пред Божия лик, да забоде запалена свещица в снега по контура на държавната граница — за победа и слава на Светата Рус!

Макар необикновено, зрелището ми се стори зловещо: Русия гореше от всички страни. Пред благосклонния поглед на Господ.

Пътят от Петербург до фронта траел двайсет дни.

В първото си писмо, пуснато в Чита, Ела ми писа, че по руско-китайската железопътна линия санитарните влакове се разминавали с товарни композиции, претъпкани с първите жертви на войната, но само с онези, за които имало надежда за излекуване. По пътя някои умирали. Изхвърляли ги в движение и оставяли преспите да ги погребат.

За втори и последен път получихме вест от фронта в началото на юли. Вместо да ни пише за себе си, Ела бе запълнила цели две страници да ни разказва с възмущение за работата на Руския червен кръст и за това, че въпреки ежедневния наплив от ранени на санитарната мисия, пристигнала от България, повече от два месеца не се предоставяло помещение за работа. И когато най-накрая разрешили на българите да се установят в Гунджулин, настанили ги в изоставена мръсна сграда, която лекари и сестри със собствените си ръце трябвало да ремонтират, приспособявайки я поне донякъде за нуждите на лазарет. Съпричастието, с което сестра ми се отнасяше към българската мисия, ме накара да си помисля, че там тя бе срещнала сродна душа.

А при нас в столицата, по думите на Мария Павловна, императорът лично изпращал дивизиите на фронта, подарявал на всеки полк икона на свети Георги, държал сърцераздирателни речи и разплакан заклевал армията си да се върне

Scanned by CamScanner

победителка. Вечер гледал „Пръстенът на Нибелунгите“ в императорския театър или, облечен в селска риза, четял на малките си дъщери руски народни приказки.

Още през март някакво либерално списание помести анонимен текст, озаглавен „Молитва“:

Боже, направи така, че да бъдем победени!
Чак тогаз в Русия нещо ще се промени!

По време на цялата война за Ела научавахме най-често от чуждестранната преса.

Особено подробен в дописките си беше французинът Людовик Нодо от La Journal. „Принцеса на дълга“, „Ранени прегръщат принцеса Елеонора на именния ѝ ден“, „Милосърдна сестра Фон Ройс издейства психиатър за своите ранени“. И разбира се — „Война и любов“.

Това е една покъртителна история, разказвана после от двамата свидетели — Ела и нашия приятел генерал Фок — по различен начин, но винаги пред камината и с чаша греяно вино в ръка.

Било е по времето, когато санитарният влак на Великата княгиня се премества от Харбин към Мукден. Като санитарка в пункта за новопостъпили ранени работело китайското момиче Жуй-Во-Перу, а сред ранените се намирал и красивият — според Ела — Николай Филатов, поручик от Сибирския батальон на 22-ра сибирска стрелкова дивизия на генерал Фок. Войната, бидейки сама по себе си неестествено явление, поражда и всякакви странни събития и връзки. Санитарката и поручикът — влюбени — си дават дума, че ще се оженят веднага щом това бъде възможно. Той се връща на фронта, а там го чака куршумът. Скоро момичето изчезва от лазарета, за да се обади по-късно вече като монахиня Теофила, приела подстрижение от епископ Йнокентий в Руската православна мисия в Китай и постъпила в манастира „Успение Богородично“ в град Новоудинск. В писмото си новопокръстената наричала Ела „майко на сърцето ми“.

(Нека избързам да кажа, че тази мила Теофила заедно с

Scanned by CamScanner

нашия приятел генерал Фок не остави Елеонора сама в най-голямото изпитание на живота ѝ — Балканската война.)

Михен четеше чуждестранните вестници на глас по време на късния вечерен чай. Случваше се да задремя от изтощение и братовчедка ни напълно сериозно ме наставляваше, че днес никой няма право да бъде уморен.

„Но вече е нощ, скъпа, а и Зизи цял ден е изхвърляла ампутирани ръце и крака…“ — защитаваше ме Владимир Александрович.

Крайниците заравяхме в яма с негасена вар.

Докато страната воюваше в Далечния изток, столицата очакваше раждането на престолонаследник.[10]

Наследникът се появи на бял свят в края на юли, а година по-късно Русия загуби войната.

Ела се върна от Харбин със сив кичур над лявата вежда. Императорът я награди с ордена „Света Ана“, а Мария Павловна ѝ подари кутийка с нещо като вакса. Оказа се френска боя за коса.

Аз бях отличена с искрени похвали от Владимир Александрович.

Месец по-късно двете с Ела се прибрахме в Кьостриц, където прекарахме зимата, а през пролетта на деветстотин и шеста заминахме за Любек и постъпихме като медицински сестри в болницата към църквата „Свети Дух“.

Останахме там до края на септември деветстотин и седма, когато Ела получи писмо от Михен.

Писмото по-скоро приличаше на малък пакет, побрал два плика — бял и розов, — подпечатани с личния печат на Великата княгиня.

---

[10] Царевич Алексей Николаевич, последният руски престолонаследник, се ражда на 30 юли 1904 г.

Scanned by CamScanner

ВЕЛИКАТА КНЯГИНЯ МАРИЯ ПАВЛОВНА РОМАНОВА:

СБЪДВАНЕ НА ПРЕДСКАЗАНИЯТА

Мария Павловна Романова
до Елеонора Ройс-Кьострич

Скъпа приятелко,

Преди да отвориш розовия плик, моля те да приемеш нещо успокоително, да вземеш вана и след като облечеш бяла дреха, да запалиш в параклиса дванайсет свещи. Вести като тази, която след малко ще научиш, човек трябва да сподели със себе си само в присъствието на Бог и неговите апостоли. И това е моята трепетна грижа за тебе, а не капризна приумица на „една холерична велика княгиня", както казват, че по друг повод се бил изразил за мене оня дебел померански юнкер[1]...

Твоя Мари
21 септември 1907 г.
Дворцова крайбрежна, 26
Петербург

[1] Бисмарк.

Scanned by CamScanner

Мария Павловна Романова
до Елеонора Ройс-Кьостриц

Най-скъпа Елеонора!

Приеми всесърдечните ми поздравления и дай на радостните ми сълзи да оросят почтеното ти лице!

Ти си сгодена!

Елеонора! Ела! Елхен!

Повече от седмица вече ти си щастлива избраница на княз Фердинанд Български и от този момент нататък имаш всичките права и основания да мислиш за себе си като за светлейшо Царско Височество.

Докато пътувахме от Варна към Петербург, аз няколко пъти се опитвах да ти изпратя тази непоколебимо-щастлива вест, но Великият княз, мой съпруг и твой добросърдечен приятел, се опасяваше, че губернските пощи в Русия не са твърде старателни и писмото като нищо можеше да се забави, а с него и твоят отговор, което би съкрушило не само надеждата на Височайшия ни приятел, но и него самия, нещо, което дори сам Бог не би могъл да възпрепятства.

Негово Царско Височество поиска ръката ти от мене не само защото съм твоя близка роднина по бащина линия. Той, както лично ми довери, смирено се надявал, че след като прекарах две прелестни седмици в неговата мила България, аз ще съумея да ти предам сърдечния копнеж на един малък, но прекрасен народ за това, че е време неговият любим княз да намери повторно сладостта и уюта на семейното щастие, а клетите му деца да имат за майка една добродетелна и прославена жена като тебе.

Щастлива съм, че Бог ме удостои с ролята на добрия вестоносец.

Scanned by CamScanner

Като те прегръщам радостна и просълзена, аз очаквам твоя най-бърз и най-кратък отговор, който не може да бъде друг освен „да“.

Да, да и да, мила Елхен!!!

Моля те, не принуждавай съдбата да чака. Тя е толкова докачлива!

Искрено и нетърпеливо твоя Мари

21 септември 1907 г.
Дворцова крайбрежна, 26
Петербург

Scanned by CamScanner

Мария Павловна Романова
до Елеонора Ройс-Кьострич

Скъпа Елеонора,

Твоят отговор ме изненада!

Ти се колебаеш дали да приемеш княжеска диадема, която – това отдавна е европейска тайна! – скоро ще се превърне в царска корона!

Не разбирам!

Мотивите, които излагаш, ме карат да мисля, че причината за твоята нерешителност е неведението. А може би Великият княз е прав, като допуска, че бавенето на този вид преговори е част от патриархалната представа за добродетел на всяка годеница.

Но, Елхен, ние отдавна не сме на седемнайсет!

Затова приемам за свой дълг да ти разкажа онова, което видях и почувствах в бъдещата ти (горещо се надявам на това!) нова родина.

Княз Фердинанд, мой скъп приятел от младостта (и на Великия княз, разбира се) за двайсет години е превърнал този някога буренясал ъгъл на Европа в прелестно място за отдих, умиротворение и сигурност. Ще ти призная онова, което пошепнах на очарователния министър-председател (твърде достолепен за скромната зала на двореца Евксиноград): „Повярвайте ми, господине, Варна е за предпочитане дори пред Ливадия! И ще разкажа за това в Петербург!“.

Тук ни обичат, Ела, обществото още помни храбрите ни генерали (Марк, граф Оспени, също можеше днес да бъде генерал!), част от които княз Фердинанд предвидливо бе поканил на тържествата при откриването на конната статуя Цар Александър Втори, издигната в центъра на София. Прекарахме в България петнайсет красиви

Scanned by CamScanner

и сърдечни дни! Имаше всичко: развълнувани оратори, благодарствени речи, войнишки спомени, намеци за така ловко избягваните подводни камъни на европейската политика, балове, приеми, красиви офицери с изящни стави и перфектен френски, очарователни дами с дипломи от Сорбоната и дрехи haute couture... И горкият Каулбарс! Той така и не разбра, че неговото време отдавна е минало, и не се отказваше да намеква (зад гърба на височайшия ни домакин обаче), че българският народ е готов да направи н е щ о, което завинаги да го приобщи към Русия, а на министрите, привърженици на Стамболов, направо заяви, че „българите трябва да са малко повече руснаци".

Няма да повярваш, но България, такава, каквато я видяхме, удиви дори миличкия ми Андрюша, който, въпреки че тъгуваше по красивата си годеница, малката графиня Брюс, успя да преживее вълнуващи мигове в компанията на дама, която със сигурност (дай Боже!) ще ти се наложи да преодоляваш. Запомних фамилията ѝ – Петрова, а името повече ми приличаше на титла: Царевна, Султана или нещо подобно.

Много се вълнувах при срещата с княжеските деца. Особено трогателни са двете момиченца — те едва ли след време ще удивят света с красота (щръкналите уши на предците Де Парма, малките очички на Кобургите и притесненителните Бурбонски носове!), но иначе са доста изтънчени, макар и леко свенливи. След кончината на баба им принцеса Клементина Бурбон-Орлеанска, малките княгини са възпитавани от една изключителна жена и – както казват — добра поетеса.[12] *Свирят нелошо, а по-голямата — Кока (така и не запомних официалното ѝ име), рисува добре. Мисля, че момчетата — особено престолонаследникът — се досещат за очакваното събитие, макар че не поддържат емоционална връзка с баща си.*

---

[12] **Мара Белчева.**

Scanned by CamScanner

На тебе, дето си кръстосала цяла Русия, България ще ти се стори не по-голяма от Рязанска губерния например. Но повярвай ми, едва ли има на света друга земя, където на единица площ да са струпани толкова възхитителни плодове на Сътворението! Ще ти кажа и това, което споделих с някакъв нахален журналист веднага след слизането ни от влака. Казах му: „Българите си имат всичко, което би направило един народ щастлив: умен и мъдър княз; море, доста бурно, но иначе топло; планините им със снежните си върхове и митична осанка ми приличат на онези древни прабългарски царе, за връзката си с които Князът с такова упоение говори; между София и Плевен, където също бяхме, видях бързи и бистри реки, чийто шепот нощем одушевява всемира; а българските поля са огънати от всички плодове, расли някога в градината на Едем... И цялото това природно съкровище променя своя облик четири пъти в годината. Не държава, а сцена! Живей, наслаждавай се на гледката и благодари на бог, че те е отличил с тази награда!".

А онзи глупак и провокатор — журналистът — се подсмихва: „И княз Фердинанд ли причислявате към природните прелести на България?". „Не, млади господине! Личности като княз Фердинанд Български принадлежат на Времето и на Света!"

Все още нямам вести от Негово Царско Височество, но съдейки по нервността на българския посланик тук — видяхме се снощи у Бетси Шувалова, — допускам, че твърде много се бавим с отговора.

Не ми се ще да приемам за истина слуха, че Парижкият граф — племенник на Фердинанд — се канел да го посети в София в компанията на овдовялата си братовчедка баронеса Дьо Кланси... Освен ако това не е плоска уловка на посланика, за да ни подсети, че неговият княз губи търпение...

(Ще продължа писмото си след чая.)

Scanned by CamScanner

А Негово Императорско Височество моят съпруг, който споделя тревогата ми, предполага, че причината да се колебаеш произтича от оня гнусен пасквил на нещастника Пфаненщил (жалка извънбрачна издънка на Баварския херцог), когото добрият Фердинанд е имал слабостта да допусне — като немец немеца и аристократ аристократа — до себе си и до... столовата си, да речем. Но не и в интимната част на своите покои! Лично на мене не ми е необходимо да тълкувам слухове, защото знам истината: тези прекрасни четири деца на Мария-Луиза Пармска, по Божията воля шест години българска княгиня, са създадени от силен и естествено-уверен в своя пол мъж, но мъж с любопитна към света душа. И знаеш ли, Великият княз се съгласи с мене особено след като му изложих моето предположение относно колебанието ти.

Мила Елеонора, като жена на жена ти казвам: ти може би и не го съзнаваш, но ти още не си забравила непрежалимия от всички ни Марк, граф Оспени! И мисля, че тази вярност е благородна и прекрасна. В същото време непоклатимо убедена съм, че твоят бъдещ съпруг не би проявил и капка ревност! България е Европа, мила, и трябва да видиш дворците-бижута, които ти предлага Фердинанд, за да повярваш, че потомъкът на свети Луи отдавна е надживял дребните човешки страсти.

Не исках да ти го казвам, но явно се налага: бъдещият ти съпруг ми даде да разбера съвсем откровено, че в твое лице той очаква да намери преди всичко духовен спътник, почтена и грижовна майка на децата му, владетелка, която да поеме в ръце огромната работа по благотворителността, общуването с дамския свят и европейските дарителски организации — все дейности, за които венценосецът няма време.

И мисля, че Фердинанд би ми бил благодарен, ако ти предам дословно думите му: „Познавам принцеса Елеонора като умна, образована и лоялна личност. И аз с благодар-

Scanned by CamScanner

ност бих разчитал на нейната дипломатичност, както и на уважението, с което се ползва в европейските дворове. За себе си мога да гарантирам, че няма да досаждам на принцесата нито със сантиментални чувства, нито със съпружеско внимание или друг вид натрапчивост, присъща на низшите духом, защото не бих си позволил да я откъсвам от високоблагородното дело, на което е посветен целият й живот...".

Така че, скъпа приятелко, бидейки венценосна жена, ти ще можеш спокойно да се отдадеш на всички дейности, радващи щедрата ти и богато надарена натура.

При тръгването ни от Варна Негово Царско Височество пожела час по-скоро да научи твоя отговор, за да може незабавно да предприеме необходимите държавнически стъпки, съответстващи на случая.

За спомен от посещението си в България аз получих златна римска монета с образа на жена, за която Фердинанд твърди, че е Месалина (надявам се да зарадвам нашия приятел и отявлен нумизмат граф Бобриков!), а Негово Императорско Височество съпругът ми обогати своята знаменита колекция с изключително ценен документ: менюто на вечерята, която Чарлз Втори дал на рицарите от Ордена на жартиерата по случай рождения си ден на 29 май 1684 година.

За скъпия ми Андрей не питай — нараненото му от раздялата с г-жа П. сърчице плака по време на цялото ни пътуване от Варна до Николаевската гара в Петербург, където го чакаше красивата Кити Брюс.

(Току-що съобщиха за графиня Оспени. Ще продължа по-късно.)

Милата благородна душа! Да можеше да я видиш! Само да можеше да я видиш! Тучна, трепереща, задъхваща се от пълнота и астма, но с вдигната благородна глава и с неизменните черни ахати — единственото бижу, което Марфа Петровна си позволява да носи след

Scanned by CamScanner

смъртта на Марк...

И знаеш ли по каква причина тази почти осемдесетгодишна жена бе пропътувала разстоянието от Смоленска губерния до Петербург?! За да ми съобщи лично, че напоследък не се чувствала добре, предусещала края си и тъй като нямала други деца освен покойния граф Марк, искала да завещае на моя фонд „Добротворство" всичко, което ѝ е останало, като единствената ѝ воля на дарителе приходите от имението и продажбата на бижутата ѝ да бъдат вложени във военното образование на момчета от бедни семейства.

Не можех да не я прегърна, както не можех и да не ѝ кажа новината... Направих го, защото съм сигурна, че тя винаги ти е желаела доброто, а това, което те очаква, мила Ела, е наистина добро...

Горката графиня се разплака, но после твърде уместно попита дали зестрата, с която домът Ройс ще те изпрати при богатия Фердинанд Кобург, няма постоянно да те поставя в неизгодно положение в очите на българския Двор, макар че – според нея – „благородните по дух нямат нужда от брилянти...".

Сигурно знаеш, че нашият приятел е много богат. Тъкмо на него (любимеца на мама Клементина) в по-голяма степен, отколкото на братята и сестрите му, се паднаха златото на най-страхливия от всички френски крале, както и еврейските милиони на Антония Кохари – баба му по бащина линия, – вложени в банките „Ротшилд". Оплака ми се преди години самата херцогиня Амалия, макар че тя единствена от цялото семейство Кобург изпитва известна привързаност към брат си.

Това не му пречи, разбира се, той да нарича себе си беден провинциален земевладелец – особено пред журналисти-чужденци и хористките от Виенската опера.

Щях да забравя! Българският княз ми даде да разбера, че държи в общуването си с него – и ти, и децата му – да

Scanned by CamScanner

използвате обръщението „Сир“ или „Монсеньор“, а в присъствието на негови поданици — „Ваше Царско Височество“. Напомням ти тази подробност, защото, след като бъде направено официалното брачно предложение, ти ще бъдеш длъжна писмено да известиш на княза своя отговор, както и да му благодариш за оказаната чест.

А в тънкостите на сложния венчален обред между отлъчен католик и протестантка ще те въведе пастор Клуге.

Както виждаш, мила Елеонора, въпреки твоя уклончив отговор аз мисля за предстоящата сватба като за неминуемо събитие. Даже тази сутрин прелистих последния VOGUE, за да се убедя, че най-добре ще бъде да потърсим услугите на младия Жак Дусе: рокля, обувки, наметка, парфюм – всичко в един стил.

Трябва да привършвам писмото, за да може да замине с пощата в шестнайсет часа.

Прегръщам те, скъпа, и не се колебая да те наричам в мислите си „Нейно Царско Височество княгиня Елеонора Българска, моята щастлива братовчедка и приятелка!“.

Винаги твоя Михен

17 октомври 1907 г.
Дворцова крайбрежна, 26
Петербург

Scanned by CamScanner

Мария Павловна Романова
до княз Фердинанд Български

Ваше Царско Височество!
Скъпи приятелю!

Вчера, въодушевена от новината, че сделката, която с тебе замислихме през септември в двореца ти край Черно море, е приключила успешно и за двете страни, аз съм пропуснала да забележа една много важна подробност, на която малцина биха отдали значение.

Сватбата ти с Елеонора е определена за датата 28 февруари. Доколкото разбрах, такова е било твоето желание. Предполагам, че нито тогава, нито в момента, когато четеш писмото ми, ти си даваш сметка какво означава това!

Опитай се да си спомниш срещата ни през март 1877 година в Париж и тайното ни бягство от Великия княз, за да прекараме с тебе един следобед в прелестния Фобур Сен Жермен, в красивата къща с лилави тапети на мадам Дьо Теб! Помниш, нали?! Тя дълго държа ръката ти и накрая изрече със затворени очи: „Това е ръката между Виена и Константинопол, която е може би най-красивата в Европа и чието значение е скрито от нейната крехка структура". После погледна към мене. „Грижете се за него..." Ти беше само на седемнайсет години и аз те обичах майчински. На тръгване гадателката ти поръча: „Бъдете подготвен, млади господине! Най-важните събития в живота ви ще настъпват през месец февруари – месеца, в който сте роден – и също през август, защото тогава сте заченат..." После, като пресметнах, реших, че ясновидката греши, но ти ми призна, че си роден преждевременно – в седмия месец, макар че това се пазело в тайна.

Scanned by CamScanner

На вечеря Князът ми беше сърдит и отказа да ми говори, но не заради нашата малка лудория, а от неудобство пред вуйчо ти дук Д'Омал, с когото трябвало да се видите, преди той да замине за Неапол, но ти неволно(!) си пренебрегнал срещата.

Тази сутрин си дадох труд да си спомня всички събития, които мисля, че са имали значение за тебе през тези години, но освен възкачването ти на българския престол през август осемдесет и седма, годежа ти с Мария-Луиза Пармска през февруари деветдесет и трета, дълбоката драма с покръстяването на престолонаследника в източното православие, а по-късно и прескръбната кончина на милата княгиня Клементина — все през февруари... Всъщност само това да беше, пак щях да вярвам, че предсказанието на мадам Дьо Теб ще се сбъдне и в останалата си част...

А сега позволи, скъпи Фердинанд, аз също да ти предвещая нещо, на чието сбъдване от все сърце се надявам: Елеонора, праведната, почтената, неуморимата Елеонора ще бъде за твоята България онова, което двайсет години беше Нейно Царско Високочество покойната ти майка.

И за децата ти, надявам се.

Разбрах за трудностите около венчавката, но разчитам на вездесъщия твой пратеник и съвършен дипломат Димитър Станчов, който, ако не бе женен за френска графиня, сигурно щеше да остави в България една от моите фрейлини, както това направи красивият подполковник Протопопов.

И още нещо, макар и твърде дребно. По време на гостуването ми ти се бе погрижил нищо да не ми липсва, включително дама, която да почиства бижутата ми. В предишното си писмо ти писах, че Елеонора, независимо от традицията, не възнамерява да довежда със себе си в България придворни дами или компаньонки от Гера и Виена. Природно пестелива, тя не би допуснала и допълнително утежняване на цивилната листа чрез наемане за нея на

ed by CamScanner

учител по български език. Призна ми, че разчита на познанията си по руски. Но мисля, че в началото ще ѝ бъде трудно да общува с българските си поданици. Само ти би могъл да ѝ помогнеш, като към свитата ѝ зачислиш подходяща жена на длъжността доверена дама, която да живее в двореца, винаги и навсякъде да бъде с княгинята, да се грижи за гардероба ѝ, за накитите и за хилядите дреболии, които изпълват живота на всяка жена, особено ако тя е владетелка. Мисля, че тази длъжност е съществувала при покойната ти майка.

Намирам, че онази млада особа, която в София полираше моите перли, е напълно подходяща за случая: очарователен френски от улица „Бак" и професионално познаване на ювелирното майсторство. Оказа се, че е учила във Висшето училище за изкуства и занаяти, а вечер е посещавала курсовете на великия Лалик. Моето протеже говори европейските езици, познава латинския и изглежда доста добре за жена, преживяла преди две години загубата на съпруга си. Не за да спечеля благоразположението ти, ще кажа, че тази млада и хубава Жана обожава Вагнер и полските теменуги.

И накрая — най-смешното.

Николаша[13], миличкият ми, още се чуди какъв подарък да ви изпрати за сватбата. Моят приятел генерал Мосолов ми пошепна, че лично бил натоварен от императора да поръча на Вареников (същия оня посредствен художник, за когото ти беше казал, че свети с отразения блясък на Васнецов) картина, едва ли не прекопирана от снимката в „Петербургски ведомости" — „Княз Фердинанд и престолонаследникът полагат сребърен венец на гроба на Александър III".

След всичко, което нашият „булдьожка"[14] причини на

---

[13] Домашното име на цар Николай II.

[14] Подигравателно име, с което синовете на Александър Втори наричали в детството своя брат, възцарил се после като Александър Трети.

Scanned by CamScanner

България, на тебе лично, а преди това и на нещастния Батенберг!

Сега цяла Европа трябва да разбере, че миналото вече е забравено, че княз и народ са единодушни в признателността си към освободителката Русия, а горкият граф Ерентал ще има да стои прав, докато докладва на Франц Йосиф как въпреки личните му дипломатически усилия непредсказуемият Кобург отново е залюлял махалото на Изток.

Ухажват те, скъпи приятелю! И тебе, и малката ти България!

Твоя Мари

29 октомври 1907 г.
Дворцова крайбрежна, 26
Петербург

Scanned by CamScanner

Мария Павловна Романова
до принцеса Луиза-Матилда Мекленбург-Шверин

Най-скъпа Лу,

Да можеше само да видиш горката си сестра! Куцукам с бинтован крак и приемам приятелите си излегната на канапето като одалиска.

Месец март тази година започна лошо за нас. Тъкмо се бяхме върнали от сватбата на Елеонора, и още вечерта Вл. Ал. направи бъбречна криза, а на следващия ден аз си навехнах крака. Сега князът вече е добре и дори в момента заседава в Академията, а аз чакам Даша да наложи глезена ми с памучна кърпа, потопена в разтвор от морска сол.

Сватбата мина много по-добре, отколкото очаквахме, което значи, че журналистите останаха дълбоко разочаровани от липсата дори на най-лек скандал, ако не смятаме една неделикатна реплика на младоженеца, която булката върна с немско спокойствие и пленителна усмивка.

Скандал наистина липсваше, но усложненията около венчавката в домашната църква на замъка Кобург през цялото време ни държаха нащрек. Както знаеш, Елеонора е ревностна лютеранка, а Фердинанд е католик, при това отдавна отлъчен от църквата. Причината за гнева на Негово Светейшество папата е религиозно-политическа и се отнася до покръстването на българския престолонаследник в православието, след като по рождение той е бил приет в лоното на католицизма. Всички знаем, че Фердинанд предприе тази стъпка със съзнанието, че подобно на Авраам принася сина си в жертва на своя Бог. А богът на нашия приятел — при цялото му религи-

Scanned by CamScanner

озко старание — е просперитетът на неговата България (според някои и тронът на Василевса в Константинопол!), тъй фатално зависим от благосклонността на Русия. И до днес не съм престанала да мисля, че тази негова крачка, която всъщност изпрати в гроба клетата Мария-Луиза Пармска, накара Европа да прогледне, за да съзре истината: на българския престол стои не оня богат, разглезен, саркастичен и женствен Кобургготски принц, когото доброто общество познава от най-изисканите виенски салони, а мъж с предвидлив и зрял държавнически ум и забележителен дипломатически талант, превърнал за двайсет години малката балканска държавица в ябълката на раздора за цяла Европа. Но ябълка зряла, сочна и хлъзгава, изплъзваща се ту от космата лапа на Ерентал, ту от ръката на непохватната наша дипломация.

Негово Светейшество все пак даде разрешение за венчавката, като временно отмени отлъчването, за да се върне то със същата сила веднага след сватбата.

(Извинявай, Лу, ще прекъсна за малко, докато Даша обсоли подутия ми крак.)

Снощи си мислех, че нещастията, които се стовариха върху главите ни с Владимир Александрович, са възмездие за това, че по време и на двете венчавки (в Кобург католическата, а в Гера лютеранската), вместо да се забавляваме, ние със съпруга ми се стараехме да използваме срещата на толкова пратеници от европейските дворове, за да работим в помощ на руската кауза. Очакваше се на бракосъчетанието да присъства самият Вилхелм II, но кайзерът в последния момент решил да изпрати не най-умния от синовете си — Лудвиг Вилхелм.

На приема в Кобург принц Алберт-Менсдорф Дитрихщайн, който представляваше Дунавската монархия и лично Франц Йосиф, деликатно се оплака, че хванал нас-

Scanned by CamScanner

тинка в зле отоплената църква по време на обручалния ритуал, аз съчувствено му се усмихнах, а Вл. Ал. уж на шега подхвърли: „Моля Ви, графе, нека не се държим толкова приятелски помежду си! Ще развалим настроението на младоженеца! Той наскоро бил казал пред Морис Палеолог, че когато Русия и Австро-Унгария са помирени, той — Фердинанд — не знаел какво да прави! И се похвалил, че най-добрият начин да запази европейската интрига и ролята на България в нея, е, като редува правителствата — две години проруско, после три години с проавстрийско. Или обратно. Нелишено от мъдрост, нали?!".

Сигурно искаш, мила Лу, да знаеш как беше облечена Ела и какви подаръци си размениха младоженците? О, ти познаваш нашата братовчедка! Тя винаги е умеела да защити ранга си чрез онази висша простота на вкуса, в която култура и раса брилянтно се съчетават с един, но затова пък ярък, щрих от модния силует на деня: алансонска дантела върху бял санжан, шлейф с добре преценена дължина, съответстваща на мястото на България в европейския хор, прекалено пристегнат корсаж, който правеше талията ѝ още по-тънка и напомняше за отдавна отречената „оса", изумрудите на Екатерина Велика — годежен подарък от клетия граф Марк — и разбира се, „Света Ана", червената александровска лента с бяла звезда и малката затворена корона на Мария Антоанета, дадена някога (заедно с позлатената каляска) като зестра на княгиня Клементина и останала после в българския Двор. А булчинският букет — бяло безсмъртниче върху подложка от лавър...

Слава и вечност, както би се изразил добрият Лео Бакс.

Княз Фердинанд още на годежа бе подарил на избра-

Scanned by CamScanner

ницата си великолепна огърлица от рубини, а тя на него – изключителен по своята ценност старинен килим за стена, изобразяващ прадядо му Луи Четиринайсети в беседа с Волтер. Нищо по-подходящо за вманиачения на тема благородна наследственост Фердинанд. По време на обяда в Гера той, разбира се, не пропусна възможността отново да изтъкне кръвната си връзка със славянството. След като изслуша разказа на стария княз Хайнрих за древната история на рода Ройс и за неговия основател Хайнрих Първи Руски, чиято майка била дъщеря на галицки княз и внучка на киевски владетел, милият ми приятел заяви, че той също носи в жилите си славянска кръв, водеща началото си от Анна Ярославна Киевска, омъжена за френския крал Анри Първи, от чието потомци после тръгва кралският род на Капетингите – предците на крал Луи Филип, дядото на Фердинанд.

Самата венчавка и в двата случая представляваше делово и скучно събитие, по-скучно от което е било може би само подписването на договора за продажбата на Аляска. Всички документи по юридическата страна на бракосъчетанието бяха предварително подготвени в София. На самия граждански акт присъстваха само двама българи: адютантът на княза и един от министрите.

Елеонора може би се вълнуваше, когато брат ѝ я поведе към олтара, особено ако си е представяла, че я води към младия граф Марк. Вместо Менделсоновия марш обаче прозвуча църковната песен „Боже, Христе наш...". През цялото време лицето на Фердинанд излъчваше такава досада и нетърпение всичко да свърши по-бързо, та сметнах за свой приятелски дълг да осведомя журналистите, че Негово Царско Височество едва изтърпява болката от подутото поради подаграта коляно.

Вечерта – галапредставление в княжеския театър

Scanned by CamScanner

„Парсифал“ естествено. Младоженецът пак във военна униформа, младоженката в тафта пепел от рози и триредови перли същият цвят, херминена наметка и маншон. Скука и приличие.

Мисля да свършвам, Лу, макар че — ох! — подушвам огромното ти желание да научиш подробности от първата брачна нощ на младоженците. Аз също бях нетърпелива, но тъй като Елеонора все пак си даде труд да изглежда така, както съм ѝ разказвала, че аз се чувствах след нощта на отдаването си, наложи се да се разделя с няколко марки и да потърся услугите на Лоте. Ако може изцяло да се вярва на тази пъргава и бъбрива померанка, младоженците прекарали нощта като годеници — в отделни стаи. Негово Височество още в ранния следобед след венчавката поканил съпругата си да ѝ покаже брачното легло, същото, в което някога той самият бил заченат, а после там след боледуване издъхнала неговата престаряла майка. Знаеш Елеонора колко е чувствителна, пък и възможността да види в натурален вид дебелото отпуснато тяло на Фердинанд и кривите му крака... а после и онези жалки и смешни телодвижения, съпроводени с пухтене, потене... и завършващи най-вероятно с височайши конфуз... Не, жена като Елеонора Ройс не би могла да си причини подобно унижение. Под предлог че той е женен за нея, но тя за него — все още не, тъй като съпружеството им не било осветено от протестантския брачен ритуал, милата Ела разпоредила — виж, това тя го може! — да поставят просто желязно легло в тоалетната ѝ стая.

На следващата сутрин — според наблюдателната Лоте — и двамата новобрачни изглеждали щастливи.

На тръгване прегърнах Ела: „Ето те вече господарка...“.

„Да, Мари, назначиха ме за княгиня...“

Scanned by CamScanner

Свършвам, най-прекрасна Лу. Трябва да почина поне два часа. Довечера ще дойде граф Брюс, Виктор Георгиевич, чичо на бъдещата ми снаха. Графът бе уволнен от флота след погрома в Порт Артур и сега си е наумил нещо, което ми прилича на дива балканска авантюра, но той твърди, че го прочел в книга на Гьоте или за Гьоте, а това вече е гаранция за някаква достоверност... Още миналата седмица казах на Брюс, че в момента над България са надвиснали събития и е по-добре да изчака, но той няма търпение да покаже лоялност към императора и така да заслужи връщането си поне в министерството на марината... Не мисля, че ще успее, но все пак ще пиша на Елеонора.

Поздрави на Дитрих и на скъпите ми племенници.

С обич както винаги:
твоя сестра Мари

7 март 1908 г.
Дворцова крайбрежна, 26
Петербург

Scanned by CamScanner

ХРОНИКА

Годината все още е 1908-а.

Изминали са едва три десетилетия от Освобождението.

Дунавската провинция на Турската империя се е превърнала в процъфтяваща България, с удивление смятана за европейско чудо: държава с модерна промишленост, силна тяга у народа към просвета — интелигенцията представлява впечатляващите за тогавашните Балкани 6 % от населението — и надеждна боеспособна армия.

Последното правителство е излъчено от партията на демократите и се състои само от осем души — високоинтелигентни хора, получили своето образование в Европа, до един предани на националната идея и свързани с обща отговорност за съдбата на нацията.

Но страната все още е васално княжество.

Въпросът за независимостта на България е обсъждан неведнъж — и в 1901, и в 1903, и в 1907 година.

В началото на юли 1908-а княз Фердинанд предприема пътуване из Европа.

Три седмици по-късно в Истанбул е извършен държавният преврат на младотурците.

Българският дипломатически представител в Цариград Иван С. Гешов в частно писмо до ген. Паприков, външен министър на Княжеството, пише: *„Защо да не използваме прочее настаналите обстоятелства и с един решителен замах да скъсаме веднъж завинаги връзките, които имаме с Турция, като провъзгласим България за независима държава“.*

В края на август — на приема на чуждите дипломати, на който външният министър Тефик паша очертава промените в империята, възникнали след държавния преврат, българският дипломатически представител не е поканен, тъй като България е васално княжество на Турция и той е смятан за обикновен турски чиновник.

Scanned by CamScanner

По това време избухва стачката на работниците и служителите в Източната железница и правителството нарежда обслужването да се поеме от българските железничари. Стачката не постига успех и компанията благодари на министър-председателя Малинов за съдействието, и го моли българските железничари да освободят местата си в администрацията. Правителството отказва.

„*Повърнете железницата!*“ — заповядва Фердинанд от Австро-Унгария, където се намира в момента.

„*Няма да я повърнем!*“ — отсича правителството.

Князът е принуден да отстъпи.

В средата на септември на свои митинги в деветдесет и седем български села и градове народът подкрепя идеята за обявяване на независимостта, а върху пътническия влак София — Бургас, теглен от машината „Фердинанд“, е окачен надпис: „*Дерзайте, Княже! Думата е ваша!*“.

На 22 септември в църквата „Свети 40 мъченици“ на старопрестолния град княз Фердинанд чрез манифест обявява:

„*... за да отговоря на народното желание, с благословията на Всевишния, прогласявам България за независимо Българско Царство!*“.

И смирено приема молбата на председателя на Народното събрание и на министър-председателя да спази вековната традиция на българската държавност и да се нарече цар.

(Короната отдавна е изработена в Мюнхен.)

В този ден българите сами се освобождават от остатъците на петвековното робство и от гибелните на народа ни клаузи на Берлинския договор.

Щастливата вест е съобщена на софийското гражданство чрез прочитане на телеграма пред входа на Военния клуб.

Същия ден френският посланик в София Морис Палеолог донася на своето правителство: „*Фердинанд*

Scanned by CamScanner

смята, че шедьоврът на политиката му е постигнат на мечтата му за царство, без да се обвързва нито с Русия, нито с Австрия и без да губи свободата на действията си".

А според сър Харолд Никълсън по онова време „Фердинанд вече не приличаше на лисица, защото косата и брадата му бяха станали вълчо сиви, а фигурата му беше увеличила до царствени размери".

На следващия ден — 23 септември — в Двореца е окачен портрет на Монарха в одеждите на византийски император.

Същата вечер новопрогласеният цар влиза в София на кон. До него царица Елеонора в бяла рокля.

Множеството вика „ура", пее и благославя.

Слънцето красиво залязва над Витоша, а в душите изгрява величественият и тъй дълго лелеян идеал: националното обединение.

Раната Македония.

И копнежът на свободния да се види освободител.

Този копнеж — макар и за кратко — слива в едно цар и народ.

Scanned by CamScanner

ДОВЕРЕНА ДАМА ЖАНА АНТИКАР:

ПЪРВИ ГОДИНИ В ДВОРЕЦА

„Писмо за вас, госпожо. От страна на Двореца."

Мисля, че беше петък. Да, 7 март 1908 година, петък.

Вече живеех в новата ни къща на „Шипка". Помня, че беше невзрачно утро, аз седях зиморничаво загърната край камината, зазяпана както винаги в снимката на стената отсреща: сватбата ни с Данаил. Толкова млади и толкова отдавна. Стоим вдървени на стъпалата пред руската църква „Св. Трима Светители", отляво се вижда наскоро засадената плачеща върба — какъв символ! — аз с рокля под наем, младоженецът — със сакото на брат си Стоян, което му стои като късо палто. Зад нас милият мосю Ажуи, портиерът, и хазайката ми мадмоазел Д'Аржантан. Около нас гълъби. Едно от хвърчатите щедро нацапа бялата ми шапка и мадмоазел Катрин не само че не ми позволи да почистя петното, ами после уви шапката в някаква прозрачна материя и я окачи над вратата на стаята ми, която вече щяхме да обитаваме двама с Данаил. „Да се обичате като птички божии и от малко да се засищате!"

Обичахме се много, но само до деня, когато оня голям и черен дъжд потопи целия свят. Малцината близки, които искаха да съпроводят ковчега на мъжа ми до гробищата в Орландовци, се отказаха по средата на пътя. Валеше толкова силно, че предварително изкопаният гроб бе пълен с вода, и оттогава все ми се струва, че Данаил не е погребан, а просто е отплувал нанякъде по някаква подземна река.

Останах да живея сама в къщата ни на „Шипка".

И така до оня петък, за който споменах.

Макар че вече очаквахме пролетта и навън проблясваше слънце, аз по цял ден седях в люлеещия се стол, увита като пашкул в дебелото одеяло, и не исках нищо около мене да се променя. Милата предана Гина влачеше чехли из кухнята, каш-

Scanned by CamScanner

ляше дълбоко и през час идваше да ме пита искам ли още чай.

„Не искам чай, не искам нищо! Остави ме!"

Не трябваше да ѝ крещя. Тя си няма никакви близки и смята за свое семейство мебелите, стъклбището и огледалата в къщата ми, защото се грижи за тях. А аз, според нея, съм глава на семейството и тя ми се подчинява и искрено се тревожи за мене.

„Добре. Донеси ми. Горещ."

Тогава на входа се позвъни и докато да махна с ръка на Гина да не отваря, тя вече цепеше с кашлицата си коридора.

„Човекът щял да чака отговор на писмото, госпожо."

Бележка от г-н Страшимир Добрович, секретар на тайния кабинет на княз Фердинанд. Канеше ме да го посетя същия ден в петнайсет часа. В случай че приема поканата, той щял да изпрати пайтон.

Познавах господин Добрович още от времето, когато услугите на бижутерската ни къща „Братя Антикар" бяха търсени от името на блажено почившата княгиня Мария-Луиза, първата съпруга на княз Фердинанд, както и от също така блажено почившата му майка княгиня Клементина. Адютантът на някоя от високочайшите особи, съпровождан от двама гвардейци, донасяше у дома кутията с бижуто за почистване — най-често перли или леко замъглени рубини — и оставаше да наблюдава работата ни с Данаил, без да откъсва поглед от ръцете и инструментите ни. Понякога ме викаха в двореца да отстраня петно от конче за ръкавели или да стегна разхлабена закопчалка на гривна или огърлица. Отивах с тумбестата си чанта, в която по размери и големина бяха подредени всички видове пинсети, лупи, бижутерски клещи, флакончета с политури и кърпички от кадифе, нужни за работата ми.

Минавах през малкия вход, както наричаха източната порта, дежурният офицер ме водеше при княгинята, после ме отвеждаше в някоя от най-отдалечените стаи и оставаше при мене, докато приключех поправката. Княгиня Клементина

Scanned by CamScanner

понякога ме затоваряше. Питаше ме през кои години съм живяла в Париж и в кой квартал.

„А, улица „Бак"! Левият бряг на Сена."

„Да, Ваше Височество. Номер двайсет и три."

Старата дама трудно чуваше. Говорехме си най-често с жестове, а понякога се налагаше да викам в нейния емайлиран рог.

В началото на отминалата есен ми се наложи да прекарам цяла седмица в двореца, за да се грижа за скъпоценностите на височайшата гостенка на княза, Великата руска княгиня Мария Павловна. Нейно Великокняжеско Височество притежаваше редки и красиви бижута, чиято стойност навярно надхвърляше годишния бюджет на българското княжество. Изключителни накити! Тя не просто ги обичаше. Тя ги уважаваше, знаеше историята на всеки от тях, наричаше ги с гальовни имена като близки приятели.

„Моят яхонт. Яхонтчик! Индийците му казват ратнарадж – царят на скъпоценните камъни. Или безценният ми Пулс! „Пулсът на нощта". Черен сапфир. Да, сапфир. Но черен. Вие сигурно не сте и чували за него... Изключителна рядкост."

Преди да си замине, Великата княгиня ми предложи да си избера за спомен нещо от ковчежето ѝ с бижута. Усещах в тази покана не просто любезност на богата и щедра дама, а тънък повод за забавление, та предвидливо посочих случайно попаднала там проста сребърна гривна. „Забележително!" – възкликна княгинята. „Изящен вкус! Вие сте интересна личност, Жана Антикар! Как бих искала да ви взема със себе си у дома в Петербург!"

Само няколко месеца по-късно — на 7 март — точно в четиринайсет часа дворцовият пайтон ме стовари пред източната порта на двореца, където ме чакаше дежурният офицер Х. Х.

(Можех ли да допусна тогава, че този светлокос и забележим само с високия си ръст майор... да... помня как той поиска да вземе чантата ми, как аз смънках нещо в смисъл, че

by CamScanner

чантата не е тежка, но той все пак я взе, поведе ме по коридора наляво, вървеше може би само педя пред мене... усетих мириса на нещо горчиво и свежо, като от поле след дъжд тогава или може би по-късно реших, че това е мирисът на див пелин... и така го наричах в мислите си — „дивият ми пелин...“, очите му бяха зелени... А гласът му... Да, гласът му... Помислих си, че след време този глас би могъл да командва парад... но после...)

Х. Х. ме придружи до кабинета на господин Добрович възрастен мъж, все така нисък, малко по-пълен от преди, разлял се в креслото като желе, но с дълбок, почти интимен глас и присвити кафяви зеници, които ми се сториха елипсовидни.

— Поканих ви по препоръка на Нейно Императорско Височество Великата княгиня Мария Павловна, скъпа приятелка на Техни Царски Височества княз Фердинанд и княгиня Елеонора. Преди да ви направя предложение от името на княжеската двойка, аз бих желал да знам за вас някои неща, от които ще зависи работата, която възнамеряваме да ви възложим.

Разказах историята на рода си по бащина линия — произхождаме от Габровския балкан, през една от руско-турските войни семейството ни напуска България заедно с армията на Дибич, установява се първо в Браила, а по-късно се мести в Крайова...

— Родители?

— Баща ми беше градски нотариус. Майка си не помня. За мене се грижеше гувернантка, за която после баща ми се ожени. Той почина малко след като бях постъпила в Националната консерватория за изкуства и занаяти в Париж. Преди това прекарах десет години във френския колеж на Нейно Величество кралица Елизабет, кралицата на Румъния. Съученички сме с известната г-жа Султана Рачо Петрова.

— Не мисля, че този факт би ви издигнал особено в очите на Нейно Височество княгиня Елеонора.

— Благодаря. Ще имам предвид.

Scanned by CamScanner

– Сигурно ви е било трудно да завършите образованието си... поради... сполетялото ви сиракество...

– Наложи ми се три дни от всяка седмица да работя като камериерка срещу храна и квартира за целия месец. Попаднах на добри хора — сестрите Д'Аржантан, възрастни, не особено богати, но любезни и мили дами. Дядо им някога е бил губернатор на остров Мартиника. Приеха ме като далечна сродница и сметнаха за свой дълг да ме образоват светски.

– Великата княгиня е възхитена от начина, по който говорите езика, и намира, че поведението ви е абсолютно... френско. А националната консерватория... на какво ви научи тя?

– Не успях да взема всичко, което това забележително място можеше да ми предложи. Омъжих се по време на следването си. Съпругът ми току-що беше завършил същото училище и стажуваше в бижутерската работилница на мосю Рене Лалик, чиито вечерни курсове аз също започнах да посещавам. Интересуваха ме изделията от стъкло, полускъпоценни и скъпоценни камъни. С Данаил — съпруга ми — се запознахме малко преди да се открие изложбата на моя съгражданин от Крайова Константин Брънкуш. На входа млад мъж ми даде път, но точно тогава на мене ми потече кръв от носа и мъжът, макар и непознат, бързо и внимателно ме отведе в отсрещното кафене, помогна ми да се наплискам с вода и започна усилено да дърпа косата ми_ така кръвта щяла да се оттегли нагоре_ Извинете. Тези неща нямат значение за нашия разговор_

– Напротив. Слаби капиляри. Вие трябва да обладавате безупречно здраве. Нейно Височество княгинята е известна на коронования европейски свят с това, че никога не е боледувала. А и не възнамерява да го прави, както самата тя заяви пред журналисти. Знам, че съпругът ви е починал. Причината?

– Падна от кон. По време на езда в Княжево срещу него изскочил автомобилът на княза, животното се изплашило...

Scanned by CamScanner

— О, негово Царско Височество много ще съжалява да чуе това...

— Князът не е бил в колата. Имало е жена, с която шофьорът му е флиртувал. Това твърдят очевидци...

— Други очевидци сигурно биха твърдили друго... така че... мога само да съжалявам от свое име и от името на княза, разбира се.

— Благодаря.

— Сега нека пристъпим към причината вие да сте тук. Макар свитата на Нейно Височество княгиня Елеонора да е попълнена, все още не е избрана личност за длъжността „доверена дама". Казвам длъжност, защото вие — ако я заемете — ще бъдете на служба в двореца по двайсет и четири часа в денонощието и ще напускате сградата само придружавайки княгинята или пък по нейно лично разпореждане. Ще ви бъде отредено жилище в непосредствена близост до покоите на Н.В.[15] Ще се храните в нейната столова, ще разполагате, както и всички служители, с четири дворцови костюма: ежедневен, параден, галапараден и траурен. Летен и зимен модел. Вашата най-важна задача ще бъде винаги да сте на разположение на княгинята. Ще я съпровождате навсякъде, ще се грижите за точността на ежедневните ѝ ангажименти, ще говорите с нея само на български, но бавно и с прости изречения, докато Н. В. напредне в езика. Ще обработвате нейната вътрешна кореспонденция, с външната е натоварен личният ѝ секретар г-н Антон Драндар, с когото ви съветвам да се сприятелите, в рамките на добрия тон, разбира се. Както впрочем и с всички членове на домакинския персонал. Вашето място в йерархията на княжеската свита е много особено: вие ще държите ключа от сейфа на Н. В., където се пазят личните ѝ бижута, за които сте длъжна да се грижите и да отговаряте с главата си. Няма да се титулувате придворна, а само двор-

---

[15] Н. В. — Нейно Височество, а след 22 септември 1908 година, когато България е обявена за царство — Нейно Величество.

Scanned by CamScanner

цова дама. С тази титла Нейно Царско Височество княгиня Клементина, о'Бозе почившата майка на нашия княз, възнамеряваше да отличи г-жа Султана, но Негово Височество не даде съгласие. С други думи, вие, г-жо Антикар, ще бъдете тайният адютант на княгинята, но адютант в пола. Към вас ще се обръщат с „доверена дама Антикар". А сега, преди да ми съобщите решението си, можете да се запознаете с територията на бъдещите ви задължения.

Г-н тайният съветник Добрович, както се обръщаха към него всички членове на княжеското домакинство, изглежда, бе дал някакъв сигнал, щом на вратата застана дежурният офицер, а зад него се мерна дребна русолява жена с бледо лице, чиито тънки и бързи черти изглеждаха като изтеглени с върха на току-що подострен бежов молив. При всяка усмивка гъстите бръчки около устата и очите на жената се разбягваха по цялото ѝ лице, но Цвета, личната камериерка на княгинята, не преставаше да се усмихва, мил навик, останал ѝ от годините, когато — преди да се омъжи за началника на дворцовата стража — преподавала немски и ръкоделие в софийското стопанско училище.

Княжеските апартаменти се намираха на втория етаж, но не бяха един до друг. Разделяха ги петте стаи, предназначени за гости. По-рано те се обитавали от княгиня Мария-Луиза, а след смъртта ѝ — от княгиня Клементина, когато пребивавала в София.

За нуждите на новата владетелка бе отредена отдалечена част от северозападното крило: кухня със столова, спалня, кабинет, приемен салон, гардеробна и тоалетна стая. Точно над тях — на таванския етаж — се намираха и нашите жилища с Цвета, а г-н Драндар и дамите от свитата бяха настанени в противоположния край на двореца.

По това време новобрачната княжеска двойка бе пристигнала в България, но князът бе побързал да се върне в София за предстоящата сесия на Народното събрание, а княгиня Елеонора останала да прекара известно време в двореца

Scanned by CamScanner

Евксиноград, където я чакаха престолонаследникът княз Борис, княз Кирил и малките княгини Евдокия и Надежда.

Преди още денят да беше отминал, аз бях отведена в салона със знамената и там в присъствието на дворцовия свещеник и на генерал Кирил Ботйов[16], хофмаршал на Двора положих клетва като служител в Двореца на Техни Царски Височества князът и княгинята на България.

„Заклевам се в името на Всемогущаго Бога, че аз, която постъпвам да нося драговолно службата при Двора на Н. В., ще бъда вярна на княза, ще изпълнявам служебните си длъжности честно, акуратно и с при сърце, като спазвам всичките наредби при Двора. По службата си ще бъда безпристрастна и няма да издавам тайните ѝ, като помня, че за делата си ще давам ответ пред законите на страната и пред Бога. Амин."

Издадена ми бе и дворцова легитимация — документ, който ме поставяше под закрилата на закона за Особата, разпростиращ се върху всички членове от височайшето домакинство: каквото и престъпление да извършех, аз можех да бъда съдена само от господин маршала на княжеския Двор.

Заплатата ми щеше да определи лично Н. В. княгинята, тъй като дворцовите служители се издържат от цивилната листа на владетеля, към който се числят.

Помня как през 1893 година посрещахме първата българска княгиня — Пармската принцеса Мария-Луиза. Небивало народно въодушевление заливаше столицата. От всички прозорци се веехa национални знамена и пъстреехa провесени чипровски килими, по улиците между стълбовете на електрическите фенери се люлееха гирлянди, народът пременен, деца с букети и светски дами с венци, а по целия път от гарата до двореца арки, окичени със зеленина и с трилистната лилия — символ на Бурбонския род, към който принадлежеше

[16] Брат на Христо Ботев.

Scanned by CamScanner

не само младоженецът, но и невестата му. Какъв ден, Господи! Викахме, пяхме, благославяхме. А младоженците преминаха пътя от гарата до двореца настанени в бялата позлатена карета, запрегната с шесторка бели коне с пера на главите... И бляскав ескорт от най-снажните и мъжествени войници и подофицери... Празник, невиден дотогава.

Княгиня Елеонора също бе посрещната достатъчно тържествено, но някак сдържано и делово, като че в страната ни бе пристигнал Бисмарк, да речем. На гарата я чакаха правителството и князът. Казват, че той доста театрално застанал пред стъпалото на княжеския вагон и подал ръка на княгинята, тя слязла царствено изправена и елегантна, с любезната усмивка на човек, поканен да свърши неотложна работа, важна за благото на държавата. Същата каляска, същите зелени арки по пътя от гарата до двореца с надпис „Добре дошла, Светлейша Княгиньо", същите тълпи, жадни за зрелище... Но без някогашната буйна френезия, граничеща с лудост.

Дворецът посрещна новата си стопанка като чуждестранна коронована особа: от двете страни на голямото стълбище бяха подредени червените хусари от гвардията, застанали неподвижни, със саби в ръка. На площадката пред вестибюла сред палмовите дървета стояха строени гвардейците от македонската част в синьо-червени униформи, украсени със сърмено везмо, а пред тях началникът им — мъж с внушителен ръст и легендарни мустаци, положил ръка върху ятагана на колана си.

Техни височества изкачиха стълбището, хванати под ръка, минаха край гвардейците и се отправиха по коридора към покоите си, без да спрат при подредените като на парад свити на двамата, а по-нататък и целият домакински персонал.

И тук настъпи особен момент, който аз, ако бях на мястото на княгинята, нямаше да преживея. Но тя, изглежда, е била готова за този миг, а и за всичко, което после имаше да ѝ се случва.

CamScanner

Когато двойката стигна до апартаментите на княза, той внимателно отдалечи от лакътя си ръката на Нейно Височество и предостави на хофмаршала да отведе княгинята до личните ѝ покои. Едва ли някой от нас е очаквал младоженецът да вдигне булката на ръце и да я пренесе през прага на новия ѝ дом... Но и това, което князът направи... Той с видимо облекчение свали калпака, шумно въздъхна на всеослушание и влезе в апартамента си.

Ние с Цвета посрещнахме княгиня Елеонора с реверанс, а икономът Гаврил се поклони по славянски обичай ниско и почтително.

Без да дава вид, че е уморена, Нейно Височество помоли за чаша вода и последва хофмаршала във вътрешността на жилището си. Предвид усойното изложение на стаите ние се бяхме постарали да внесем повече светлина чрез завеси от златисто кадифе — за кабинета, и мека охра — за приемния салон. По препоръка на първата придворна дама графиня Анна дьо Грено-Станчова във всички помещения на жилището бяхме окачили картини от български художници и един оригинал на Климт.

Но още там — преди да е седнала дори — княгинята издаде първата си заповед: „Спя на отворен прозорец независимо от годишното време; предпочитам голи стени, бели завеси и вегетарианска храна".

А малко по-късно: „Не одобрявам излишествата, изразени чрез думи, жестове или финансови средства. Не харесвам и пилеенето на време. Държа хората, с които ежедневно общувам, независимо от произхода и образованието си, да притежават кралския навик — точността."

Макар произнесени дружелюбно — почти споделени, — думите ѝ ме накараха да усетя трепет.

Още на другия ден в апартамента на княгинята бяха окачени бели завеси, картините бяха подменени с икони, сатененните чаршафи и копринените завивки тихомълком бяха прибрани в някой от шкафовете, а височайшата постеля доби оня

Scanned by CamScanner

целомъдрен вид, който сме виждали в стаите на провинциални, току-що сгодени момичета.

И цветя. Но онези, които не се нуждаят от специални грижи, за да цъфтят и ухаят. Здравец например, а също и мушкато.

Цяла седмица двете с Цвета подреждахме гардеробите с летни и зимни дрехи; скриновете със спалното и личното бельо; шкафа с обувките; рафтовете с кутии за шапки, пакети, калъфи с чадъри, ръкавици. Направи ми впечатление, че официалните тоалети на Нейно Височество бяха твърде малко на брой. Дори си помислих, че една Султана Рачо Петрова например разполага с по-богат гардероб. Но после се оказа, че най-големият от сандъците бе пълен с красиви и скъпи материи, фини коприни и изящни дантели, някои от тях плетени ръчно още по времето на Август Силния[17], на когото принц Ройс — далечен прадядо на княгинята — е бил таен съветник.

Оказа се, че Н. В. е знаела ограничената сума на цивилната листа, която Народното събрание щеше да ѝ гласува — по-скромна от тази, с която е разполагала княгиня Мария-Луиза, — и предвидливо се бе погрижила да облекчи личните си разходи.

Цветовете на нейния герб — а и на по-голямата част от празничните ѝ тоалети — бяха бяло и червено. Като на Червения кръст, под чието благородно знаме премина целият ѝ живот на българска владетелка.

Една вечер Н. В. ме извика след вечеря и официално ми връчи ключа от сейфа с бижутата, помоли ме да го отворя и лично извади оттам няколко различни ковчежета от кехлибар, седеф, кожа и кедрово дърво, всичките облицовани отвътре с червено или черно кадифе.

Княгиня Елеонора разполагаше с много и скъпи бижута. Гледах ги захласната.

---

[17] Август II Силния — (1670 — 1733) — саксонски електор, а после полски крал.

Scanned by CamScanner

„Едно от малкото предимства на възрастта."

Най-накрая Н. В. почти с нежелание отвори бяла елипсовидна кутия от алабастър, на чийто капак със сребро бе инкрустиран гербът на графовете Оспени. Върху вътрешната страна, облицована с кремаво кадифе, бе изписан девизът на рода: „Нека ни съди времето!".

Изумрудена огърлица, обрамчена с брилянти.

Блясъкът ѝ бе зашеметяващ.

През следващите девет години — чак до оня фатален ден, за който винаги ще си спомням със сълзи („Спокойно, Жана, всеки уважаващ себе си Двор има своя история с огърлица!" — казваше онзи, когото отдавна не наричам див пелин) – тази кутия беше отваряна само три-четири пъти.

Из дворцовия журнал № 3 „Лични вещи и притежания на Н. В. царицата."

БИЖУТА:

1. Огърлица – рубини и диаманти (сватбеният подарък от Н. В. княза).

2. Пръстен и обици от розов кварц в оправа от сребро.

3. Тройна огърлица от перли – цвят пепел от роза.

4. Колие с кръгли черно-сиви перли със сребърна закопчалка.

5. Триредов наниз от подредени по големина бели перли.

6. Дълъг едноредов наниз от перли – 126 на брой, сред тях една потъмняла.

7. Колие с аметисти и посребрени елементи – със закопчалка.

8. Златна гривна и обици със сапфири и диаманти.

9. Брошка – шпинел с диаманти.

10. Брошка във вид на нарцис – бял сапфир.

11. Брошка – бял топаз.

12. Украшение за коса – диамант, остенен в овален брилянт.

Scanned by CamScanner

13. Смарагдова огърлица и обици, допълнени с брилянти.

14. Колие с аметисти, осребрени елементи и закопчалка.

15. Две камеи — карнеолоникс (тип „Зевс"), сардоникс (тип „Гонзага") и една стара инталия — халцедон.

16. Пръстен с бял диамант.

17. Пръстен с розов диамант.

18. Брошка — светлорозов брилянт във вид на алпийска роза, заобиколен от безцветни брилянти.

19. Изумрудена огърлица и камея със сребърна оправа и брилянти.

Идването на новата господарка с нищо не промени дворцовото ежедневие.

Всяка сутрин в осем часа княжеските служители се събират в залата със знамената, изчакват княза и слизат на закуска долу в малката столова. След закуската Негово Височество приема министрите на доклад, а после излиза с автомобила на разходка из града. Обядът започва в тринайсет часа, но господарят предпочита да обядва в покоите си. Следобедът му е запълнен с четене на вестници и диктуване на писма и телеграми. Вечерите обикновено са заети с някакво празненство или забава: соаре, но без танци — князът не умее да танцува добре — музикални вечери, рождени дни на роднини от огромните родове Бурбон-Орлеани и Кобург, приеми, балове или просто домашна вечеринка, на която своите музикални и драматични дарби изявяват хората от княжеската свита, а Анатол — готвачът — собственоръчно поднася към чая прехваления си кестенов крем-гласе.

Свитата на Нейно Височество имаше съвсем друга програма.

Княгинята ставаше сутрин рано, разхождаше се из градината около двореца, сама си правеше първия чай и времето до закуската прекарваше в четене. Предпочиташе четива от българската история, издадени на руски и френски. В осем без петнайсет се събирахме в нейния приемен салон и оттам

Scanned by CamScanner

преминавахме в столовата при точно спазване на старшинството: след Нейно Височество вървеше първата придворна дама — графиня Дьо Грено-Станчова, после старшата придворна дама Ана Гешова-Хаканова, майор Червенаков, тогавашният адютант на Княгинята, секретарят ѝ г-н Драндар и накрая аз. Сядахме на масата — а после и ставахме — в същия ред.

Нейно Височество хапваше малко — най-често пресен плод, чаша плодов сок и само понякога препечена филия хляб, дебело намазана с конфитюр от боровинки или други диворастящи плодове.

Обядвахме в един часа, а вечеряхме в осем. За разлика от съпруга си, княгиня Елеонора не превръшаше храненето в ритуал. Минутите между сервирането на блюдата тя използваше за разговор със свитата си. Питаше ни най-напред как сме със здравето, а после изискваше кратки и конкретни отговори на въпросите си за работата, която всеки от нас имаше да свърши. Най-често говорехме на френски, а по-късно, когато стана царица, Н.В. се опитваше да говори на български, като предварително се извиняваше за грешките и настояваше аз лично да я поправям. Скоро се научи да си служи доста добре с нашия език, но понеже изучаваше български чрез руски, до края на живота си разтягаше ударените гласни, а „е"-то произнасяше меко, почти като „йе". Българската граматика изучаваше чрез английската. Казваше ми, че според нея между двете имало прилика, която я улеснявала.

Вечерите прекарвахме в салона на Н. В. Аз най-често четях на княгинята новините от дневните вестници, г-жа Петрова-Чомакова свиреше, макар и не много добре, понякога пеехме или бродирахме, а през пролетта на дванайсета, когато дъхът на войната вече се усещаше, Н. В. ни научи да плетем — отначало плетяхме вълнени шалчета, после се научихме да изработваме ръкавици с един пръст, а също и пуловери. В годините след погрома, когато София бе пълна с бежанци, скитници, ранени и безпризорни войници, ние чес-

Scanned by CamScanner

то пъти съзирахме под прокъснатите им дрехи нашите пуловери от груба вълна и Н. В. обръщаше глава, за да не видим сълзите й.

Всеки понеделник след закуска ние с г-н Драндар имахме така наречената седмична среща с Н. В. в кабинета й. Срещата винаги завършваше с гъсто запълнен лист с ангажиментите на Княгинята. Тъй като Князът не я уведомяваше за предстоящите семейни или дворцови тържества (двамата понякога не си говореха със седмици), а и по тяхна предварителна уговорка, Княгинята се явяваше на вечеря в столовата на господаря само когато там присъстваха чуждестранни гости, на мене се падна честта да съобразявам дневната програма на моята господарка с тази на Княза чрез личния му секретар г-н Стефан Чапрашиков. Но това не предизвикваше затруднения, тъй като много рядко двамата имаха общи посещения или задължителни съвместни присъствия на благотворителни концерти, балове или църковна служба по време на големите религиозни празници на поданиците си. Иначе двамата владетели се черкуваха всеки според вероизповеданието си: Князът — в дворцовия католически параклис, Княгинята — в протестантската църква на улица „Дондуков".

Сега вече мога да кажа онова, което през всичките години на служба в двореца не смеех да призная на глас: лицата, най-приближени до Княза — в негова угода — се отнасяха към Княгинята с леко, но забележимо пренебрежение като към беден роднина или необходимо за държавата зло.

А тя, истинската аристократка по кръв, приемаше равнодушно не само знаците на чинопочитание, но и тяхната липса. А високият й ръст и изправената стегната походка й даваха естествена възможност да гледа на разните там френски благородничета и нашенски новоизпечени верноподанници с благосклонно и снизхождение.

Но колко съкрушителен и уязвяващ бе нейният тон, когато искаше да постави някого на мястото му! Дори самият Монарх. Щом забележех, че господарката присвие зеници и

Scanned by CamScanner

лицето ѝ за секунда остане вкаменено, сигурна бях, че ще последва онази лека и прозрачна усмивка, за която е писал не един европейски журналист, а след това ще звънне — монета, хвърлена на досадник — оня метален глас, от който трепваше дори Господарят. Нисък и силен глас, чист, понякога режещ, друг път мек и благородно патиниран.

Господарите често се караха. Понеже се срещаха само на масата, и то, когато в двореца гостуваха чужденци, разприте им скоро станаха известни на всички европейски дворове. Като прибавим и онези две писма... (В едното — до френския посланик в България Морис Палеолог — господарят се оплаква от господарката, а в другото господарката се възмущава от господаря пред своята приятелка кралица Елизабет Румънска.) И двете писма, неизвестно как, стигнаха до френската преса. Така българският Двор, бездруго наблюдаван от Европа с опасения и насмешка, стана предмет на духовити разговори в светските и дипломатическите кръгове най-често преди второто вечерно питие.

Според Цвета, която е в двореца от времето на първия брак на Княза с принцеса Мария-Луиза, раздорите в княжеското семейство и в онези години са развеселявали свитите на двамата владетели. Но причината е била интимна: княгинята недоволствала, че Негово Височество посещавал спалнята ѝ само колкото да я ощастливи с поредното дете, а отсъствието на съпружеско внимание я правело нервна, което пък нервирало самия господар. И за най-подходящ момент да изрече своя упрек младата княгиня намирала времето преди десерта. Но когато поради необходимост от спечелване симпатиите на Русия княз Фердинанд промени вероизповеданието на престолонаследника княз Борис и от католик го превърна в източноправославен, между високайшите родители на новопокръстения се разразил истински бой. Замеряли се с обувки, с дрехи, с книги, после се прегръщали и плачели, след туй отново се скубели един друг, удряли се, ритали се, после дни наред едва-едва си продумвали и тъй, докато Нейно

Scanned by CamScanner

Височество княгинята малко преди да роди четвъртото си дете, нарочно излязла леко облечена на студа по Богоявление, а десетина дена по-късно — малко след раждането, напуснала този свят, оставяйки клети сираци.

Аз лично съм присъствала само на един скандал между коронованите особи. Това се случи малко след приемането на царската титла, когато на гости на височайшата двойка бяха пристигнали херцогът и херцогинята на Кобург. Заедно с владетелите и гостите на вечерята присъствахме и ние, членовете на техните свити, макар и на отделни маси. По време на тоста си херцогът се възхити от царицата и нейните плодотворни усилия за укрепване идеите на Червения кръст, самарянството и дарителството. Помня точно думите му: „За това, че Вие, скъпа Елеонора, превърнахте милосърдието в духовно призвание на своя живот!“.

След тоста Царят небрежно вметна: „О, скъпи чичо, нима не знаете, че когато една жена няма кого да обича, тя по необходимост залюбва цялото човечество!“.

Кавгата избухна по-късно в апартамента на Царя, където Н. В., макар да имаше право да влиза там само когато бива-ше предварително поканена, този път влетяла без разрешение и мощният ѝ глас изненадал — по думите на присъстващия генерал Марков — царя тъкмо когато камериерът налагал с лед подутото му от подаграта колино, а оня противен Вайх с руменитe бузки и трапчинка на брадичката му веел с ветрило, като на махараджа.

Скандалът, изглежда, е траял достатъчно, щом господарят бил принуден, макар и неохотно, да признае, че царицата наистина обича децата му, грижи се за тяхното възпитание, всеки месец кани на разговор преподавателите им от Дворцовата гимназия, лично организира празнуването на рождените им дни, като внимателно подбира гостите сред връстниците им от видни столични семейства, и че за всичко това той най-искрено ѝ благодари. А по-късно — пак по думите на Марков — господарят измърморил едва ли не с отвращение:

by CamScanner

„А и те, несретните, я обичат. Особено онова пале Борис! Един цар няма право на чувства! Той е роден да бъде обожаван и да презира обожаващите го!".

В първия ден след постъпването ми в двореца като доверена дама на княгиня Елеонора аз трябваше от нейно име да отговоря на стотина поздравителни телеграми и на десетина писма, адресирани лично до нея. В едно от тях млад учител от Добрич я известяваше, че в деня, когато вестниците обявили височайшата сватба, на него му се родила дъщеря и той я нарекъл Елеонора. Следваше най-учтива покана княгинята да стане кръстница на детето. В полето Н. В. собствено ръчно бе написала на френски: „Да се изпрати подходящ подарък и Нашият портрет с дарствен надпис". В другото писмо счетоводител от Русе, някой си Йордан Йорданов — с трепереща ръка и объркан словоред излагаше молбата си до Нейно Височество да се намеси в полза на любовта. Причината за тревогата на счетоводителя бе, че той е почти четирийсетгодишен, а любимата му — дъщеря на ходжа — наскоро била навършила петнайсет години и цялата рода на момичето се обявила против тази женитба. (Молбата остана без отговор.)

Запазила съм третото писмо, подписано от попадия Невенка, съпругата на поп Стойчо от софийското село Бояна. (Можех ли тогава да предположа колко важна за България щеше да се окаже после тази селска жена!

Ваше височество княгиньо ясна и светла като една паметна месечина дето високо светиш далеко гледаш добре си дошла навеки при нас и ние да сме добре дошли при тебе и да ти е сладък нашио леб и пивка водата ни и нищо добро да те не отмине и никакво зло да те не засенчи оти си ти не само жена-повторка на князо наш Фердинанда ами си ти и макя-майчица златна на четири горки дечи ня туй твойто тегло я го теглим веке двайсет години щото и аз съм жена повторка на мъжо ми отец Стойчо и ме он мене доведе у негово село Бояна чак от Ловчанско

Scanned by CamScanner

панаир щото ме беше тате завел там да ме цанява слугинка у ловчанскио сарафин и ме там Стойчо съгледа и рече на татко ми туй моме ти за годявка ли си го натъкмил па тате му рече млого ѝ маленко за годяване и на ръст малечкаво оти оно се роди у суша и у суша порасна а очето вика по наше село ѝ голяма киша зиме киша лете пак киша ще зема да го заведа там дано там порасне оти и мен там ме чекат още четири като него а тате мълчи и нищо не дума а я се свивам и си викам на умо той човеко си има още четири жени като мене що съм му я петята пък той имал четири дечинки сироти като ги има и нашио княз юначен и ме тогаз върнаха у село та да се със Стойча венчеем и ме туриха връз едно ми магаре и поведе Стойчо магарето та тъй минаме коджа балкано и сичкио град софия минаме а дечинките му ситни като врабчета и най-маленкото викна да реве де ми е моята макя а Стойчо ме тика напред ей тъз кака ви е веки за макя и ме прати да спя при маленките опи он не знел що да чини с мене видяла съм му се йощ по-млада-зелена отколкото на панаиро та цяла седмица спах на миндеро с челядта му а той по цяла нощ се молеше в черковата и чекаше да го господ упъти що да спорва с туй булче дето е ни жена ни чедо тъй викаше Стойчо и ме с пръст не барваше пък една нощ като ме нещо достраша и право в черковата при него пък он плаче завалията и бие глава о земя моли се на жена си обичната моли ѝ се да го опрости и да оттпусне сърце му та да можело по да се обърне накъмто мене тъй и не го отпусна покойната двайсет години го държи вързан за нея си а я ни дете ни копе светла княгиньо тъй отгледах неговите четиритe и ги злобичах като мои оти жена без дечиня е камбана без език никой нищо не чува за нея и накрая като умре никой не я смята да е живяла, а Стойчо след време взе да попива и да побива и все добро не можеше да му се направи и все я бивах крива и все мойта снага яда му отнасяше не ме е толкова галил колкото ме е бъхтал

Scanned by CamScanner

ама де да идем мълчим и плачем само насън то насън човек всичко може и не е виноват ако питаш мълвата у село тя че рече ми добре си живеят поп Стойчо и попадията му ама на тебе ти казвам втората севда първа не става и да приготвиш душата си за всякакви мъки и черни теглила и немой се срамува да си поплакваш бог види и бог помага и ние те синца обичаме и да пратиш абер кога че дойдеш светла княгиньо чу ли да дойдеш сестро да се прегърнем презвитера Невенка поп Стойчо Дишкова от селото Бояна дека е край София.

Превеждах писмата устно, а онези от тях, които княгинята харесаше, после превеждах на френски писмено. Една късна вечер я сварих да чете писмото на попадията и да отбелязва нещо в полето на превода.

„Колко много доброта въпреки страданието. Мисля си, че това е една древна черта на НАШИЯ народ."

И днес мога да твърдя, че царица Елеонора изпитваше огромна вътрешна потребност да бъде част от България, да принадлежи на българския народ, да бъде свързана със съдбата и бъдещето му.

Само за един месец тя успя да посети всички болници и църкви в София, да се срещне с главите на трите основни вероизповедания и да обсъди с екзарха, мюфтията и равина великата идея на всички времена — светът да изповядва една обща религия, религията на любовта между хората: по-силният да помага на по-слабия, по-богатият да благотворява към по-бедния. Преди всяка от срещите Н. В. правеше списък на книгите, които искаше преди това да прочете, и подаръците, които смяташе да направи.

При посещение на православните храмове тя избираше за подарък икона от български образописец. За любими свои светци почиташе Петър и Павел. Може би затова, макар че не изповядваше католицизма, тя понякога влизаше в дворцовия параклис, който носеше имената на светите апостоли. Но

Scanned by CamScanner

винаги влизаше сама и по време, когато царят не е в двореца.

Прелиствам журналите от онези времена и се учудвам на стотици подробности, които тогава не са ми правели впечатление.

Журнал № 1 — „Обществени дела и ангажименти на Н. В.“

ПЪРВИ МЕСЕЦ В СОФИЯ

Април 1908 г.

2 април — понеделник

10 часа

Среща на Н. В. с д-р Димитър Киранов, главен санитарен инспектор на княжеството.

Подготовка: Да се предостави на Н. В. справка за всички здравни заведения в столицата: финансови средства, персонал, брой легла, управители, обзавеждане, брой болни, минали през заведенията от началото на годината, особени диагнози.

Място на срещата: приемен салон на Н. В.

Тоалет: Униформата на милосърдна сестра от Червен кръст, зимен модел.

Бижута: Не.

Декорации: Не.

3 април — вторник

11 часа

Посещение на болницата (старата) на Червен кръст в София.

Подготовка: Предварително да се съберат данни за строежа на новата болница на Червен кръст и за работата на училището за медицински сестри. Лична среща с докторите Петър Ораховац и Васил Моллов.

Scanned by CamScanner

Място на срещата: Болница Червен кръст.

Тоалет: Униформа на милосърдна сестра — зимен модел.

Бижута: Не.

Декорации: Не.

Други: Дарение от името на Н. В. на сумата от 2000 лв. за строежа на новата болница.

19 април — четвъртък

10 часа

Посещение в пансиона за слепи деца в София.

Подготовка: Доклад от министъра на Просвещението г-н Ст. Мушанов за историята на института и отличителните проявления на същия.

Тоалет: ежедневен — черна пола и блуза в черно и сиво райе, висока яка, буфан. Ниски боти.

Бижута: Малкият кръст със сребърна верижка и с диамант в средата.

Декорации: Не.

Други: Дарение от името на Н. В. на сумата 30 000 лв. за ремонт на спалните помещения.

Дали защото представата, която дотогава имах за принцеси и кралици, бе обвеяна от романтиката на приказките и пресолена от клюките в жълтите подлистници на европейската преса (странностите на Елизабет Румънска с нейния артистичен псевдоним Кармен Силва; скандалът със сръбската кралица Драга и мнимата ѝ бременност; романтично-трагичната история на австро-унгарската императрица Сиси; високомерието и разточителството на руските царски дъщери и племенници), — аз психически се бях подготвила да служа на една превзета, надменна и обладана от чувство за непогрешимост особа. И бях много изненадана — дори смутена — да чуя: „Слепите притежават силно развито обоняние. Много по-силно от нашето. Почти животинско. Моля ви,

Scanned by CamScanner

Жана, дайте ми малкия флакон с „Амбриз“ — той е по-лек и по-близък до естествения мирис на човешкото тяло. Не бива да се различавам много от тях. Ще излезе, че им натрапвам като предимство местостоянето си в обществото. А вие знаете, че князуването е служба като всяка друга. Да си княгиня, е все едно да си директор на железниците, началник на политическото управление във външното министерство или възпитател в дом за сираци“.

Посещението в пансиона за слепи деца бе първото благотворително и обществено оповестено от пресата дело на княгиня Елеонора. Тя се готвеше за този ден със старанието на беден, но амбициозен студент. Личеше ѝ, че се вълнува. И бях щастлива да забележа, че не го криеше от мене.

Тръгнахме с автомобила, но малко преди да стигнем сградата на интерната, Н. В. помоли шофьора да спре и тримата – с адютанта ѝ майор Червеняков — влязохме в двора пеш, което много изненада дори самия министър на просвещението. „Княгинята е княгиня само в двореца.“ Същото обичаше да казва тя и по-късно, когато стана царица.

Посрещането на Н. В. беше трогателно: ученическият оркестър засвири „Шуми Марица“, високо мургаво момче, вперило напред невиждащ поглед и прегърнало огромен букет цветя, бавно тръгна към гостенката, а строените в каре ученици викаха „Ура“. Денят бе бистър и слънчев с напираща отвсякъде зеленина...

Директорът ни разведе из стаите на интерната. Н. В. изглеждаше удивена. „Колко много неща могат да се направят!“ И както става в такива случаи, тя бе обзета от най-различни идеи, които — колко мило беше това! — нямаше търпение да сподели.

„Знаете ли, при едно пътуване в Русия станах свидетел на толкова симпатична традиция... Беше през юли в Ливадия — лятната резиденция на руските императори. Скромен кръг от почиващите там благородни дами и дори велики княгини от Романовата династия организираха градинско увеселение

by CamScanner

„Празник на маргаритката". Лично пребродиха околностите на града и набраните снопове диви цветя навързаха в малки букетчета. А вечерта, облечени като руски селянки, дамите продаваха цветята на също толкова благородните господа — техни съпрузи, баши и приятели, чиято щедрост се оказа похвална. Императорът купи цяла кошничка. Събраната сума — доста значителна, впрочем — после бе предоставена на училището за деца с изявени музикални способности. Нещо такова можем да направим и ние тук. Благотворителността е неизползван все още лост за културното развитие на България."

Няколко дни по-късно директорът на института се яви при Н. В. на доклад, според който осемдесет видни столични дами и господа са приели да влязат в градски комитет за благотворителност и молят Н. В. да приеме председателството. Княгинята бе много радостна.

(Още същия месец Комитетът организира в Градската градина и казиното благотворително увеселение, а събраната сума от 15 000 лв. постъпи по банковата сметка на пансиона за слепи и глухонеми деца.)

21 април — събота

Първи за сезона дворцов бал.

(На Н. В. ще бъдат представени членовете на правителството на г-н Малинов, както и водачите на опозицията със съпругите им. Ще присъстват също висши военни, банкери, бивши министри, търговци, някои писатели и артисти, както и представители на чуждестранни мисии, аташирани в София — всички с госпожите си.)

Тоалет на Н. В.: Галапараден.

Бижута: Малката княжеска корона от позлатено сребро, огърлицата с рубини и закопчалка във вид на роза (сватбен подарък от Княза); обеците на клипс с по-дребни рубини; пръстенът с малък диамант; големият християнски кръст с диаманти и сребърна верижка.

Scanned by CamScanner

Декорации: Червената лента на ордена „Александър“ с бялата звезда и на руския кръст за храброст „Света Ана“.

Други: Обувки от бял марокен с перлена нишка, бели копринени чорапи; корсет – дълга линия; сребърна игла за коса с брилянти; парфюм „Любин-2“.

Никога няма да забравя тази вечер. Моята първа вечер в дворцовото общество.

Всички бяхме получили официална покана — бяла, украсена с българския трикольор и с портретите на княжеската двойка:

„По заповед на Негово Царско Височество Княза маршалът на Двора има честта да покани Доверена Дама Жана Антикар на танцова вечеринка, която ще се даде в двореца на 21.04.1908 г. в 10 часа. За обикновените граждански лица – фрак, големи декорации, за военните – галапарадна с еполети. За дамите – деколте“.

Още в десет без петнайсет Голямата зала вече бе пълна с отбрани лица от доброто софийско общество — дясната страна се заемаше от линията на мъжете (фрак, ордени, добре подстригани бради и мустаци), отляво — жените (дантели, кадифе, твърде много скъпоценности — един малък Париж!). В центъра на дамската линия се кипреше моята приятелка от колежа г-жа Султана Рачо Петрова: все така хубава в своя ярък — черно и лилаво — тоалет с много волани (при нейния скромен ръст!), с твърде висока прическа, откриваща широкото ѝ умно чело, но без онази надменна и даже вулгарна усмивка, с която — както казват — някога посрещала всяка поява на покойната княгиня Мария-Луиза.

Точно в десет часа дворцовата музика засвири марш, отвориха се вратите между големия и малкия салон, а хофмаршалът удари със сребърния си жезъл и извести: „Техни Царски Височества!“

Мисля, че цялата зала бе затаила дъх. За себе си знам, че наистина не дишах.

Scanned by CamScanner

И се появиха Князът и Княгинята, хванати под ръка: той висок и пълен, облечен в пълна генералска униформа с всич ки отличия, бавен, леко накуцващ — страдалец! — полуобърнат към Н. В., с доволния поглед на човек, яхнал расов кон. И тя — с дълга шия и благороден овал, висока и стройна, обгърната от бяла лионска коприна с толкова проста и изис кана кройка, че правеше фигурата ѝ да изглежда изящна и безспорна като формула или афоризъм. Всяко прибавяне към този величествен силует би накърнил кристалната му и смайваща цялост. Княгиня Елеонора не беше нито млада, ни то особено красива. Но бе толкова естествена в своята царственост, че изглеждаше непостижима за всяко друго чувство, освен възхищение.

Помня, че гледайки я, си помислих: „С какво ли сме я заслужили!“.

Маршът свърши, а в залата продължаваше да е тихо. Негово Височество произнесе кратка реч, за да приветства княгинята с добре дошла в „почтенейшето българско общество“, после я поведе най-напред към групата на ми нистрите и посочвайки всеки от тях, назоваваше името, фа милията и министерството, което управлява.

Княгинята кимваше с лека усмивка, без да подава ръка. Видях как после милата Султана направи изискан реверанс, точно както ни бе учила мадам Фани, и макар да знаеше, че един поданик никога не бива да поглежда в очите своя суверен, тя решително вдигна поглед срещу Княгинята, но предизви кателството ѝ срещна същата мека усмивка, отправена без адрес или специален смисъл.

(Два месеца по-късно Султана Рачо Петрова замина за Париж и се върна в България едва в навечерието на войната.)

Към единайсет часа маршалът на Двора с почтителен по клон помоли Княза да даде знак за начало на танците. Той кимна с измъчена усмивка и още по-забележимо накуцвайки, се приближи до френския посланик Морис Палеолог: „Драги ми министре, бъдете и този път мой приятел...“.

Scanned by CamScanner

Посланикът и Княгинята откриха танцувалната част на вечерта.

Нейно Височество танцуваше красиво, но сдържано, като човек, който внимава да не направи някакъв бегъл макар, но многозначителен жест. В този случай танцът не беше последователност от плавни и прецизни движения в определен ритъм, а верига от знаци, които тя даваше на обществото. Излъчваше едновременно твърдостта, простотата и съвършенството на диамант.

Мосю Палеолог също изглеждаше съвършен: гръцки скептицизъм и френска галантност, богато декорирани с най-високите ордени на Франция и Русия, където Негово Превъзходителство в качеството си на дипломат бе оставил противоречиви спомени.

Аз танцувах с онзи, чието име няма да изрека. За пръв път се докосвахме наистина. За пръв път, след цял един дълъг месец, изпълнен с „Добро утро, доверена дама Антикар!" — „Добро утро, г-н майор!" — „Изглеждате възхитително!" — „Благодаря Ви, че ми го казвате!". И нищо повече. Нищичко. До тази вечер. Усещах хладната му леко изпотена ръка, долавях твърде дълбокото му дишане, с детско учудване забелязах разширените от бръсненето пори върху адамовата му ябълка... Не чувах музиката. Някакъв уред дълбоко в мене ме направляваше в следването на такта. Като че бяхме само двамата върху гладка и силно изпъкнала повърхност и той ме държеше така, сякаш всеки момент можех да се подхлъзна. И сега — след толкова години — си спомням как въздухът около нас трепташе нажежен, а подът под краката ми се люлееше като палуба. Поисках да му го кажа по някакъв начин и за секунда вдигнах очи... Защо, защо ми трябваше да го правя! С напрегнато лице и полуотворени устни той следеше с поглед Княгинята и Палеолог. Това не бе поглед на възхитен поданик. О, не! Това бе поглед на очарован мъж. „Ама той... той... Сигурно... тя е... тя е толкова..." Усетих, че се спъвам в полите на роклята си. Сърцето ми започна да се уголемява, да при-

Scanned by CamScanner

тиска гърдите ми, не можех да дишам, не исках да съм жива. Наум призовах мъжа си, любимия... исках да е тук, да ме отведе, да ме спаси... Боя се, че може да съм изхлипала, но точно тогава музиката изведнъж секна като отсечена и завихрените от валса танцуващи неволно политнаха един към друг. Князът изръкопляска. Изглежда, той бе замислил тази шега.

След танците имаше закуска на крак, а преди Техни Височества да се оттеглят в покоите си, те преминаха в малката зала и там пред тях дефилираха с букети живи цветя всички присъствали дами. Гледката беше величествена особено когато младите жени и момичета се подредиха срещу подиума с двете княжески кресла и с поклон поздравиха Височествата.

Същата нощ съм записала в дневника си:

„Те двамата са толкова различни! Между тях не съществува нищо, което да ги свързва. Нищо, освен правилата на етикета. Те са артисти, а ние сме публика. Нека добавя: добри артисти".

А след време — както личи не само по различния цвят на мастилото и доста по-обработения почерк — съм добавила:

Той обича България, Тя обича българите. Тя намира най-висш смисъл на живота си в милосърдието и облекчаване на човешката болка — физическа или душевна, Той се гнуси от рани, болници или страдания. Тя обожава ездата, той се отвращава от мириса на конската пот. Тя се интересува от българската история, от архитектурата на старите български къщи, от българските напеви и шевици. Той се хвали пред европейските си приятели, че винаги слага ръкавици, когато се ръкува с поданиците си. За Нея природата е извор на хармония, лечебна сила и красота, у Него тя предизвиква само научния интерес на естественик-любител и пристрастен орнитолог. Той еднакво обича парите и властта. Тя намира своето призвание в служенето и състрадаването.

За Него царската корона е едва ли не наследство от

Scanned by CamScanner

великите му деди, за Нея царуването е служба като всяка друга. Не случайно образът на целия живот на княгиня Елеонора е заложен още в името ѝ".[11]

Никога няма да забравя онази нощ. Бях отчаяна, но и ядосана на себе си. Защо трябваше да се надявам! Защо не допуснах, че този наистина забележителен мъж, за когото с недомлъвки казват, че не случайно е назначен в гвардията на Негово Височество... При това съвсем скоро. Във всеки европейски двор владетелите имат свои любимци... Така ги наричат: любимци, фаворити, а иначе — споделящи леглото, а понякога дори и чувствата... Нашият монарх — също. Целият град знае историите му с г-жа Султана или с онази — пеячката... Но това си е в реда на нещата. Това си е част от Височайшето ежедневие... Защо ми трябваше да се лъжа, че тъкмо аз... че тъкмо мене ще избере той... Коя съм аз?!

За да не се самосъжалявам, избрах да се мразя.

Помня, че до съмване писах. Драсках бързо и яростно, като че отмъщавах на хартията за нещо, което не може да се изрази с думи. Пишех, за да забравя, да зачеркна, да затрупам подозренията си, търсех спасение в миналото, в любовта ни с Данаил, уверявах се, че най-хубавото вече е преживяно, че не ми се полага нищо повече от тъга и спомени, че Тя е княгиня, а аз съм... Да, но съм млада. Казват, че съм хубава. Не просто хубава. Намекват ми за някакъв мой чар, който така и не забелязвам, колкото и да се взирам в огледалото. Други направо ми го заявяват с неприязън, вменяват ми го във вина и се радват на смущението ми. На всички отвръщам с усмивка, в която има от всичко по малко, но нищо достатъчно.

На другата сутрин по време на закуската Н. В. изглеждаше въодушевена. Гледах я и търсех в лицето, в гласа и в начина, по който се храни, нещо пресилено или дразнещо. Пестеливите

---

[11] „Елеонора" произхожда от гръцкото „елеос", което означава „състрадание", и името се превежда като „състрадателна", „милосърдна".

Scanned by CamScanner

й изчислени жестове, лекото, едва забележимо движение на устните след глътката чай, изящният и тъй предразполагащ към искреност наклон на главата, докато слушаше оня от нас, когото беше попитала нещо... „Тя през целия си досегашен живот се е готвила за княгиня. А аз... аз нямам дори диплома."

„Очарована съм, дами и господа. Обнадеждена. Толкова красив народ... толкова млади и образовани жени. Но това е сила! Това е такава огромна и просветена сила, която непременно трябва да бъде използвана... България има нужда от нея... Може би някакво обединение на образованите жени... Или сдружение на говорещите европейски езици... С нещо трябва да се започне. Впрочем с какво се занимават дамите от висшето общество на София, графиньо?"

Нейно превъзходителство Анна дьо Грено-Станчова изглеждаше изненадана от въпроса.

— Доколкото знам, Ваше Височество, съпругите на господа министрите и на господа офицерите, макар и добре образовани, не упражняват обществена професия. За свой пръв дълг те смятат отглеждането на децата и осигуряване на уют и спокойствие в дома си...

А г-жа Ана Гешова-Хаканова допълни:

— Някои от госпожите подпомагат благотворителни акции на Червения кръст... Ваше Височество сигурно е запозната с работата на Дамския комитет на г-жа Султана, който събра и предостави на българската медицинска мисия в Манджурия една доста солидна сума...

— Да, да... Ще трябва да се запозная с уважаемите госпожи...

(Само седмица по-късно Н. В. пожела да се срещне с най-образованите софиянки и в залата на читалище „Славянска беседа" бе основано Дружеството на жените с висше образование.)

Още на следващия ден след бала аз трябваше да изготвя списък на министрите от правителството на г-н Александър

Scanned by CamScanner

Малинов и техните съпруги, на висшето офицерство, после на политиците от опозицията, на най-известните банкери, търговци, индустриалци и творци.

И от началото на май — само месец след като беше пристигнала в София — всеки вторник Н. В. започна да кани на чай едно по едно видните софийски семейства.

С типичната за расата си прецизност Н. В. се готвеше за всяка среща като за дипломатическа мисия. От мене се изискваше да подготвя биографична справка на членовете от поканеното семейство, като обърна внимание на образованието и качествата на гостите. Особено на съпругите.

Приемаше ги в градинския павилион или в своя салон, облечена най-често в тъмна пола и бяла копринена блуза, украсена с българска национална бродерия, разпитваше ги за живота, предците и децата им, търпеливо и с интерес изслушваше семейните им истории, надеждите и очакванията им от бъдещето. През първата година разговорите се водеха на френски.

В онези месеци европейските журналисти — особено галантният Людовик Нодо от парижкия „Журнал", познат на Княгинята още от събитията в Руско-японската война — бяха успели да осведомят българското общество за дребните предпочитания на Н. В.: любимите ѝ тоалети в три части, вкуса ѝ към топлите тонове (съчетанието бордо и охра), органичната ѝ непоносимост към тютюнев дим и абсент (така модерен в петъчния салон на г-жа Султана Рачо Петрова), почти детинската ѝ радост при вида на полски цветя, както и навика ѝ след вечеря да изпива чаша билков чай.

Тези от поканените, които не бяха чели статиите на Людовик Нодо, често пъти се престараваха и в деня на посещението си в двореца изпращаха на Н. В. прелестни клонки бял люляк, специално доставен от Ница. Тя винаги благодареше за цветята, но по различен начин. И това знаех само аз.

Още помня срещата на Н. В. с Екатерина Каравелова — Боже, колко си приличаха двете! — и особения блясък в очите

ned by CamScanner

на Княгинята, когато пое от немладите вече, но красиво издължени ръце на онази благородна жена скромното букетче морава витошка иглика.

— Толкова съм слушала за забележителния политик на България... и ваш съпруг, покойния Петко Каравелов... Сигурна съм, че такава загуба не може да бъде запълнена ни от времето, ни от радостта, които ви дават красивите ви дъщери... И нищо повече за дъщерите. (А по това време току-що бе отгърмяла сватбата на Виола, а Лора вече събираше съчувствието и сплетните на града.)

Говориха за грубостта на политическите нрави, за необяснимите вражди между политиците от различни партии, за благотворителността като мерило за развитието на едно общество. Беше разговор между равни. В този миг исках аз да съм на мястото на госпожа Каравелова, за да мога да гледам владетелката в очите и да знам, че деликатната ѝ усмивка е отправена към мене не от проста любезност, а като признание за качествата ми на личност...

Помня и срещата на Н. В. с баба Райна Попгеоргиева – легендарната Райна Княгиня: възрастната жена, облечена скромно в тъмни и поизлинели дрехи, се яви пред Н. В., стиснала в ръка снопче метличини, обградени с житни класове. Н. В. пое необичайния букет, положи го на коленете си и го задържа там по време на целия разговор, като от време на време го докосваше. Говориха на руски.

— Моля, кажете ми, Княгиньо... Нали мога да Ви наричам така, както Ви нарича целият ни народ? Да... Кажете ми, моля Ви, какво според добрите тукашни нрави не бива да си позволява една жена? Като чужденка аз се боя да не наруша макар и неволно традицията... да не сторя по неведение нещо, което би обидило хората в моята нова и тъй скъпа на сърцето ми родина...

— Ваше Височество не бихте могли да направите погрешна стъпка, но е добре да знаете положението на българката, та да го промените, ако можете. Много неща са запретени на

Scanned by CamScanner

жената в България, Ваше Височество. И не толкоз от писаните закони, колкото от предразсъдъците и от вековете... Според българите жената е нещо средно между домашно животно и сечиво за селския труд... А докато е млада, тя, горката, не е нищо повече от безволев предмет за телесна употреба на мъжа. Тя няма право да разсъждава, да се променя, както и да бъде уморена. Например днешната българска жена, дори да е тежкоболна, не бива да остане седнала, ако в същото време мъжът ѝ стои прав или ако в стаята има по-възрастен от нея член на семейството. Не може дори вкъщи да ходи с непокрита глава, ако е омъжена. Ръцете ѝ не бива да бъдат открити по-високо от лакътя. Полата ѝ трябва да стига най-малко четири пръста над глезена, а цветът на дрехите ѝ да напомня дъждовна есен. Защото омъжена значи вече отписана от живота. Нещо като работно добиче, което при нужда може да говори или да плаче. Но най-горко може да пострада жена, Ваше Височество, ако е взела на себе си неразумната смелост да слугува на общото въжделение... да утолява всенародната душевна надежда...

– Имате предвид поведение, допринасящо видими обществени ползи?

– Никоя жертва не остава ненаказана, Ваше Височество... Никоя! Ако например жената е млада... образована... и от любов или от съвест пренебрегне себе си и се отдаде на една велика идея... Ако например тя се реши и... публично яхне кон... и – не дай, Боже! – развее знаме... Триж горко на такава жена! Първом всички я благославят като небесна пратеница: хвърлят цветя в краката на коня ѝ, старци плачат като омаяни с биле и жени ѝ целуват коляното... Камбани ехтят... тъпани бият... И слънцето сипе над всички радост и воля Господня...

– Ах, това е прекрасно... бих казала, даже велико в известен смисъл...

– Но скоро идва ден... ненавистен ден... Щото изменчива е човешката душа, Ваше Височество... жестока е поради своето непостоянство и страх... Както денят се стъмнява в нощ, тъй

Scanned by CamScanner

радостта се превръща в гняв, а благословията — в проклятие... И всичките онези люде, дето вчера единогласно са пели „осанна", днес единодушно се отричат от себе си, от сърцата си... плюят по същата тази жена, с камъни я замерят, зачернят рода и името ѝ... наричат я паднала, улична, долна... срамят се да я познават, готови са да ѝ метнат въжето, та полесно да се освободят от спомена за нея...

— Но защо?

— Защото храбростта ѝ е стигнала, колкото да предизвика, но не и да сбъдне надеждите им... А излъганият човек е безпощаден...

— Вие... за Вас съм чувала толкова хубави думи... от Техни Превъзходителства чуждите посланици в София... Казват, че децата, проплакали във вашите вещи ръце, после растат здрави и красиви... като благословени свише...

След чая двете поговориха още малко — за младите софийски майки, които не искат да кърмят децата си, за селските жени, дето раждат по нивите и веднага след като отрежат със сърпа пъпната връв на отрочето си, повиват го набързо в престилка, полагат го на сянка под дървото и продължават работата си...

През цялото време на разговора Н. В. с видимо уважение наричаше акушерката „Княгиньо".

Накрая я изпрати с думите:

— Вие сте истинската българска княгиня, защото сте избрана от народа и сте издигната от историята...

През месец август — на 22-ри — Н. В. за пръв път щеше да празнува рождения си ден в България. Всички се чудехме какви подаръци да ѝ приготвим, без да нарушим дворцовите правила. Единствената аристократка в свитата, която можеше да ни даде съвет — графиня Анна дьо Грено — вече живееше в Париж като съпруга на българския дипломатически агент във Франция г-н Димитър Станчов. Двореца беше напуснал и друг специалист по дворцов етикет — граф Робер

Scanned by CamScanner

дьо Бурбулон. Накрая помолихме за съвет престолонаследника, но той много учтиво ни отпрати към княгиня Евдокия. Милата Кока, както я наричаха в семейството — не твърде красива, но толкова лъчезарна и мила, — ни довери, че двете с княгиня Надежда готвели изненада на мащехата си: Кока рисувала картина — любимите на Н. В. полски цветя, а сестра й старателно разучавала българска народна песен.

„Знаете ли, доверена дама Антикар, когато празнувахме рождения ден на брат ни княз Кирил, Нейно Височество ни каза нещо много интересно, което винаги ще помня... каза ни, че всеки предмет съдържа част от душата на оня, който го е изработил... Но предметът, купен от магазина, може да е направен от лош човек... Пък и никой подарък с обозначена цена не може да се смята за достатъчно ценен... Понеже искате моето мнение — а това много ме ласкае, — ще ви пошепна една малка семейна тайна: чух Нейно Височество да разпитва доктор Миленков за билки и билкови рецепти, които биха помогнали при лечение на подагра. Тя толкова иска да бъде полезна на баща ни монарха в неговото страдание. Може би албум или някаква стара книга... с лечебни билки..."

Роднини на съпруга ми в Самоков помогнаха да намеря известния билкар дядо Станой, а той ми показа стар екземпляр от Вечния календар, издаден още през 1868 г. в Цариград. По изтърканите корици личеше, че книгата е била усърдно употребявана, но това я правеше да изглежда още по-ценна. Съдържаше гадания, съновник, лечебни рецепти и правила за изчисляване продължителността на живота на човека според рожденатa му дата.

(Срамувам се да призная, че цялата следваща нощ — свита в леглото си точно над спалнята на Н. В. — аз пресмятах колко дълго щеше да живее всеки един от нас тримата. Не исках да повярвам. Повторих. После още няколко пъти. Днес вече мога с тъга да кажа, че предсказанието се сбъдна.)

На тържеството присъства цялото дворцово домакинство. Празникът беше семеен и служебната ни униформа не бе

Scanned by CamScanner

задължителна. За пръв път след смъртта на Данаил сложих любимата си небесносиня рокля със сребърна бродерия. Дори Князът изглеждаше изненадан: „Ставате опасна, Антикар!“.

Любимият не ме забеляза. Виждах го да стои далече от Княгинята и да я прегръща с поглед. Долових също, че тя май нарочно се стараеше той да я вижда в профил — признавам, не без завист: класически профил с тънки и чисти черти, — и сърцето ми безпомощно виеше.

Нейно Височество хареса подаръка ми и дори обяви, че днес поставя началото на лична библиотека от стари български книги. Всички ръкопляскаха с облекчение: вече знаехме с какво можем да я зарадваме по празниците.

Истински сюрприз за всички ни се оказа подаръкът на Княза. Застанал в средата на залата като фокусник, Негово Височество плесна с ръце, появи се личният му камериер със златен поднос и на него свитък от корава кремава хартия, завързан със златна панделка.

„Желанието на Нейно Височество, Наша съпруга и българска княгиня, дори когато, поради присъщата ѝ скромност, не е произнесено на глас, е закон за Нас, Нейния съпруг и приятел.“

По даден знак маршалът на Двора развърза свитъка и прочете височайшия княжески указ, с който Негово Царско Височество назначава за придворна дама на княгиня Елеонора градската акушерка Райна Попгеоргиева, титулувана от народа Райна Княгиня.

(Скоро обаче стана ясно, че панагюрката в нарочно писмо до Княза коленопреклонно благодарила и вежливо отказала високата чест, позовавайки се на влошеното си здраве.)

Същата вечер княгиня Елеонора поднесе съкрушителна за сърцето ми изненада: публично помоли Негово Височество да разреши за неин флигел-адютант да бъде назначен...

Scanned by CamScanner

Мисля, че щях да умра.

Името на Х. Х. в Нейните уста звучеше като Христо Кристов. Така и започнаха да го наричат помежду си дамите и господата от двете свити: Кристов.

На крака ме задържа само плахата радост, че от утре щяхме всеки ден да бъдем заедно. Т р и м а т а.

Записала съм:

„Май се побъркваш. Някаква глупава мисъл се върти в главата ми... като онези досадни песнички, които повтарях в детството, когато не можех да реша задачите по математика... Аз не просто ѝ служа... и не просто Я уважавам... Аз Я обичам, защото той Я обича... Но някак... по-особено... някак съзаклятнически. Като че двете сме окована в една верига. И задълго."

Тогава още не знаех, че и двете сме еднакво окаяни.

Към края на празничното тържество, когато Техни Височества, хванати под ръка, тръгнаха да се оттеглят, чух господарят уж на шега да подхвърля на господарката:

— Мила ми Лео, този подуенски червулан... не е ли малко невръстен за тебе...

— Ваше Височество тази вечер е в добро разположение на духа... — усмихна се тя много спокойно.

— Нека те предупредя, скъпа приятелко! Ботушите му миришат на пръч. Знаеш ли какво е пръч? Мъжка смрадлива коза. Ще уврони монашеската ти спалня. Заповядай му да идва в леглото ти бос...

— О, какво чувство за хумор... Винаги си бил клюкар, Фердинанд!

— Винаги?! Та ние сме заедно само от няколко месеца...

— Помня те такъв още от голямата музикална изложба във Виена през деветдесет и втора... Слушах ви с граф Брюс и брат ми Алтенбург да одумвате лицето на принцеса Фон Метерних...

— О, милата Паулина! Светът не познава по-одухотворена грозота! Като че Творецът се е сепнал от първоначалната си

Scanned by CamScanner

грешка и е поискал да я поправи, но неуспешно. Ето от кого трябва да се учиш!

— На какво да се уча?

— На благодарност към Всевишния.

След ден или два, превъзмогвайки страха и притеснението си, попитах Х. Х.:

— Чух, че господарят нарича господарката с мъжко име. Казва ѝ Лео... Не е ли странно?

— По-странно е, че за Него прилепчивият Едмон е Мона Лиза, а най-често Лизхен... В този двор извратеното е норма, а естественото се клейми за предразсъдък...

Макар че продължавах да служа на Н. В. всеотдайно и искрено да ѝ се възхищавам, аз все пак не губех надежда за бъдещето на любовта си: с всеки изминал миг Тя остарява, а аз разцъфтявам. Скоро ще започне и да се сбръчква, кожата ѝ ще повехне, вените на ръцете ѝ ще изпъкнат, дребни кафеникави петна ще обсипят благородното ѝ лице... А аз съм само на трийсет и две. И любовта ме изпълва като вятър.

Когато месец по-късно — на 22 септември — във Велико Търново бе обявена независимостта на България, а няколко дни по-късно владетелите дадоха своя първи бал, увенчани с титлите Цар и Царица. Н. В. очарова софийското общество с начина, по който прие поздравленията на столичните си поданици: тя протегна ръка на всички, назовавайки ги по фамилия и произнасяйки имената им на чист български език. Само аз знаех колко упражнения изискваше този мил и предразполагащ обществено мнение жест.

„Странно нещо: Тя иска да я харесват, Тя е готова да се принизи, да омаловажи факта на произхода и ранга си, но да стигне до нивото на едни синове на селски чорбаджии и дъщери на градски чиновници! Тя се старае да спечели тяхното одобрение! Тя не иска да бъде царица по закон, а по всеобщо признание. Понеже разбира, че не може да царува чрез трона — на всички е известно, че Царят търси мнени-

Scanned by CamScanner

ето ѝ само по външните въпроси на държавата, там, където са нужни династически връзки, такт и съвършена дипломация, — царица Елеонора иска да спечели сърцето на народа, като най-напред предположи, а после поощри и постепенно извади на показ най-скритите му душевни качества: състрадание, взаимопомощ, щедрост... И да каже накрая на същия този народ: брате мой, ние с тебе сме еднакви... ние с тебе сме едно...“

Отначало намирах поведението ѝ преднамерено и дори се усъмних в почтеността ѝ. Но с времето разбрах, че така постъпва човек, готов да пожертва егото си в името на висша цел.

Тогава още не се досещах за целта, но ме плашеше неизтощимата енергия на господарката, изумяваше ме и неистовият ѝ стремеж да опознае, проумее и накрая завинаги да се съедини (както и стана накрая!) с един народ, който сам за себе си няма добро мнение и сам себе си не обича.

В онези години Негово Величество прекарваше поне по три месеца годишно в Европа, най-често в Карлсбад на баните, в Байройт заради любимия си Вагнеров фестивал или в унгарските си имения. Нейно Величество пък през това време обикаляше България. Още първата година след възцаряването си господарката поиска да посети едно точно определено място в полето между плевенските села Телиш и Горни Дъбник, където през Освободителната война се е сражавал полкът на брат ѝ княз Алберт фон Алтенбург. Понеже пътувахме инкогнито, пред свещеника на Телиш Х. Х. представи Царицата като немската принцеса Фон Шлайц, братовчедка на княз Алберт. Беше средата на ноември, мъглата се влачеше гъста и лепкава, ръмеше остър дъжд и гасеше пламъка на свещите. Преди да си тръгнем, Н. В. ми даде оня лек и едва забележим знак, който означаваше да я оставим сама. Отведохме отчето встрани и го заразпитвахме за сражението. На сбогуване Царицата ме помоли да запиша на лист две имена и да го оставя, заедно с известна сума, в църквата, като

ed by CamScanner

поръчам упокойни литургии през цялата година, макар и из-вършвани по православния канон.

„Бог е един. Молете се за княз Алтенбург и неговия адютант, отче!"

Запомних и другото име — граф Марк Александрович Оспени.

Веднъж по време на едно от пътуванията ни из България (Н. В. предпочиташе, облечена като учителка и придружава-на само от мене и нашия общ Х. Х., да обикаля с автомобила църкви и манастири по време на храмовите им празници, да се спира на селски събори, да вкусва рибарска чорба по мо-рето около Варна и Евксиноград) аз се одързостих да ѝ кажа:

— Ваше Величество, с неудобство и тъга ще ви призная, че на днешния българин, а вероятно и на мене самата, нищо българско не му се струва достатъчно умно, добро или справедливо.

— Ако това е така, Жана, то е, защото вие мислите за себе си онова, което предполагате, че другите мислят за вас. Подобна несигурност е присъща само на неуверените в ка-чествата си хора и народи. Но България... нашата България. Мисля, че скоро, да, твърде скоро с нея ще започнат да се съобразяват... а и да се боят от нея...

И заговори за Македония с такава обич и болка, с каквато не съм чувала българин да говори. Тогава научих нещо, за което ни един от биографите на Н. В. не е споменавал.

— Бяхме със сестра ми в Лондон... Едно малко пътешест-вие през лятото на 1903-та. Пред „Свети Павел" видяхме стъл-пен народ. Повечето студенти и млади жени. Викаха „Маседония... Спряхме се, слушахме, а после сестра ми вече крещеше заедно с другите, а аз си мислех, че сигурно онези въстаници там имат нужда от милосърдие и помощ... те стра-дат и изнемогват, а аз слушам Мелба в „Ковънт Гардън". Мисля, че тогава за втори път пожелах да бъда в България.

„А първият път?" — поисках да я попитам, но тя вече се

Scanned by CamScanner

беше обърнала към флигел-адютанта, който даваше някакви нареждания на шофьора — също толкова високия и рус Едмон Вайх. Мисля, че двамата мъже се мразеха.

Ако тогава се бях съсредоточила върху причините на това свое прозрение, колко сълзи и терзания можех да си спестя! Но аз си бях загубила ума. Точно така. Грубо сравнение, но вярно. Ревността ме потискаше, променяше ме и аз всеки ден се усещах по-недоволна от себе си.

След назначаването на Х. Х. в свитата на Царицата той бе настанен на нашия етаж и само през стена от мене. Стената ми се струваше направена от картон. Сутрин чувах шуртенето на чешмата в банята му, тананикането, докато се плиска със студена вода, представях си как обтрива с груба кърпа силното си тяло, виждах русите косъмчета по ръцете му, блестящи от водните капки, мисля, че чувах дори дишането му. Нощем стоях до прозореца, за да следя кога проснатият долу на тревата или на снега жълт правоъгълник от неговия прозорец ще угасне, после залепвах ухо до ключалката, дано чуя предпазливите му стъпки надолу към — както си въобразявах — спалнята на царицата. После зъзнех — векове минаваха! — докато дочакам да доловя шума от стъпките му обратно по стълбището към нашия етаж... Връщаше се. Преситен, уморен, възнаграден... Убивах се от плач и безсъние. Нямах никакви доказателства, че онова, което си мисля, е истина, но с мазохистична стръв го повтарях, добавяйки всеки път нови подробности. Въображението е демон! Демон е! Мразех го.

Знаех, че сама едва ли щях да се спася от доброволно създадения си ад, и всяка вечер взех да се моля на Данаил. „Ела, освободи ме, вземи ме при себе си, ако можеш...“ Молех се, заричах се, прилагах измислени тактики за справяне с чувството си. Понякога успявах. О, Боже, колко щастлива се усещах, когато можех без треперене в гласа да кажа: „Добро утро, г-н флигел-адютант!“. Тази малка победа огряваше ума ми със спокойната си светлина и в такива мигове можех да се видя такава, каквато се обичах: опазена чрез вдовишката си съдба,

by CamScanner

недостъпна за упрек или съблазън, точна като механизъм в задълженията си и непременно хубава... Непременно! Знаех, че красотата може да бъде и защита.

Някъде в началото на 1910 година взех да се застоявам пред огледалото: изучавах лицето си, запомнях гримасите, които ме правеха да изглеждам непривлекателна, и се стараех да ги избягвам. Накрая лицето ми стана безизразно и нечетливо. Така се научих винаги да изглеждам неуязвима за чуждата мисъл и красива дори когато плача. Години ми бяха нужни, за да изградя в себе си дворцовата дама. Накрая дори Царят го забеляза: „Вие ставате все по-опасна, Антикар!".

Благодарих с наведена глава и старомоден, но съвършен реверанс, известен още от времето на френския крал Людовик Четиринайсети, с когото Негово Величество наистина имаше забележима фамилна прилика, неведнъж с гордост споменавана на Двора и на Европа.

И дойде ранната пролет на същата онази 1910 година. След тримесечни приготовления и подбиране на тоалети, след вписване и зачеркване на имена в съпровождащата ги свита, след много сплетни, клюки и откровени вражди между настоящи и бъдещи любимци Техни Величества — вече признати от Европа като Цар и Царица — заминаха на семейно посещение първо в Петербург, после в Истанбул, след това в Цетина и накрая в Париж.

Седмици наред тукашните вестници, особено финансираният от Двореца „Балкански куриер", се задъхваха от възторзи и хвалебствия за триумфалното посрещане на българските владетели, а самият Двор в София като че бе излязъл в отпуск. Цял месец — след Париж господарят и господарката гостуваха на братовчедите си в Шатли, после към царската двойка се присъединиха младите князе и всички заедно останаха цяла седмица у г-н Шнайдер, ръководителя на френската оръжейна фирма, в замъка му Верери в Кльозо, после посетиха белгийския двор, на връщане се отбиха в Кобург и

Scanned by CamScanner

едва към края на месеца се завърнаха в София — ние с Х. Х. прекарвахме в дълги разходки из дворцовата градина, вечер седяхме в оранжерията, където той пушеше, а аз вдишвах дима от цигарата му, като че бе уханието на рая, умилявах се от леко пожълтелите му мустаци и вечно настръхналата му буйна коса. Поглъщах го на части, но непрекъснато. Опивах се, потъвах в дълбоко и сладко покорство и чаках знак... оня знак.... Че ме желае. Но знакът не идваше. И когато вече взех да губя надежда...

Датата беше 20 юни. По време на обяда с Х. Х. се уговорихме на другата вечер да посетим танцовата вечеринка в салона на „Славянска беседа", давана от читалищното настоятелство по случай края на сезона. За целта следобед същия ден трябваше да минем през новия магазин на братя Кардашиян на „Леге", за да изберем дребни предмети, които да подарим за лотарията. Първото ни официално излизане заедно. Нямa да казвам колко усилия положих да изглеждам добре...

Но през целия следобед той не се появи. Не чувах звук и откъм стаята му. На вечеря слязох сама. Поглъщах храната бавно, разтягах очакването, измислях му оправдания... Накрая усетих, че се боя за него.

Затичах към стаята му.

Сварих го гол, напълно трезвен, но различен. Бяхме сами на етажа. Заключих вратата отвътре и му помогнах да се загърне с чаршафа. Целият под бе покрит с портрети на Царя, изрязани от вестници. Някои от тях бяха с избодени очи.

В ръцете си Х. Х. мачкаше портрет на Царицата.

Държах се, все едно нищо особено не се е случило.

— Нейно Величество има и по-сполучливи фотографии. Веднъж даже се реших да ѝ кажа, че тази огърлица е твърде скъпа за следобеден тоалет... Може би нещо по-семпло... и непременно в синьо... онова особено венецианско синьо...

Не ме чуваше. Седеше, втренчил поглед в стената. Не съзнаваше, че е гол, че е нещастен. Само от време на време

ed by CamScanner

потреперваше. По-скоро конвулсии. Дълга нощ — с хлипане, потоци от думи, някои разбираеми само за него. Налудничаво кръстосва стаята, подобно откривател, търсещ точната формула на виденията си, пак сяда, гледа ме като непозната, няколко пъти започва обърканията си разказ, но всеки път говори нещо друго. Приличаше ми на болно животно. А когато завивката му се смъкна и моят любим застана пред мене в голата си безпомощност и голота, някакво майчинско чувство, неизпитвано ни преди, ни след това, ме тласна към това мошно, но толкова слабо в самотата си тяло и го прегърнах, както бих прегърнала статуя.

После той заспа така дълбоко, че не усети как го завих и подпъхнах одеялото под петите и раменете му. Останах до прозореца да гледам как се разсъмва.

— Мислех, че Той я обича... не за друго, а защото му е жена... и... така е наредено от Бога. Простих Му. Примирих се. Този брак е нужен на държавата. Но Нея мразех. Толкова дълбоко Я мразех, че започнах да се привързвам. Исках да знам всеки миг къде е Тя, как се чувства, с кого говори, споменава ли Неговото име, вълнува ли се, когато говори за Него... Дебнех да зърна по лицето ѝ следи от мъка, тълкувах резките ѝ жестове като израз на сексуална неудовлетвореност и се радвах, даже благодарях на Бог, че господарят не Я иска... защото сигурно иска... мене... Не си вярвах, но измислицата ми помагаше да живея и да чакам. Омразата също може да бъде любов. Вярвах, че щом съм край Нея, все едно съм и край Него. Живеех заради тях двамата. Отдавах им всичките си мисли. Тя може би се досещаше. Държеше се мило. Но Той-Той се гавреше... Ох, как само се гавреше с мене...

— Негово Величество е... посегнал на честта ти?

— Не знам как да го кажа... Направи нещо, с което направо ме върза за себе си. А после не ме забелязваше. Срещнеше ли ме по коридора или в градината, винаги едно и също: „Още ли сте тук, поручик...“. А вече бях капитан. Всичко започна, когато служех в охраната на двореца Врана. Казаха, че Той

Scanned by CamScanner

всеки момент щял да дойде. И ме изпратиха да застъпя на пост, щото съм бил с представителна външност. Доведе някакъв чужденец. Говореха на немски. Видя ме и направо се закова. Стои срещу мен и ме гледа в упор. Старая се да не мигна. Това е задължително при среща с владетел. Учили са ни във Военното училище. Зениците му сини и остри като ледунки. Не знам колко трая. От напрежението очите ми взеха да се насълзяват. Но издържах. А той — към адютанта си: „Да се награди! За отлично носене на службата!".

Още същата вечер ме извикаха в Двореца в София. В пълна парадна униформа и с всички отличия. По заповед на Негово Величество. Явих се. Надявах се на обещаната награда. Казаха, че Той ме очаква в банята. Не се изненадах. Представих си го как лежи във ваната, до брадата потънал в пяна... или изстисква върху подутото си коляно шепа сърца от папагали, като правел прадядо му Луи Четиринайсети[19]... Чукам, влизам, представям се. Той гол. Съвсем гол. Да бе метнал поне нещо на слабините си... Седи на плетен стол и се усмихва. Мило, приятелски се усмихва. Войник съм, израснал съм само сред мъже и не голотата ме смути... Не... Нещо друго... внезапно като просветление: Той е цар, от Бога пратен... висше същество... а е съвсем същият като нас, като... момчетата от взвода... с косми по гърдите... сиви редки косми... и голяма бенка на рамото... Нещо ми трепна. Някаква близост. Братство или друга някаква кръвна връзка... „Обичам го." Исках да падна на колене или да го прегърна. Стъписах се. Чувал бях, че и друг път е привиквал млади офицери, дори прости неграмотни войници, после ги правел свои ординарци, а още по-после ги изритвал... Стоях като вкопан. Той — както ти казах, а аз — с акселбанти. Хвана ме свян от униформата ми. Тя ме олицетворява и аз нея... За всеки истински офицер тя е нещо като националното знаме. Хлебаров например вед-

[19] Не Луи Четиринайсети, а брат му принц Де Конде е лекувал подаграта си по този начин.

by CamScanner

нъж не си позволил да вкуси бели бъбречета, защото бил с униформа и сметнал, че ще я унизи... И аз така. Чувствах се объркан и някак отвратен. Взе да ми призлява, усетих как нещо се надига отвътре ми и без малко да повърна. Той забеляза, намръщи се и сърдито ми махна с ръка да напусна.

На изхода ми казаха да се явя при маршала на Двора. Очаквах да ме арестуват по някаква причина — например за проявено неуважение към Особата — или да ме изпратят в далечен полк. Но бях назначен за връзка между Царя и военното министерство. Никой не знаеше какви са моите задължения, но и никой не смееше да попита. Почти година прекарах затворен в стаята си. Никой не ме търсеше. Веднъж в месеца отивах при интенданта да си получа заплатата, която нямаше къде да харча, защото се хранех в столовата на прислугата, носех униформа и нямах никакви разходи. От самота залинях. Крепеше ме единствено ревността и надеждата. Често пъти нощем слизах в градината, за да вия като вълк на луна и от яд и мъка да тъпча светлината от прозореца Му-докато Той... Знаех това. Виждах, а и ми казваха... Онзи противен немец Вайх... Първо шофьор, после началник на щаба. Хранеше се на масата Му, заедно с князете и княгините. Понякога исках да се самоубия. Обмислянето на самоубийството запълни доста от дните ми. Накрая вече ми се струваше, че съм го направил, но по случайност са ме спасили. И се помирих с живота.

Горе-долу по онова време ме зачислиха като офицер в гвардията и започнах да давам дежурства. Останах да живея в Двореца, макар все още в дъното на таванския етаж. Аз съм сирак... Израснал съм във Военното на Негово Величество училище. Баща ми беше свещеник, убиха го край Сливница. Двама с мама гладувахме. Един стар татков приятел ме научи всяка сутрин да заставам пред портала на училището и щом някой от офицерите пристигне с пайтон, да му отдавам чест. Ей тъй, уж на шега и по детски. Но всеки ден — докато свикнат с мене. През лятото беше добре, но зазаля сняг, а аз

CamScanner

бях бос. Една сутрин заедно с началника на училището пристигна и госпожа, много богата на вид. Видя ме, но присви устни гнусливо. Поне на мене така ми се стори. Но не съм бил прав. Дойде войник и ме заведе при началника. „Нахранете го, дайте му нещо да обуе и облече и го пратете в кухнята да мие пода. На колко години си, юнак?" „На единайсет, г-н генерал." Спях в склада с постелъчното бельо, пратиха ме и на училище отвъд реката в града, а когато навърших шестнайсет, направо ме записаха за кадет. Завърших като първенец на випуска и се надявах да ме изпратят в някой от шефските полкове — например в Търновския на Негово Царско Височество Престолонаследника полк, да си намеря годеница, да имам деца и майка ми да остарява в моя дом... Но се наложи само за два-три дни да заместя мой колега в двореца Врана... и така попаднах тук...

Трудно ми е сега да кажа дали наистина чух целия този разказ в онази нощ на юни деветстотин и десета, или съм го събирала трохa по трохa през следващите седем години, докато заедно с Х. Х. и господарката обикаляхме военните лазарети и фронтовете, а после и европейските болници, където с мъка в сърцето оставяхме на лечение Н. В. и си тръгвахме с все по-малко надежда за оздравяването ѝ...

Но през онова лято аз бях щастлива.

Всички страхове се разсеяха. Толкова го обичам, че мога да го приема всякакъв. Сигурно е жестоко от моя страна, но се радвам, че е т а к ъ в.

По нещо си приличаме. Духовни близнаци. Започнахме да се търсим и да прекарваме заедно неделните дни. Душната, потна и вмирисана на блатни изпарения София ми се струва най-красивото място на света. Макар че за Х. Х. аз съм само сестра, изповедница, приятел, може би майка, за мене той си остава любим. Това, което си забранявам през деня, нощем ми го дават сънищата. Насън и наум съм преживяла всичко, което може да се случи между мъж и жена. И понеже видяното чрез въображението е по-осезаемо от наисти-

Scanned by CamScanner

на преживяното, аз май заприличвам на щастлива съпруга. „Изкусителната Антикар" — чули Царя да казва за мене. Според някои казал го бил с ирония. Може би ревнува?! Похвалих се на Х. Х. И се втренчих в лицето му. Само леко трепване на скулите като при внезапен зъбобол. Може би той вече...

Плаха, но все пак надежда...

След връщането си от Париж господарката все по-често започна да ми поверява кореспонденцията си от чужбина. И така ще бъде, докато личният ѝ секретар г-н Антон Драндар се възстанови след прекараната пневмония.

Утре заминаваме за двореца Евксиноград — любимото място на Царицата. Но днес Техни Величества ще приемат граф Виктор Георгиевич Брюс по негова молба и по препоръка на Великата княгиня Мария Павловна, та аз трябваше специално да почистя изумрудената огърлица на господарката. Забелязала съм, че винаги, когато на прием в двореца се явяват гости от Русия, тя избира този красив и много скъп накит, свързан с графовете Оспени. Струва ми се, че го има за нещо като амулет.

Последваха две спокойни години.

Въпреки наводнението в Южна България и търновското земетресение, въпреки честата смяна на правителствата, аферата „Шарл и Жан" при оръжейните доставки от френския концерн „Шнайден-Крьозо" и неспокойното положение в Македония, България тревожеше съня на европейските политици със силната си армия и порасналото самочувствие на народа.

През тези две предвоенни години Н. В. се отдаде изцяло на духовните си нужди, както наричаше изучаването на българската история, на етнографията и фолклора. Летните месеци прекарвахме в Евксиноград и тя канеше в двореца братята Шкорпил и оставаше с тях часове в увлекателни беседи. Веднъж — беше късен следобед — я сварих в музикалния салон да свири тихо-

Scanned by CamScanner

вата стълбица. Върху любимия ѝ роял, докаран от Гера, Царицата бе проснала малка покривка за маса, извезана с шевица в най-различни цветове. Господарката се взираше в бродерията, после удряше клавиш, пак се взираше... пак...

Мисля, че присъствах на тайнство.

Тя ме забеляза и малко смутена се засмя:

– Елате, Жана... и се насладете на моето последно откритие...

И като ми разви теорията за връзката между седемте цвята на дъгата и седемте тона, Н. В. ми призна, че се опитала да нотира... шевицата.

– Чуйте... вие само чуйте, Жана...

Нямаше какво особено да се чуе, но лицето на господарката сияеше:

– Цветовете са музиката на глухите, а тоновете са седемцветната дъга на слепите. Природата се е погрижила... Нищо по-справедливо от природата, нали, Жана...

На другия ден се върнахме в София – Н. В. трябваше да участва заедно с най-известните ни учени в основаването на Българската академия на науките.

Хубави времена.

Празненствата в двореца зачестиха, пълнолетието на престолонаследника княз Борис Търновски събра през февруари 1912 година неговите връстници – наследниците на балканските тронове[20] – и редуването на блискави приеми с военни паради показа на Европа една млада нация, нетърпелива да покаже силата си.

Вестник „Таймс" публикува статия, откъс от която Царят често обичаше да цитира.[21]

Заговори се за тайни брачни кроежи между руския и българския Двор: една от дъщерите на руския император Николай

[20] Престолонаследници на балканските страни по онова време са: Александър Сръбски, Карол Румънски, Константин Гръцки и Мирко Черногорски.

by CamScanner

Втори и нашия престолонаследник. И може би заради това Царят заповяда да се избърза с довършването на катедралата „Св. Александър Невски".

После ни сполетя Войната, великата.

Бяхме в Евксиноград. Царицата посрещна новината със сълзи. Макар че обичаше Македония и лично бе везала знамето на Македоно-Одринското опълчение, макар че твърде суетно се харесваше в униформата си на полковник от подшефния ѝ Черноморски полк, макар че бе хвърлила много сили в подготовката на медицински сестри и самарянки, годни да помогнат на ближния, когато се наложи, царица Елеонора до последния момент се надяваше, че войната може да бъде избегната.

Чух я да казва на граф Робер дьо Бурбулон:

— Знаете ли колко ще струва на България тази война, графе? Милиони. Много милиони. Само участието на Черна гора във военните действия срещу Турция струва на България трийсет и пет хиляди златни лева... дневно! А за медикаменти, представете си, Военното министерство е предвидило само някакви си шейсет хиляди лева... И ни лев повече! За целия период, който не е известно колко ще продължи. Тези господа наистина не знаят цената на човешката кръв!

— Негово Величество се надява, че войната ще свърши за месец и половина — два... С победа, разбира се.

— Негово Величество никога не е участвал лично във война, графе. Никога не се е срещал лице в лице с това чудовище-човекоядец...

— Войната е нещо ужасно, госпожо, но благословена да е тя, ако няма друго средство за справедливост освен нея...

---

[21] „Преди едно поколение България беше известна само като спомен в ума на няколко учени. Днес без съмнение е втората военна сила на Балканския полуостров. Вътрешното ѝ развитие беше бързо и непрестанно, а чудесната ѝ армия, както нашият кореспондент отбелязва тази сутрин, предизвика особеното възхищение на почетните гости, които току-що заминаха от София." („Таймс", 6.2.1912 г.)

Scanned by CamScanner

Още на следващия ден трябваше да се върнем в София. Следобеда преди заминаването Нейно Величество прекара край морето — разхождаше се по брега от стъпалата на царския плаж до царския залив. Или плачеше, или се молеше. Отказа да вечеря.

А в столицата вече приижданха чуждестранните медицински мисии и търсеха Царицата. Европа ни съчувстваше, радваше ни се и искаше да ни помогне.

„Бедната ми България, бедният ми народ... Не ни изоставяй, Господи...!" — чух господарката да се моли в спалнята си пред иконата на свети Георги.

След два дни първата милосърдна сестра на държавата облече униформата на Червен кръст и тръгна срещу Войната.

Последвах я.

Scanned by CamScanner

ХРОНИКА[22]

1912 г.

През първите две седмици на войната всички турски части в Европа са разбити.

7 октомври — Българската армия превзема Малко Търново.

11 октомври — Превзет е Мустафа паша (Свиленград) и е обкръжен Одрин.

13 октомври — Превзет е Лозенград.

20 октомври — Превзет е Люлебургаз.

28 октомври — Западнотракийският фронт стига Чаталджа — само на 30 километра от Истанбул. Мечтата на Фердинанд — „блянът Византия" — е на път да се сбъдне. Той телеграфира до София да бъдат изпратени в Главната квартира костюмът му на византийски император, в който го бе рисувал Мърквичка, парадни униформи за царската гвардейска рота и официалната каляска с шестте бели коня. Казвал, че се усеща като цар Симеон пред стените на Цариград.

29 октомври — Великият везир Кямил паша предлага на цар Фердинанд:

„В желанието си да прекратим ужасите на войната моля Ваше Величество да посредничите пред съюзниците си и да наредите на Вашето Главно командване на Вашата армия за подписването на примирие и предварителните условия за мир".

1 ноември — Царят телеграфира на генералите си: *„От името на петстотинхилядната победоносна армия протестирах пред правителството и музапретих да води преговори. Мирът ще диктуваме в Цариград".*

4 ноември — Българската армия атакува Чаталджа.

5 ноември — 11 часа и 20 минути вечерта — командващият Съединените армии ген. Радко Димитриев телеграфира до

---

[22] По „Хроники" на Стефан Цанев.

Scanned by CamScanner

Главната квартира:

„Според вчерашните и днешните боеве редовете ни са силно разредени; маса войници, изгубили духа, напущат редовете под предлог на действителна или видима болест. Туй е най-голямото зло.

Няма да бъде преувеличено, ако считаме, че от строя са излезли 50 % убити, ранени и болни, а у останалите в строя войници духът е силно понижен".

И малко по-късно:

„Необходимо е да се направи всичко възможно за едно примирие. Положението смятам за безнадеждно".

В същия ден — 5 ноември — българското правителство все пак изпраща до външния министър на Турция своя отговор:

„Имам чест да уведомя Ваше Благородие, че след размяна на мисли със съюзниците ни по въпроса за примирие България приема предложението на Ваше Благородие относно среща на императорския генералисимус с нашите представители за уреждане на условията за примирие и за преминаване впоследствие към сключване на окончателен мир.

Председател на Министерския съвет
и министър на външните работи
Ив. Ев. Гешов".

21 ноември — Подписва се актът на примирието.

Вечерта цар Фердинанд издава заповед:

„Да се нападне и превземе Одринската крепост, докато траят преговорите за примирие".

Атаката не успява.

1913 г.[23]

10 януари — Великият Диван взема решение Турция да отс-

[23] По Стефан Константинов — „Фердинанд Лисицата, цар на България".

Scanned by CamScanner

тъпи на България всички заети от българската армия земи, включително Одрин.

В този ден в Истанбул избухва младотурската революция и проваля решенията на Дивана.

21 януари — Българската армия започва бомбардировка на Одрин.

На 13 срещу 14 март — Българските пехотинци превземат Одринската крепост.

30 март — Сключва се второ примирие.

17 май 1913 г. — Сключва се мирът в Лондон.

Обществеността в България настоява за продължаване на войната: *„Трябва да си върнем всичко, което сърбите ни отнеха в Македония! Напред към Белград!“.*

15 юни — генерал Савов — зад гърба на кабинета — издава получената от Фердинанд заповед за нападение.

16 — 17 юни — българските челни отряди атакуват сръбските и гръцките предни постове в Македония.

1 юли сутринта — българските министри научават за настъплението и налагат решение за прекратяването му. Един час по-късно Фердинанд изпраща при генерал Савов свое доверено лице с устна заповед настъплението да продължи.

Две седмици след тази заповед България се оказва заобиколена от врагове.

Започнала е Втората Балканска война, наречена Междусъюзническа.

Но това вече е друга война.

Scanned by CamScanner

КУНА БАЙРАКТАРОВА:

ВОЙНАТА, ПУСТАТА...

Тъкмо да отропаме сватбата на Колчо, сестро, и гръмна войната.

Чухме я, щото кмет Цани гръмна с пищова. Да можеше да го видиш — с бяла риза и червен пояс. А на калпака му — перо, както си му е редно за селски княз. Те кмет-Цаньови въдят токачки, та перото сигур е било токаче. Гръмна и заръча да бият черковната камбана като при наводнението, цял ден да я бият, та да се носи до околовръстните кошари и да слязат овчарите. Да беше жив мой Добри, и той щеше да слезе с тях.

И кехаята пратиха да бие барабана:

— Съобщава се на синца ви, че е дошла царска заповед, спорти която в цялото българско царство е обявена мобилизация на целокупното мъжко население, годно да държи пушка, щото се е задала война...

Тъкмо бях запретнала поли да влазям в кацата и да мачкам гроздето. Като чух тез думи, отпретнах фустаня и тръгнах към общината, а там заприижда цялото село. Някои водеха и животни. За клане. Щото уж някой бил рекъл: дадеш ли курбан от стоката си, твоят пратеник на войната ще се върне жив-здрав, че и въздигнат.

— Братя! Българи свободни! И вие, мили сестри! До вчера, дето се вика, бяхме рая потърпевша, а от днес сме вече освободители! Нас ни приканя самата съдба — да покажем на света, че ни има, а туй се с думи не може изрече, щото е светът тъй далечно-обширен, че само святото дело може да ни въздигне в неговите строги очи! Нека в този час всинца изревем в глас единен: Македонийо, сестро по-малка! Вдигни лице кахърно и триж пребледняло, та посрещни тез, дето идат с кръвта си да те възкресят...

Кметът е учил в гюмназия три години в един клас: първи-

Scanned by CamScanner

те две — до Коледа, а трекята — до Великден. Затуй знае как да приказва с всичкия свят.

Подир заповяда:

— Всеки да си носи ляб и два чифта цървули — чифт – на краката, чифт — на гърба. Горна дреха за в дъжд — докато ни облече държавата. За доброволците — повечко дрехи – тях държавата няма да ги облича, щото, макар да ги зове, не ги призовава с царска заповед и щото те тръгнуват по смелост душевна и божа заръка, а за божите работи държавата не мой да се бърка. Друго още: платно за раните, листо артия и химически молив, за който е грамотен, а който не е, да знае трите имена на жена си, името на селото си, плюс околията. Ха сега си идете, че утре пак по туй време елате да тръгнем!

Ала се людето не разотива. Стоим и чакаме да се покаже отнейде войната. А нея я няма. Но кмет Цани пак гръмна. И се тогъз разотидохме. А у дома — Колчо — първият на мама. В мазето, зад кацата с гроздето.

— Що щеш тука, бре, сине?

— Вардя се, мале. Спастрям се за бъдещето. Да ме не найде някоя сбъркана заповед. Щото аз съм, мале, годеник, а годеницата ги защитава държавата. Щото и други войни ще има и за тях ще трябват мъже, а кой ще ги роди тез мъже? Ние — днешните годеници.

Колчо нарежда, аз рева. От срам и от облекчение, че държавата пази сгодените си чада. Тогъз у дома дотича Диманка — дет ще ми бъде снаха. В ръцете ѝ — китка, а и тя китка румена! Гледа Колча, ще ѝ се да се прегърнат, ама пусто сърце майчино не ми дава да мръдна в друга стая и да ги оставя сами.

— Ей ти тъз китка, Колчо, здрав да идеш, здрав да се върнеш…

Е тук ми се сърце обърна, сестро.

— Коя си ти, ма, та си ми дошла в къщата да прекаваш заповедта на държавата и да ми пращаш детето на смърт! Я

Scanned by CamScanner

вън от тук и не се обръщай!

А той я гледа и очите му ще изтечат от сълзи. Взе китката, затъкна я милно в пояса си, подържа я, колкото да ѝ се порадва, и я повърна. Подаде я на Диманка. Ой те теб, майчина орис чемерна! Стига ми туй, що чух:

– Ако не тръгнеш, Колчо, аз ще да се овеся ей на оназ ябълка. На най-якия клон ще си метна въжето. Зян да стана по-е добре, отколкото цял живот в срам да живея...

Изхълца, милата, хвърли китката и искаше да затича, но наш Колчо — юнакът на мама!! — хвана Диманка за ръка и изрече с бащиния си дрезгав глас:

– Първо ще се венчаем!

– Как бе, Колчо, как бе, мамин първенецо, ще стане туй, като ни поп ни е веке попът, ни кметът е кмет. Сичко е веке д р у г о! Никой жив не е него си. Сичко съ ѝ вкупом от живота отрекло и съ ѝ пак вкупом зарекло да мре! А ти искаш бяло венчило!.. – нареждам аз, но акълят ми пърха. „Аз ще ги венчая. Ще помоля Богородица за прошка и благоволение. Както майка на майка ще ѝ се примоля."

И ги венчах. Докато спяха. Той на хасъра, тя на креватя, аз – над тях. И по-високо бе само Господ.

Тръгнаха на другата заран. Де-що имаше мъж, всичко тръгна. Само даскал Крънзов остана, щото не видеше завалията. Малко кьорав, та гледаше с две търкалета от стъкло, окачени на тел връз ушите му. Не че не искаше. Не го щяха. Дойде един офицерин на кон. Той го не щя. Кметът му се моли, а оня:

– Не може така, не е устанно, господине. Човекът е с недостатъчен взгляд.

– Тамън да не вижда куршумите и да се върне герой.

– Но ако вие, господин кмете, можете да ми докажете поне минимум зрителен капацитет у кандидат-доброволеца...

– Ей сега, господин офицер!

Кмет Цани извади от пояса едно малко стъкле и попита даскала Крънзов:

Scanned by CamScanner

— Кажете, молим, господине Крънзов, с какво й мастило пълна тъз черна мастилница?

— С черно, господин кмете!

„Годен!“ — изрева офицеринът и видях как майката Крънзова се прекръсти до три пъти и му подаде дюля.

И поеха нататък. Мъжете, сестро. Весели таквиз, пък гледат потайно. Най-отпред — музиката. Ще речеш — отиват в Ласкар да крадат мома. Пеят, тупат с крака и бързат. И се ни един не обърна да погледне барем кръста на черковата. Бързат!

Всичкият свят върви напред с очите, сал наш Колчо върви назад с очите. И преди да се бях наревала, Диманка се откъсна от ръката ми и полетя подир Колча, както сам Бог е летял към кръста си.

Увисна на ръката му и тръгна до него. Виси и тежи, сестро, като аз съм тежала на мъжовия ми лакът — съща торба с жълтици.

Вървят напред с очите. Двоица срещу войната.

Връщам се в двора, а дворът празен. Наглед всичко си е на мястото, но нищо не е предишно. А от Савко — вторичкия на мама — няма хабер. Чак на другата седмица ми обадиха — заминал с другите семинаристи, доброволци заминали, без дрехи и без майчина благословия. Де ще иде, де ще чело да положи? Нали учи за поп и освен молитви нищо друго не знае.

Троица срещу войната.

И къщата ми опразня. Ходих да питам Добри, мъж ми. Аз му приказвам, той мълчи. Тревата на гроба му — по-висока от мене. На трева станал. Какво може да ти отвърне една трева, сестро, макар и силна! Само клати глава, и то, ако има вятър. Ако няма — стои и мълчи. Мълчи и стои. Га че не аз, а тя е клета вдовица. Нищо не чух от Добри. И като нямаше кого, взех мене си да разпитвам. И си пея. Пея си и си приказвам — тъй по-лесно преглъщам думите...

„Що щеш тук, Куне, майко юнашка, що чиниш в тъз праз-

Scanned by CamScanner

на шарена къща, в тез празни равни дворове, в тез празни вишни къошкове..."

Подир туй пък се молих. Чу ли ме, не чу ли ме Бог, не знам, ала на разсъмване аз него чух. До обяд пръснах стоката по комшиите, то каква стока — коза, двайсетина кокошки и прасе. Воловете ги реквизира войната. Харизах хайванчетата кой колкото даде, вързах парите на възел и ги пъхнах в тайния джоб на сукманя. Напълних торбата с каквото видях – какво ли ѝ трябва на жена, тръгнала боса Балкана да мине? Хляб, сол, нож, кибрит, стомне с вода и дреха за в дъжд, както рече кмет Цани. И една вощеница прибавих. Знае ли човек де какво го очаква! Задянах торбата в люлката, дето децата си на гръб съм носила, прекръстих къщата си и тръгнах. Не вървях, а сънувах. Като че нещо си ме водеше.

Трябва да е било по средата на месец октомври, щото лозята отсреша мълчаха олекнали и пъстро прошарени. Гледах гледката, галех я с поглед, прелях я със сълза и... изпсувах! Сега сама съм си всичко — и мъж, и жена, и двуицата синове, дето с Диманка стават троица.

И аз.

Четворица срещу войната.

Надвечер стигнах Ловеч. Град голям, неизгледен. И народ, народ ! Нема ли за тез хора война, нема ли царска воля и държавна заповед?! А аз — като сиротинка. Отидох в черковата им, приюти ме баба клисарка. На заранта — животът още по-тих, бавен някак си и заслушан. Тропот. Коне тропаха. Много коне. Туй е войска, държавна работа, ще тръгна по нея. Но войската зави надолу към Осъма, спря и пусна конете да пият. Задянах отново люлката и поех пътя за Троян. Стигне ли човек Троян, нататък е лесно — минаваш Балкана и долу те чака я войната, я някой отъден свят.

Аз съм жена темелна, сестро, знайш ма. Даяна на студ, на глад и на път. Сама си ора нивите, сама си мачкам гроздето и пак сама си пия виното. Нямам страх ни от тъма, ни от кръв. Сал от либенето се побоявах. Ма то бе едно време,

ned by CamScanner

кога Добри бе жив. Не стига, че жив, ами и млад! Па като ме почне... Подир, като си замина, взе да ми идва само насън.

Помолих се за него в Троянския манастир, напълних стомнето и попитах отците що им шепне Бог по нашата работа?

„Не бойся, жено! Цялото небесно войнство и самся Господ-Бог са с българите!"

„Туй ще обадя на синовете си, само да ги намеря!"

„Ще ги намериш, майко, ще ги намериш!"

Поех връз Балкана. Взе да се спуска студ, мъгла, току превали, пътят все нанагорнище и кално. Носех си ямурлук — тъкала съм го от козя козина и овча вълна за Добри – не пропуща вода и топли като кожух. Вечер се отбивах от пътя, увивах се в ямурлука и тъй прекарвах нощта. На четвъртия ден рукна силен дъжд. Той вали, аз вървя. Той бърза и аз бързам. Той не спира и аз не спирам. Хеле по едно време се разбрахме да спрем. Тамън да приседна, и видях в туфите край пътя нещо да мърда.

Напипах ножа в дълбокия джоб на сукманя и се притулих зад дърво, докато схвана каква е тъз живинка. Но живинката ме видя, разшава се тъй, като че се мъчи да стане. Човек. Коленичи, пак падна, пак на колене. Подадох му единия край на тояжката си, хвана се, уж се изправи, ама приведен. Мъж. Млад мъж. Целият кален, само лицето му чисто. Не видях очите му, но имаше мустаци.

„Вадаа."

Не знам такава дума. Гледам го. Той пак: „Вадаа...".

И посегна към стомнето. Напоих го. Пак го гледам. Какво да го правя? Ни е да го оставиш, ни е да го поведеш. Чуждо чедо.

Свих го до мене си под ямурлука и тъй дочакахме да се отоблачи. Хапнахме лебец и лук, малко пастърма ми бяха дали в манастира, нея прикътах за другия ден.

Тръгнахме с Войчо. Тъй се казваше брат ми, дето го убиха, та да му вземат черния ат. А туй момче имаше друго име, ама кой да го знай, та му виках Войчо. На брат ми.

Scanned by CamScanner

Тръгнахме, ама още не минали от тук ей до там, той падна. Посочи крака си. Гледам — стъпалото му като превтасало. Навехнат. Свалям забрадката — боже, чужд мъж да ме гледа с гола коса! — стягам ходилото и пак запълзяме към превала. Ама превалът далече. Пълзим, пълзим, па седнем. Пак пълзим — той легне, аз седна до него; а мръкне ли — и двамата се свиваме под ямурлука. Студ срам не знае. Той нещо ми казва, но като не го разбирам, викам му: „Търпи! Търпи!“. Той кима и пак тръгваме.

Свършихме ляба и сичкото. Пресушихме и стомнето. Пътят няма край, само вятър и шума от дърветата. Зряла шума, не става за ядене. Ядохме трева. На мене нищо, но той взе да повръща. Пекна слънце, разгърдихме се да се изсушим. На него ризата му свилена, а дрехата му като венчалното сетре на доктор Ставри.

„От дека си?“

Не разбира.

„Майка... мама... къде?“

„О, мама...въй мая мама...“

И току да ми целуне ръка.

„Петербург... Расия... Я Виктор...“ И се тупа в гърдите. Виктор.

Туй му било името. Нищо де, дето Виктор, там и Войчо.

Заспахме познати. Тъй, ама на заранта аз се будя, той се не буди. Лежи и уж диша, ама май не диша. Дърпам го, щипя го, едва изохка... Треса го и го викам на име, хеле отвори очи...

„Хлеб... мама... кусочек...“

Де ляб в тъз гъста гора и още по-гъста мъгла. Аз може и да се заситя с трева, ама той не може. Стомахът му не мели тревата. Па и вода нямаме. И никой по пътя — ни към превала, ни от превала.

Дойде ми да го зарежа. Тъй и тъй не мога да му помогна, барем да не харча време за него. Там нейде войната гърми, там нейде синовете ми ме чакат — моите синове и моите

Scanned by CamScanner

волове, дето толкоз години ляб са ми давали... Дали са живи, Боже, дали са живи... Виждам момчетата паднали възнак, както бе паднал баща им... лежат и не мърдат... земята им изпила кръвта... ненапила се и тя, пушината! Малкият на мама – с отворени очи...май диша... и шушне нещо... какво ми шушне... вода... вода... как да дойда, сине, как да балкана префръкна... Как да те мама напои! Как да те мама нахрани!

И тръгнах сама. Оставих Войча. Изчаках го да се отнесе в сън и тръгнах. Все по пътя, все по пътя... Много ми се видя и рекох да мина направо през просеката — прясна просека, скоро са я направили заради войската... Де ходих, що бродих, гледам, върнала съм се при Войчо. Сядам до него и плача. Да си не иде неоплакан. Ами ако и моите синове... коя ще ги майка оплаче... кой ще им очите затвори... Савко, миличкият, какъвто ми е скопосан като момиче... срамежлив, изчервява се, щом спомене женско име... няма и седемнайсет... Пак рева. Войчо не чува. Викам и вия. Моля се и проклетисвам — белки някой ме чуе. Ако не друг, барем Господ!

И ме чу! Има Бог, сестро! И го има само за да ни слугува на мъките!

Придойде ми. Тъй както си седях до Войча и се питах как ли ще го погреба клетото, усетих как ме дълбоко прободе в лявото сърце... После и в дясното... Тъй баба наричаше гърдите си... Боли и ме разпъва отвътре. Като да бях някой мях. Боли и разпъва, боли и разпъва... И ми потече в пазвата... Топло и мокри. Пипам се, близвам — сладни. Кърма. Кърма ми дойде. Силна кърма, като чучур. Туй е можел да направи Бог в тоз час горък, туй е направил...

И взех тогаз главата на Войча, турих я до гърдите си, а те напращели като у родилка.

„Яж, сине... пий..“

И се давя от плач и от радост. А той — като пеленаче — сумти и цока. Га че цял живот само с кърма е поминувал.

Изцока ме цялата. До капка. Отвори очи. Гледа като възкръснал. Очите му сини, баш Савчови. Гледа, гледа, па

Scanned by CamScanner

се засмя. Че като ревнах. После и той. Ревем и се прегръщаме. За какво и защо — и днес не знам.

По едно време станахме да вървим. Но Божията милост нямаше край. Откъде Троян се зададе керван — биволски коля, награмадени с денкове. За войската.

Сместиха се някак си, натовариха Войча, а той ми целуна ръка, като да бях владика.

„Спасиба, мама... мамачка... Я Виктор... Виктор Брюс... Не забуду! Никагда!"

Тръгнах подир колята. Имаше и други пешаци като мен, превалихме билото и надолу бързахме кой колко може.

А в полето оттатък Балкана миришеше на мокра земя и пърлено. Изглежда, тъй мирише всяка война. Колкото поравна става земята пред очите ми, толкоз повече народ щъка из нея, ама народ нефелен — едни нахвърляни като снопи в талиги, други куцукат пешком, хванати за ритлите на колята, трети се опират на окастрен клон или на пушка... Градобитен народ. Все мъже. Ама не са онез мъже, дето тръгнаха с песен и се не обърнаха да видят кръста на черковата. Друг народ беше туй. Народът на войната. И едно такова тихо. Хеле пък отвъд Филибето. Колкото по-близо до гърмежите, толкоз по-тихо у людето. Млади жени притичват помежду едни такива къщя, сковани от дъски и обковани отвътре с хасъри. Тук-там и по някоя бостанска колиба, ама направена от платно. Жените пък с еднакво облекло и си приличат като мравучки. И ми се мярна тогаз... Диманка ми се мярна. Тя е. И Колчо е тук. Ранен е бил, ама е оздравял. Добър Бог!

Че като викнах: „Диманке! Диманке, ма!".

Ама кой да те чуй.

И ей ма пред самата война. Първо ме попитаха що диря тук и страх ли ме е от кръв?

„Всякаква — рекох — съм кръв пипала. И мъжка, и женска, и на добичета. Тръгнала съм да си диря децата."

Не ми дадоха облекло, щото няма голяма дреха като за мене, само бяла забрадка с червен кръст. Записаха ме в ня-

Scanned by CamScanner

каква книга и тъй като не съм била учила да превързвам ранени, ме пратиха с двуица пооздравели момчета да посрещам колята откъде войната. А аз все търсех да видя Диманка. Но дойде втори керван от турско и до вечерта стоварвахме ранените. Като наръч вършини ги стоварвахме. А те тежат като трупи.

През нощта тайно от докторите обикалях бараките. Ако моите бяха тук, по охкането им щях да ги позная. Щото те още от малки, заболеше ли нещо, викаха „оф". В най-голямата барака, дето са прясно докараните ранени, чух гласа на войната. Войната викаше майка си. „Малеее... майчице..." Барем един не изплака за татко си. Щото на повечето от тях бащите им лежаха или на земята до тях, или в земята там нейде си — в чужди села и градища, дето не мога името им да изрека... По двуица-троица мъже от къща излезли, а после ни един у дома се не върнал.

Цяла нощ обикалях бараките да диря я Диманка, я моите момчета. „Немаме таквиз имена тук, стрино. По другите лазарети ще трябва да дириш."

И по съмнуване, без да казвам на никого, седнах в една от колите, дето отиват при войната. Нататък караха оздравелите, та да се още бият и комуто е било писано да умре, но се е някак отървал, да му се сбъдне написаното, а насам возеха ранените. Коларите ме гледаха — сама жена между толкоз мъже, — но нали съм с бялата забрадка, ми сторваха уважение. Един вид за човек на държавата ме имаха.

Към пладне снегът се усили, а пътят вървеше през нивите. Колата затъна и мъждивите кравички изпъваха гръбнак и щяха да я измъкнат, ама не би. Тогъз слязох да помагам на добичетата, слязоха и мъжете. А с тях и Натко. Що бе, Натко, що бе, сине на майка горкана, що ти е трябвало да тръгнеш с лъжа... Казал му докторът, че раната му заздравява добре, а нашият чул: „Връщай се в полка си, момко". И тайно, без открит лист или други държавни потреби, Натко тръгнал с нас към Одрин. „Искам да видя как вземаме крепостта!

Scanned by CamScanner

Искам да видя българското знаме над Селимието, как се вее-рей на най-вишното минаре... пък тогаз да умра..." Не видя знамето завалията. Докато напъвахме да измъкнем колата от калта, раната на стомаха му зейна и блъвна кръв. Свалих забрадката и затулих дупката, но кръвта бълва ли, бълва. Ни да се връщаме, ни да отиваме. Чудим се и се маем. Тогъз из вилицата зад нас изникна каруца с чергило и с черни коне, потънали в пяна като сапунисани. Под чергилото две градски госпожи с дълги черни палта и черни шапки, а срещу им седи офицерин. Спряха при нас, офицеринът слезе да види що е станало, подир слязоха и жените и като видяха кървав Натко, по-високата продума нещо и натовариха ранения на каруцата с чергилото, та да го върне каруцарят в бараката, отдето бе тръгнал с лъжа. Двете жени и мъжът — викаха му гусин майор, сигурно туй му е името — се хванаха до нас и взеха да бутат талигата. Хеле избутахме я от батака и потеглихме.

А жените останаха сред белия кър да ги затрупва снегът, докато чакат връщането на техния си превоз.

Преди да потеглим, видях, че офицеринът се обърна гърбом към двете госпожи и извади пищов. Пошушнах му: „Не трябва нужда, момче! По тез места вече и вълци няма. Войната ги прокуди".

Къде пладне каруцата с госпожите ни настигна, спря до нас и ние спряхме. Офицеринът скочи и ни подаде бохчичка и голяма манерка.

„За из път. От Нейно Величество."

По-високата от жените се усмихна. Е, тогъз се наистина сепнах, сестро! Туй ми било то царицата!!! Лъжеш, момче, гаваш ме, щото ме видиш, че съм стара и съм от село. И щото не знайш, че аз двaж съм ходила на Ловчанския панаир! И съм виждала всичко! Царците носят корони, рокли с бродерии и живеят в палати. Всяка царица е хем слънце, хем месец. Кога си е до царя, тя мълчи като месечина. Сама ли е — свети и прежуря, та ослепяваш от гледане. Ти ще ми ре-

Scanned by CamScanner

чеш на мене кое какво е!!!

В манерката вино, в бохчичката топъл хляб, сирене и малко кокоши воденички.

Хем ям, хем си викам на ум: „Че то и аз, ако мъж ми Добри да беше цар, то и аз като негова царица ще ходя да се омешвам с народа... да го видя що има, що нема тоз народ... Тъй, ама Добри почива в трапа на Змейов баир, а аз, сирота, съм се сгънала в талигата за към войната... Не хокай ме, Добре, верни стопанино... Дето мрат моите синове и моите волове, там ще мра и аз...“.

Два дни пътувахме с талигата и на третия стигнахме края на света.

Пред нас се лисна една голяма вода, а над нея слънцето спряло и не мръднува.

И народ, народ! Един кон води, други кон язди, трети го на носилка носят, четвърти седнал без крака и свири на гусла... И ни един читав. Ако ходи, главата му е превързана, ако е здрав горе, куцука на патерици...

Земя се свършва, сестро, война се не свършва!

Тогаз коларинът ми рече: „Дотук, бульо, си с нас, оттук нататък — ако щеш към Одрин — хващай по тоз път, ако щеш към лазаретите — хващай ей оня ...“.

А денят къс и скоро ще мръкне. По-добре в болниците – все ще им трябва як човек, барем за изнасяне на мъртъвци.

„Нямаме нужда от помагачи!“

Тъй ми рече възрастен мъж с мустаци и бяла престилка с червен кръст. „Вижте в холерната. Там трябват хора. Ей я оттатък баира.“

Разгеле нататък отиваше талига с четирима болни. Примолих се да ме вземат, но мъжът, дето ги возеше, ме отпъди с ръка. „Къш оттук, жено! Заразно е.“

Тръгнах подир талигата. Все някъде щеше да ме заведе. Тъй стигнах до кирпичено село. Преди селото нива, види се, че е със жито засеяна, но подир изпотъпкана. И в нея четири пресни гроба. Наши гробове — с кръстове от дъски. И нещо

Scanned by CamScanner

написано. Но сърце ми се сви и очите ми ослепяха. Ами ако там пише Николчо Добрев Байрактаров... или пък Савко... Не... нама да пише... Пустата му надежбина, сестро! Тя е като яс-треб-мършар... от нищо не се гнуси, от всякаква леш се гои и надлава... Престраших се. Пристъпих. Други бяха имената. Какво ли сънуват майките им, далечните!

Бог е добър за всички, ама не в един и същи час...

Къщите — турски къщи, боядисани като великденски яй-ца – от синкаво, та до пембено. Но всичките празни. Само в най-високата къща мъждука прозорче. Там била болницата. Не ме пуснаха да вляза.

„Тук са холерните."

Дадоха ми хляб и паница козя чорба и ме пратиха да запа-ля печката в пристройката — там нощуват докторите. Стаичката до средата навеяна със сняг, стените изплетени от пръте и измазани с бяла пръст, а на едната стена зазидано ей такова парче стъкло — то им е за прозорец. Три дървени креватя, а върху им сламеници и те вонят на плесен.

Първите дни не ме пускаха при холерните, ама като запр-ииждаха коля със заразени, една от сестрите ми рече: „Вла-зяй и ти, пък дано имаш късмет". Късметът ми, сестро, бе, че не намерих, а подир и не дочаках да дойдат там моите синове. Пращаха ме нощем да будувам, щото болните уми-рат най-често нощем. Освен че яде живи хора, холерата и смърди. Преди това повръща. Подир бълнува. И се изхожда бяло. А когато издъхне, като че целият свят въздъхва.

А колята прииждат и прииждат. Уж примирие, уж нашите само лежат в окопите край Одрин, а холерните ще ни затрупат. Слагаме ги по земята, вън под навеса, някои оста-вяме направо както са си в талигите. Докато накрая разбрахме, че холерата е отмъщението на турците. Тя, пустата, първо у техните хора се завъдила, от глад, смрад и въшки, а те хвърляли умрелите си в кладенците, та като нас-тъпят нашите и превземат селото им, да пият от смъртоса-ната им вода и да изпиват заразата... И тъй — войната лежи

Scanned by CamScanner

на една кълка край Одрин, а турската холера коси нашите. За една нощ починаха седемнайсет войници и двуица офицери. Между войниците имаше и турци. И на тях помагахме, и тях лекувахме. Уж друговерци, ама и те хора.

„Религията е важна за живите. За мъртвите има само смърт."

Погребвахме ги в общ трап — трябвало голи да ги зарием, по тяхному, ама отде време да ги съличаме, а подир да горим дрехите. Заливахме ги с негасена вар и оздравелите хвърляха върху им най-малко два метра пръст. Хвърляха и после затъпкваха.

И наши много гинеха. Оплакваx клетите ни момчета, както само майка може да плаче, ама не идеше поплакът ми от дън душа, щото там — в най-дълбокото на човека — мъждукаше клета надежба, че войната веке се е уморила, нъли и тя душа носи, отпаднала е, проклетата, и някоя заран сама ще рече: „Дур! Стига!".

Тогава дойде царицата. Видя ме и ме позна. Рече ми: „Вие сте тук! Благодаря ви!". Сама бях, ама тя ме взе за двуица и тъй ми приказваше. И аз — да се не изложа — ѝ викам: „Тук сме, Ваше Величество, царице! Дето децата ми, дето воловете ми, там и ний!". И тя ми стисна ръката и тъкмо тогъз откъм леглото отсреща болният се размърда и взе да бълнува. Виждах го, че си отива, и царицата го видя, ама пак пристъпи към него и се наднесе над лицето му. А той като да я позна, надигна се и взе да я пита:

— Ти одила ли си в Радиненец[23]?

— Да — вика царицата.

— Щом си одила, пак ще идеш. В жълтата къща зад училището... Знаеш ли я?

— Знам я. Зад училището.

---

[23] Едно от двете села, които след обединяването си приемат името Обнова в Плевенски окръг.

Scanned by CamScanner

– Ще идеш и ше им речеш, ако се роди мъжко, да го кръстят...

Падна горкият, очите му се подбелиха и от устата му блъвна смрадлив дъх... Царицата, без да трепне ни с ръка, ни с лице, изчака смрадта да се разнесе, свали ръкавицата на дясната си ръка, наведе се и затвори очите на мъртвия. Кимна на офицерина и той записа името и селото на клетника.

И тогаз настана една страхотия — след като обходи всички легла, царицата потегли нагоре по стълбите към втория етаж на къщата, там, дето никой не смееше да пристъпи, щото бе пълно с холерни турски пленници, оставени тук да умрат от болестта си, дето са я донесли от тяхната си държава да морят нас. Главният доктор избърза напред и се изправи срещу царицата — сал дето не рече „през трупа ми, Ваше Величество", но разпери ръце и бая време стоя така. Царицата го изчака, докато се измори да стои разпънат, благодари му за нещо и каза, че иска да види и горния етаж. Някой се сети и донесе котел с негасена вар — върви заднешком, посипва стълбището с варта, а Нейно Величество стъпва само на посипаното. Тръгнах и аз — да не рече госпожата, че уж сме си близки, пък я изоставям...

Що ти трябваше да видиш това, Ваше Величество!!!

Десетина окаяници лежаха натъркаляни в сламата, омешана с пикня и човешки мръсотии, гладни, жадни, натрупали около тях си сума ти дрипи на мъртвите им другари, затискат ги с ръце да не им ги вземе някой, а от парцалите извират въшки и холери... Извират и пълзят нанадолу...

Колко е стояла там царицата, не знам, но мен ако питаш, дълго стоя.

Чух я да казва на доктора: „Още днес! Не само по женевската конвенция, а и по законите на човечността...". Подир всинца я изпратихме до каруцата с черните коне. Тя благодари на всички, на мене най-много, макар че нищо не ми рече, само ме погледна. И тогава аз се охрабрих да ѝ кажа: „Де да си диря момчетата, Ваше Величество. Ти нали знаеш

Scanned by CamScanner

къде са полковете... Четвърти пехотен плевенски полк. Двуицата ми сина и снахата... и воловете ми — и те двуица. Искам с тях да умра..."

Но конете рипнаха и не чух какво ми рече царицата. Само докторът се смили: „Ей ти тук трима оздравели, връщаме ги край селото Акалан. Там ще намериш Плевенския полк...".

И докато да тръгнем, видях как изведоха холерните турци и ги поведоха към варницата, та да ги живи погребат във варта. Ама и те — докато вървяха, все повръщаха... а един си свали гащите и — направо на стъпалата... И се смееше пустият му... Затуй после докторите запалили болницата, та да затрият заразата.

Тъй посрещнах Рождество Христово, сестро — в талига с трима другари на Колчо. Жив и здрав бил. И те уж здрави, пък не им се приказва. Питам ги туй-онуй — за Савко, за Диманка... Те или мълчат, или ме гледат сърдито. „Има много пленени... има и безследно изчезнали... Една от подвижните болници плениха... ако вашето момиче е било там..."

„Честита Коледа, момчета!"

Лазаретът на Плевенската дивизия бе настанен в три турски къщи, залепени една о друга. Вътре топло, войничета носят чай, болните малко, наобиколиха ме, заразпитваха ме всеки за селото си, а аз отде да знам в кое село какво е станало, и ту рева, ту приказвам. Подир туй взех да ги питам за моите момчета. Колчо бил от същата рота и тъкмо тази нощ стоял на пост отсреща на баира.

— Какво прави на този пост? — питам със свито гърло.

— Стои. Стои и гледа. Ако е денем и ясно времето, вижда минаретата в Стамбул. Ако е нощем и студ като днес, стои и мръзне.

— Кога ще се прибере на топло?

— Като свърши нощта, ще му изпратят смяна.

Как съм дочакала това свършване, сестро, колко пъти ми е сърце прескочило от надяване, колко съм пъти тръгнувала на към баира, но все се намираше някой да ме повърне

Scanned by CamScanner

назад... Накрая паднах на колене пред началника на полка... „Дай ми да видя сина си...“ На колене, сестро. Вдигна ме и заповяда да ме завсдат при Колча. А нощта привършваше. Зазоряваше се и докато вървяхме с войничето към отсрещния баир, аз виждах хора, наметнати с ямурлуци, да се разтъкват по няколко крачки насам, няколко крачки натам, пак насам, пак... Откъм селото се чуваше кучешки вой. Кучешки ли, вълчи ли. Воят замръзваше и се чупеше като ледунка. Замръзнах и аз. До колене газех в снега. Усещах го да пари по голите ми колене, щото ризата ми само до там стигаше. Падам, ставам, момчето ме тегли. Вървим. „Ей го отсреща. Дето стои прав. Другите се движат, Колчо стои.“ Юнакът на мама. Драпам по заледения сняг. Пъпля. Ей сегичка ще те мама прегърне, ще те мама стопли! „Колчо!“ Не чува. „Байрактаров!“ — вика войничето. Не чува Колчо. Първа стигам до него, фърлям се да го прегърна, а той — студен. Студен и тегне. Замръзнал. Замръзнал, както стоял. Прав, до колене в снега, опрян на пушката си. Вкаменил се. С отворени очи се вкаменил. Тъй както е гледал минаретата на Стамбул...

Паднах с него в снега и лежахме прегърнати. Там умрях, сестро. Там ми излезе душата. Сянка съм, паметник съм, ни ме нещо боли, ни ме нещо радва. Каквото и да правя, все там искам да ида — при Колча.

И ходя. Всяка есен възлазям отсреща на Змейов баир, дето вместо сина си съм погребала сандъче с дрехи... и вия, и плача, и богу се моля да ме повика... Но богу било угодно още да поживея. Още тегло да тегля.

Селото Акалан. Огън да го гори и чума да го тръшне дано! Песен му извадиха Колчовите другари. Марш[24]. Засвири ли го полковата музика и тръгнат ли войниците да маршируват, коне се вдигат на задни крака и цвилят... На най-големите

[24] Маршът „Акалан“, композиран от Георги Шагунов, капелмайстор на 30-и шипченски полк.

Scanned by CamScanner

празници. А аз съм въглен, сестро. Сух въглен и черен.

Савко се върна жив и здрав, запопи се едничкият на мама, ожени се и напълни къщата с внуци.

А царицата ни умря. Царицата ни Елеонора. Дето сме се ръкували с нея, а мен ако питаш — душа с душа сме прегръщали. Оплаках я, четирийсет дена в немота прекарах и освен хляб и вода нищичко не преглътнах, да не би с нещо да попреча на душата ѝ да стигне до Горе и да измоли от бог милост за нас...

Диманка не ме остави. Не бе ходила при войната. Още щом стигнали плевенските казарми, със заповед я отлъчили от Колча и я пратили да се учи да превързва ранени. Настанили я да живее в болницата и билям плата ѝ давали. Не ме остави Диманка. При мене си живее, както си е редно на снаха. Но е туй грехота. Щото е млада, от мъж непипната и щото не е в нищо виновна. Викам си веднъж: ей сега ще ѝ река нещо за женене... А тя:

„Аз съм вдовицата на Никола Байрактаров и такава ще си остана".

Вдовица, сестро, на всички войни вдовица...

Scanned by CamScanner

ДОВЕРЕНА ДАМА ЖАНА АНТИКАР:

ИСТОРИИ С ОГЪРЛИЦИ

Девет години вярна служба на Нейно Величество царица Елеонора — без умора и униние, без отпуска и лични празници, без право да бъда или да изглеждам болна, измъчена, отчаяна, остаряваща...

И накрая...

Тази сутрин Х. Х. ми каза, че двамата с него можем да бъдем заподозрени за липсващите бижута от сейфа на Н. В., а после осъдени за кражба.

„За мене смърт, а за тебе, Жана — публично порицание, отнемане на имуществото и доживотно изгнание."

Само един човек знаеше оневиняващата ни истина. Царицата. Но тя е мъртва. Онзи ден бе погребението, а на 24 октомври ще бъде отворено завещанието ѝ.

Надяваме се само на високочайшата ѝ сестра принцеса Елисавета фон Ройс, но тя се е заключила в апартамента за гости и е заповядала да не я безпокоят. Царят, за разтуха, още снощи заминал в Рила на лов за диви петли, а Техни Височества престолонаследникът, княз Кирил и княгините тази сутрин отишли в двореца Врана. Тук е тихо, тъмно и всички говорят шепнешком и ходят на пръсти. Пред прозорците на двореца са спуснати черни знамена.

Х. Х. като дежурен офицер продължава да приема съболезнователни телеграми от цял свят, през градината край парадния вход продължават да преминават върволици от хора с наведени глави, някои оставят пред входа букети градински цветя, други трикратно се прекръстват, като че дворецът е църква или гроб. Май повече прилича на гроб.

Свила съм се на леглото в стаята си — точно над спалнята на Нейно Величество — и чакам да ме повикат. Но никой не ме търси, не ми дава заповеди, не ме пита за най-важното: защо е празен личният сейф на царица Елеонора.

Scanned by CamScanner

Никой не ме и обвинява. Но мисля, че караулът пред трите дворцови порти е предупреден да не ми позволява да напускам сградата.

„Трябва да си готова. Всеки момент може да те извикат при маршала на Двора. Опитай се да говориш гладко, спокойно и с факти. Още веднъж прегледай всички журнали с ангажиментите на Н. В. И се моли. Моли се и заради мен."

Наближава обед, а звънецът не е известявал дори за закуска. Не съм и гладна. Дори водата ми горчи.

Тишината и неизвестността ме потискат. Иска ми се никога да не бях се връщала в България, никога да не бях стъпвала в тази сграда, искаше ми се дори мене самата никога да не ме е имало...

Опитвам се да плача. Не ми е тъжно. Страх ме е. Треперя. Хладен септември. Мисля си за Царицата. Коя от двете ни е за оплакване. Тя беше толкова справедлива. Не може да ме е оставила без защита. Надяваше се да живее още. Дори когато гласът й секна и едва движеше устните си, тя вярваше, че отпадането ѝ е временно. „Утре... утре ще... напомнете ми, Жана..."

Може би е искала да остави някаква бележка за Царя, някакво обяснение...

Ровя се в архива на Н. В., търся журналите със записки за моите задължения. Колко много се е променил почеркът ми през тейзи години. От закръглен и някак безхарактерен в началото, сега изглежда като безсмислени криволици, силно напомнящи стенографско писмо. Царицата говореше бързо, записвах думите до половината, после добавях останалото, случваха се и грешки, но тя винаги ме оправдаваше, търсейки причината в нейния „приблизителен" български.

Девет години живях като нейна сянка. По някое време околните забелязаха, че съм усвоила Височайшата интонация, някои от жестовете ѝ и дори Нейното предпочитание към съчетанието на охра и бордо. „Толкова бла-

Scanned by CamScanner

городно стои“ — казваше Н. В.

Студено ми е. Прибирам журналите в куриерската чанта и чакам да чуя стъпки по коридора, които спират пред вратата ми. Минава обяд. Треперя. Покривам се с одеялото и се топля с дъха си.

— Доверена дама Антикар, господин маршалът на Двора желае да ви види днес в четиринайсет нула нула в кабинета си.

Личният секретар на Царя г-н Чапрашиков: дребен, сух, изопнат в бежовия си костюм и със силно пригладена назад рядка и също толкоз бежова коса. Искам да ми говори още, търся в тона му някакво предсказание.

— Благодаря, г-н секретар. А нужно ли е да подготвя някакви документи, данни или...

— Нямам подобни указания.

— За да не губя времето на господин маршала, може би трябва предварително да знам за какво ще стане дума...

— Доколкото съм осведомен, днес ще бъде направен опис на личните вещи на Нейно Величество о'Бозе почившата Царица...

— Да, да. Разбира се.

— В столовата се безпокоят, че тази сутрин не сте слизали на закуска...

— Да... нямам апетит... мисля, че нищо не бих могла да преглътна... нищо освен сълзите си...

— Всички скърбим, г-жо Антикар... Всички...

Секретарят се поклони едва забележимо — по-скоро като добре възпитан мъж, отколкото в израз на уважение към ранга ми.

След два-три часа може би няма да имам ранг. А от утре може би няма да имам нищо. Дори дом. Конфискация и изгнание. „Госпожо Антикар“. Гражданско обръщение. Присъдата ми сигурно вече е произнесена.

Scanned by CamScanner

В два без една минута чукам на масивната врата. Маршалското „Влез“ ми прилича на генералско „Огън“. Може би защото преди малко си мислех, защо ли не умрях в онези тифузни бараки край Лозенград, където на Царицата ѝ прилоша и тя падна в ръцете на верния Х. Х...

— Моля, седнете, доверена дама Антикар.

Коленете ми уж омекнали, но отказват да се превият. Струва ми се, че чувам пукот от счупване на собствените ми стави.

— Не искам да бъда неуместен, но ще забележа, че траурът много ви отива. Въпреки това обаче скоро ще ви се наложи да го свалите...

Исках само час по-бързо да науча кога ще настъпи това „скоро“.

— Засега очаквам от вас добросъвестно и най-подробно изложение в писмен вид за броя, вида, предполагаемата стойност и нахождението на всички бижута и други лични ценности, принадлежали на Нейно Величество о'Бозе почившата царица Елеонора, за които вие девет години отговаряхте — както ви е положено по клетва — с главата си... Очаквам да получа изложението ви утре по същото време — четиринайсет нула нула. Надявам се времето да ви стигне. Можете да вървите. Съветвам ви да минете през столовата. Заради вас там е оставен дежурен. Само заради вас...

Усмивка ли долових. Или насмешка. Прибирам поли, излизам. Вървя приведена. Пред стълбището срещам Х. Х. Разминаваме се. Ръцете ни се докосват. Поглеждаме се. За секунда, само за секунда страхът изчезва и аз — прекалено жизнерадостно за дом, в който витае скръбта — бързам към столовата.

Scanned by CamScanner

Уважаеми г-н Хофмаршал,

В изпълнение на Вашата заповед поднасям Ви моето изложение относно съдържанието на личния сейф на Нейно Величество о'Бозе почившата царица Елеонора.

Трудно ми е с точност да назова днешното местонахождение на поверените ми височайши скъпоценности, но мога да кажа, ако ми е позволено, че всички скъпи накити на Нейно Величество, както и целият ѝ драгоценен живот, са пожертвани за България...

Моята Господарка рядко се интересуваше от бижутата си освен в случаите, когато европейските вестници – едни със съжаление, други с назидание — пишеха, че тя е владетелката с най-скромен гардероб и най-ограничени лични разходи и че пред балните рокли предпочита униформата си на полковник от подшефния ѝ Двайсет и четвърти черноморски полк. Тогава Н. В. се усмихваше по оня прелестен начин — със снизходително опрощение — и ми казваше:

„Дайте нещо, дразнещо въображението. Да не вземат да пишат, че в българския Двор ме държат само на хляб и вода".

И избираше да сложи накит от най-висока класа: например пръстена с много чист рубин, монтиран върху златна нишка — годежния подарък от Августейшия ѝ съпруг.

Не знам доколко е моя работа, но тъй като по-надолу ще ми се наложи да обяснявам причината, поради която скъпите украшения са напуснали сейфа на Н.В., без да се върнат в същия вид, ще спомена с най-искрено извинение факта, че от сумата 1 600 000 лева, колкото беше определената от Народното събрание цивилна листа за годишна издръжка на Техни Величества, за Царицата бяха отделени едва 360 000 хиляди.

Разделена на дванайсет месеца и разпределена като

Scanned by CamScanner

заплати на всички длъжностни лица от домакинството на Нейно Величество (три придворни дами, доверена дама, адютант, флигел-адютант, личен секретар, иконом, камериерка, готвач и две общи помощнички), както и допълнително утежнена от разходите по обществените задължения на Н. В., свързани почти ежеседмично с парични дарения, разумно е да се предположи, че тази сума не би могла да покрие всички неотложни харчове и че в някои случаи във финансите на Царицата щяха да се усещат известни затруднения.

Не е тайна, че Н. В. не беше склонна към пестеливост, но само когато ставаше дума за „благородни обществени ползи", както тя обичаше да се изразява.

Още през първите дни след стъпването си на българска земя — по време на тържествения прием, даден на Н. В. от консулския корпус във Варна — е станало дума, че в близост до двореца Евксиноград се намира мястото с най-лечебен климат по цялото българско крайбрежие. След няколко дни Царицата е пожелала да се срещне с дворцовия архитект, без да спомене по какъв въпрос. Но за всички нас е ясно, че точно през онази вечер е възникнала хуманната идея на Господарката да построи на морския бряг със свои собствени средства санаториум за деца, болни от костна туберкулоза. И това да бъде нейният подарък — нека добавя: първи подарък! — за България.

По същото време Министерският съвет вече бе определил сумата 150 000 лева, „сватбен принос от народа" за новата владетелка. Макар в началото сумата да изглеждала предостатъчна за построяването на санаториума, през лятото на следващата година се оказа, че липсват средства за обзавеждането. А Н. В. много държеше точно по случай рождения си ден да направи подарък на новата си родина. Никой не биваше да разбере за затрудненията на Царицата. И една вечер доста

Scanned by CamScanner

късно тя поръча да ме събудят, извини ми се и помоли да отворя сейфа ѝ.

След два дни флигел-адютант Христов и аз заминахме за Виена с нощния експрес. Отседнахме във второкласен хотел край Южната гара, а фиакърът, който на другия ден наехме да ни закара до мястото, където отивахме, спря на две пресечки от бижутерска къща „Леон Майер" — дворцовия ювелир на династията Ройс.

(За да не бъдем разпознати и проследени — Нейно Величество ни предупреди, че Виена гъмжи от шпиони и гладни за сензации журналисти на дворцови вестникарски колонки, — ние с Х. Х. си бяхме избрали роля и я следвахме с търпението и таланта на родени актьори. Предпочетохме тъмни и скромни дрехи, присъщи на хора от средите на гражданското съсловие, зачиташи според възможностите си общоприетата мода: той — с целулоидна яка и бастун, аз — с воалетка и черна шапка с трепереща на ръба ѝ виолетки. Искахме да приличаме, а сигурно сме и приличали, на провинциални брат и сестра, пътуваши на погребение някъде в Европа: там милата им леля бе оставила за тях скромно, но сигурно наследство и те трябваше да го приемат със смирена благодарност към щедростта и несъмнена покруса от загубата.

В ресторанта на хотела си избрахме постни ястия, отказахме се от безплатната халба бира, а преди да посегнем към хляба, три пъти се прекръстихме. „Тъжни и скучни хора, достатъчно близки, за да има нужда да си говорят." Това искахме да си мислят за нас.

Регистрирахме се като господин и госпожа Хаджикаранфилови — нарочно избрахме по-дълга и трудна за произнасяне фамилия — от град Карлово, България, и поискахме стая с две легла.

Нощта — тази първа наша нощ — ми се стори дълга колкото целия ми следващ живот. В нея имаше всичко, което би могло да се случи на двама души, оженили се по сметка,

Scanned by CamScanner

но преживели петдесет години в почит и сърдечна вярност.

Сега, когато истината вече е известна, аз се отнасям към онова време, а и към самия Х. Х. като към торбичката ми с хапчета: таблетките не лекуват, но ни помагат да не усещаме болката. И времето не лекува. То само ни прави по-стари, а заедно с нас остаряват и раните ни.

В онзи хладен следобед хотелската стая не беше отоплена — достатъчна причина да не се съблечем. Свалихме само обувките и връхните дрехи и уж полегнахме за малко, колкото да отдъхнем от пътуването. Така замръкнахме. Мръкваше се бавно. Много бавно. Исках да е съвсем тъмно, исках да не виждам нищо, аз самата да съм част от тъмното, исках даже да съм пияна, за да не отговарям за себе си, да не знам какво съм правила, нищо да не си спомням, а да се е случило всичко. Лежах вцепенена, не смеех да погледна към съседното легло — да не си помисли той, че го очаквам. Усещах как тялото ми пречи. Исках да го няма, мислех си как ли бих се чувствала, ако успеех да го съблека. Тялото винаги може да бъде заподозряно в н е щ о. Исках да съм безполова като ангел. Исках Х. Х. да знае, че ношуването ни под един покрив е само досадно обстоятелство и че то никого от нас с нищо не задължава. Внушавах си, че двамата лежим някъде, където всички ни виждат — на пейка в гарова чакалня например. И като не можем да направим нищо друго, просто даваме вид, че спим, докато се съмне и всеки от нас отново се превърне в механизъм, настроен да постигне цел.

Усещах копнежа си като звън. Звън без ехо. Помня, че се засрамих. От унижението, което ни носи всяко очакване. От паметта на Данаил. Обърнах се с гръб и се стараех да дишам дълбоко и равно. Ами заспала съм. Защо пък да не съм заспала!

После светнаха уличните лампи. Светлината ми се стори противна като нечия добронамерена, но излишна искреност. Исках си тъмата. Исках си тъмния безкрай.

Scanned by CamScanner

Неясното, неизвестното, всевъзможното. В него има всичко. Граби и живей!

Чух г о, че става от леглото — дръж се, сърце! — но само ме да дръпне завесите. Знак за взаимност? И той ли протяга ръка към безкрая? Не. На пръсти се върна на мястото си — дали наистина вярва, че спя?! — легна по корем и скоро май... захърка.

Да се съмне. По-скоро да се съмне. Нощта е инквизиция. Нощта е нещо тъмно и непоносимо. Затова я прекарваме в сън! Лека нощ, сърце! Лека и кратка!

Сънувах, че ме притиска топла скала. Не мога да дишам. И вали. Не точно дъжд, но нещо вали. И звуци някакви, като шум в ушите, когато човек има температура. Усещам как се изпотявам. Мразя да съм потна. Не обичам мириса на собствената си кожа. Събуждам се.

Не мога да го кажа. Неизречимо е. Непреводимо. Самата мисъл, че мога да го побера в думи, ме кара да се съмнявам, че е истина... че сега... че той... че ние...

Не, т о в а не беше о н о в а... естественото между мъж и жена. Беше д р у г о. Беше взаимопомощ на двама тежкоранени: единият сляп, другият трудноподвижен. Един за друг бяхме патерица, куче водач или въжен мост над бездна, който щеше да ни помогне да стигнем Отвъд. Имахме само душите си, общата си самотност и неизбежния срам от всякакви обяснения.

Държеше ме в клещи. Не в прегръдка. Притискаше ме към себе си, като че бях камъкът, с който някога щеше да бъде обозначен гробът му. Плачеше. Покриваше лицето ми с гърдите си. Задушавах се. Мислех, че умирам. Не, исках той да е умрял. Имах нужда да плача за него като за мъртъв. Исках да съм свободна. Тъжна, но свободна. Плакахме. И чак когато сълзите ни придобиха еднакъв вкус и аз престанах да ги различавам, разбрах, че не от една и съща болка двамата стенем.

„Само ти..." — „Винаги ще..." — „Знам, че..." — „Няма зна-

Scanned by CamScanner

чение..." — „ Като се приберем..." — „Лицето ти е мокро..." — „Нищо по-хубаво..." — „Тогава непременно..." — „Не трябва да се съмва..." — „Съмна се..."

Откъм гарата се чуваше шумът на отминаващ влак.

Оттогава мразя гари, изпращане, посрещане, безсмислените думи „Хем да пишеш,ей..." — „О, веднага, щом стигна...". (Преживявам го като зъбобол.)

При това първо наше пътуване по тайна заповед на Царицата — защото имаше още две — ние, г-н Хофмаршал, оставихме при г-н Майер следните скъпоценности:

1. Пръстен и обици от розов кварц с оправа от сребро.

(Докато ги опаковахме в кутийката от бяло кадифе, Н. В. пошепна — струва ми се, без тъга: „Спомен от мама в деня на моята конфирмация".)

2. Украшение за коса — диамант, остенен с овален брилянт.

(„Ах, Берти, милият, не ме бе забравил в завещанието си.")

3. Златна гривна и обици със сапфири и диаманти.

(„От скъпия татко, при навършването ми на пълнолетие.")

Ако ми бъде позволено да изразя собствено мнение, ще кажа, че Царицата се раздели с бижутата си по начин, който с нещо ми напомни сбогуване с прелетните птици. Тя вече е знаела, че украшенията от нейната младост един ден ще се върнат, за да украсят паметта ѝ.

Ние с флигел-адютант Христов никога не научихме сумата, която Леон Майер превеждаше по сметката на Н. В., но и никога не чухме упрек или съмнение, изразени от нейна страна по повод чистотата на операцията.

Втория си рожден ден в България — 22 август 1909 година — Нейно Величество отпразнува заедно с болните

Scanned by CamScanner

деца в санаториума край Евксиноград. Носеше бялата си рокля от лионска коприна, но без рангоразличителни знаци и бижута, ако не смятаме малкия кръст с диамант и венеца от рози, изплетен от децата за нея... Мисля, че тогава за пръв път я чух да казва нещо, което тя повтори и в предсмъртния си час: „За една владетелка е недостойно да се гизди".

Празникът в Евксиноград продължи цял ден. Още тогава, а и винаги след това, когато Н. В. посещаваше санаториума, чувах най-малките деца да крещят, втурвайки се към нея: „Леля мама". Тя се смееше. В онези години Н. В. имаше висок и звънък смях.

Още в края на първото си лято в България Нейно Величество положи огромни усилия за разгръщане работата на Българския червен кръст и с искрена благодарност подкрепи Софийското учителско дружество в неговото решение да организира базар с фондонабирателна цел в полза на бедните и болни наши сънародници и децата от сиропиталищата.

„Съчувствието, ако не е придружено със състрадателно действие, е евтина милостиня — каза в окуражителното си слово Царицата. — Този, който жертва малкото, което има, в полза на по-бедните от него, получава тройна награда от Бог. А българският народ е добротворен и ние трябва да му дадем възможност да прояви тази благородна своя черта."

Възмездието, въздаянието и упованието във Всевишния бяха любимите теми на Нейно Величество.

Най-големите постъпления в този фонд донесоха продадените на базара четиринайсет ценни предмета, подарени от Господарката:

1. Руска брошка от розов емайл и диамантени листовидни елементи, оценена за 3000 лв. и закупена от Смарайда, годеницата на банкера г-н Атанас Буров.

2. Дръжка на омбрела от червено злато и релефни

Scanned by CamScanner

клонки от сребро — 1900 лв.

3. Голяма четвъртита ваза от обкован със сребро кристал — 900 лв.

4. Бронзова мастилница с фигурка в стил ар нуово — 300 лв.

5. Звънче за бюро от бронз — 200 лв.

6. Ваза от английски сребро — 650 лв.

7. Рамка за картина — от кожа и бронз в стил ар нуово — 120 лв.

8. Рамка за миниатюри — палисандър и зелен бронз — 90 лв.

9. Виенска кожена подвързия, украсена с алени кремове — 70 лв.

10. Подвързия от марокен със златен знак във формата на жерав — символ на династията Ройс — 110 лв.

11. Кехлибарена кутия за бижута — 1130 лв.

12. Три марокенени ленти за отбелязване на страница със златен знак във формата на жерав — символ на династията Ройс — 60 лв.

13. Ковчеже за бижута от полирана брезова кора — 180 лв.

14. Ръчно огледало в сребърна рамка и с инкрустирана в дръжката слонова кост — 90 лв.

Второто ни пътуване до Виена — пак с флигел-адютант Христов — стана през пролетта на богатата със събития 1912 година. Наложи се да заминем малко набързо и само два дни след като с Нейно Величество — не за пръв път — бяхме прекарали няколко часа от един априлски ден в църквата на село Бояна. Отивахме там обикновено в събота сутрин. Царицата не изповядваше православната вяра, но уважаваше всички религии и присъстваше на съботната служба заради красотата на църковните стенописи и звучността на православните песнопения. Облечена в тъмен костюм и наметка, тя

Scanned by CamScanner

заставаше някъде назад така, че да не бъде разпозната, но дори и да я разпознаеха, никой не си позволяваше да я безпокои.

Но онази събота на излизане от храма към нас се приближи висока и много руса жена, пременена в празнични дрехи и с червена забрадка. Идваше усмихната и готова да падне на колене. Трябваше да се сетя, че това можеше да бъде само презвитера Невенка, съпругата на боянския свещеник поп Стойчо, чието писмо Н. В. обичаше да препрочита. Жената се хвърли да целува ръка на Царицата и само след минути около нас се струпа цялото село. Уж хората много, а стоят в благоговейно мълчание и гледат някак гузно. Мъжете — в едната страна на двора, жените — в отсрещната. Почти като в Голямата зала на двореца.

„Ваше Величество светлейша царице, добре си дошла и тъкмо навреме си дошла, та да ги вразумиш... Щото искат те, неразумните, да сринат черковата ни, дето деди и прадеди са кръстени и венчани от времената на царете Асеневи та до днес.... Да я махнат искат, щото малка им била, а селото все по-големо ставало, и дечината требало да ходят по-често на черкова, та требало място широко и кубета високи... както му приляга на село, близко до София... За една нощ викат, че щели да я сринат и от камъньето ѝ друга черкова да въздигнат, ами ние, клетите, какво ще правим без черкова, като иде Великден, а подир и Гергьовден... на камъньето ли че се молим като некакви тъмни езичници и душегубци триклети... Кажи им и ти, Царице!“

Такова общоселско събрание Бояна не помнела, както после кметът опита да се извини на Господарката.

„Простете ни, Ваше Величество! Всичко това е от живота. Животът добър, народът спокоен и като нема големи грижи, фърля се да се множи... Прощавайте, Ваше Величество, но това е самата истина. Пораснахме от-

Scanned by CamScanner

към население, пораснаха и къщите ни, а църквата ни малка... Разгеле, че сте тук да ни чуете и лично да ни дадете позволение в този решителен час, щото снощи се сдумахме с мъжете от утре да почнем разграждането — първом от кръста...“

Тогава си помислих, че Царицата притежава провиденчески способности и че в този ден тя неслучайно е тук. Макар в програмата ѝ за деня да не бяха отбелязани никакви излизания извън Двореца, още рано сутринта, тъй както си бе в люляковия копринен халат, Н. В. изпрати за мене.

„Днес трябва да отидем в Бояна.“ Каза го почти рязко, като че бързаше да изпълни нечия воля.

Царят бе заминал с новата кола за Ситняково, та се наложи да ползваме мерцедеса.

(Н. В. изпитваше към този автомобил особена неприязън — като към човек.)

На онова мълчаливо общоселско събрание, без предварително да е обмисляла решението си, а спонтанно и с цялото съпричастие, на което може да бъде способна една възвишена и щедра душа, царица Елеонора обеща на боянчани, че с лични средства ще им купи място в центъра на селото – да си построят нова църква, ще им помогне парично и за самия строеж, дори образописец ще доведе от Европа...

„Колко би могло да струва съграждането на нов храм, господин кмете...?“

„Е, па, Ваше Величество... като пресметнем цената на парцела... нека той да е по-широчък, че да има къде да погребваме и героите, ако ни се наложи, както преди години се наложи на славното село Сливница... Никой народ не знай какво го чака утре. Тъй че парцелът плюс градежа и изографисването... Не съм дюлгерин и не отбирам много от цени... Речи, бре, майстор Гьоре!“

Scanned by CamScanner

„Е па я мислим дека едни... да речем... петдесет илядди... че стигнат...“

(Второто ни пътуване до Виена. Този път ролята ни на младоженци в попрезряла възраст ни позволяваше по-светли дрехи и малко повече свобода в поведението, но само когато в купето имахме спътници. Останехме ли сами, пак се свивах в моя ъгъл, старателно полагах шапката си така, че пироката ѝ периферия да покрие коленете ми, да не би по време на дрямката коленете ми да се раздалечат едно от друго, което в онези времена се тълкуваше като призив към съпружеска близост, и бе срамно и даже вулгарно, ако този призив произлизаше от жената. Още по-неудобно щеше да изглежда в нашия случай. Колкото повече се стараех да бъда сестра или добра приятелка на Х. Х., толкова повече старанието ме сковаваше като мисълта за таен недъг, който при невнимателно движение можеше да проличи.

На гара Белград в купето нахлуха трима сръбски студенти, пътуващи, както после се разбра, за Гьотинген, разпънаха малка брезентова масичка, отрупаха я с пакети, а когато преполовиха бутилките, стиснаха ги за гърлата и двамата тръгнаха по съседните купета да се запознават, а третият седна срещу мен и Х. Х. и деликатно забеляза, че макар да имаме вид на случайни спътници, той бил повече от сигурен, че сме съпрузи.

„Вие сте изключително наблюдателен. Философия ли учите?“

„О, не. Ветеринарна медицина. Но смятам да стана писател.“

„Е, скъпа, разкрити сме! Ела да те прегърна и повече не ми се сърди!“

Прегърна ме, без да ме докосва, като че бях пламък или украшение за коледна елха.

Отседнахме в същия скромен хотел край Южната гара, използвахме същата дълга за запомняне фамилия „г-н и г-

Scanned by CamScanner

жа Хаджикаранфилови", същите постни ястия, но този път не отказахме безплатната халба бира.

Х. Х. избра стая със съпружеска спалня.

Не знаехме какво ни очаква тази вечер, а неведението ни караше да треперим и да отлагаме случването. Хванахме се за ръце като сираци и се разхождахме в кръг около хотела, обикаляхме дълго и мълчаливо, докато се изморим, докато се мръкне съвсем и стане невъзможно да останем повече на улицата. Тогава вече щяхме да се приберем в стаята с оранжевите пердета и без да палим осветлението, щяхме да лежим един до друг безмълвни и свързани като близнаци в утроба...

Стоях в средата на стаята, светлините на отсрещната висока сграда проникваха през тънките завеси и се разтваряха в топъл полумрак, стоях с шапка и наметка, като че всеки момент щях да тръгна, но имах още малко време и не знаех как да го накарам да бърза. Седнах на края на леглото — там, където предполагах, че след малко ще лежа, той също седна в своя край, останахме гърбом, в някакво безсмислено търпение, в очакване да се случи нещо, което ще ни принуди да направим онова, което искахме, но все ни се струваше, че нямаме повод — някаква глупава реплика, банално твърдение, дума, която иначе никога не бихме произнесли... Н е щ о. Светлините отсреща угаснаха, в стаята стана толкова тихо, че гласът му стигна до мене със силата на гръм: „Съблечай се".

Забравила съм как сваля дрехите си жена, когато знае, че дори да не я гледа, мъжът вижда движенията ѝ, усеща ги по ритъма и шума на материята и търси да долови чувството на жената в момента — нетърпение, свян, страх или досада. Данаил винаги се обръщаше, когато се съблечах. Знаеше, че се притеснявам, усещаше, че не знам нищо за себе си, не разбирам тялото си, смятам го само за нещо, чрез което нощем се изпълнява съпружески дълг, а денем се носят дрехи. И дори днес — след всичко, което трябваше

Scanned by CamScanner

да преживея — аз вярвам, че човешкото тяло е инструмент на природата, а тя често пъти е безскрупулна, когато става дума за собствения ѝ интерес. Ние всички сме нейна играчка и единствено душата ни ѝ се съпротивлява.

„Хайде!“

Стана рязко — чух как проскърца леглото, но не последва шум от стъпки. Ще дойде, ще се нахвърли върху ми като върху нещо неодушевено, ще разкъса дрехите ми, ще ме обладае на пода, ще ми причини болка и погнуса, после ще ме остави и спокойно ще излезе...

„Аз ще изляза малко.“

Мина толкова близо край мене, че струята на дъха му парна ухото ми. Спокойно — твърде спокойно! — затвори вратата. Но не чух звука на асансьора. Може би стои вън, може би не знае какво иска и как да го направи? Може би чака знак от мене? Нали жената е тази, която откликва на иначе безразборно и наслуки изпращаните мъжки сигнали?

Отново закопчах най-горното копче на наметката, пригладих косата си (когато съм нервна, дъвча тънък кичур и от слюнката връхчето му е станало по-светло) и решително, твърде решително за плаха жена като мене излязох в коридора. Стоеше до вратата, но не забеляза присъствието ми. Хванах го под ръка и го вмъкнах обратно. Почти претърнати стигнахме до леглото, бутнах го да седне и започнах да се съблича. Сигурно усещаше парфюма и мириса на кожата ми. Стоях на педя или две от лицето му. Смъкнах — като баядерка — една подир друга дрехите си. Останах само по жартиери. Усетих отвращение от себе си — сякаш ме снимаха за мъжко списание. Свалих и чорапите. Отсрещните светлини отдавна бяха угаснали и здрачът прикриваше разтреперените ми движения и прехапани устни. Но се усещах съвършена. Защото съм една. Единствена от своя вид тук в тази единствена стая, в този единствен миг, в единствения негов живот...

Стоях с търпението на древна статуя и чаках екскурзово-

Scanned by CamScanner

дът да ме обясни на туристите.

Падна на колене и докосна с чело ходилата ми. И неговата кожа беше студена.

Започна от пръстите на краката — изследваше ме като слепец с неколкократно опипване на едно и също място, докато го запомни, с благоговейно плъзване на пръстите по вече опознатото кътче, на места с едва сдържана ярост, която не можех да си обясня, с животинско желание да отхапе парче, да сдъвче, глътне, смели и така завинаги да съхрани в себе си...

А когато се изправи и застанахме очи в очи, той ми пошепна най-съкровеното си откритие: „Ти си това... Ти ли си...“?

Положи ме на леглото и продължи изследването на тялото ми, но вече с о н о в а свое сетиво, чието проникване предизвикваше и у двама ни трусове и потоци невнятна — сигурно първобитна — реч...)

При това второ пътуване до Виена ние с флигел-адютант Христов предадохме в осеяните с кафяви петна ръце на същия бижутер Леон Майер няколко ценни бижута, с които Царицата се раздели не без вълнение.

1. Тройна огърлица перли — цвят пепел от рози.

(Като човек, малко или много обучаван от самия мосю Лалик, се осмелявам, г-н Хофмаршал, да кажа, че пожертваният накит беше много стар и изключително скъп. Принадлежал е на знаменитата Жюли дьо Полиняк, приятелката на кралица Мария Антоанета. Нейно Величество нашата Царица го е получила като подарък от баба си по майчина линия — Гаспарина, херцогиня Роан-Рошфор, пра-племенница на прословутия кардинал Роан, печален герой от онази злополучна история с кралската диамантена огърлица, върху която е точил перото си не един литературно изкушен французин.)

2. Пръстен — платинена нишка с монтиран на нея бял

Scanned by CamScanner

брилянт с висок карат. (Носи се само по време на причастие или годеж.)

3. Две брошки — едната шпинел с диамант, другата бели сапфири, изработени във вид на нарцис.

Така бе спасена Боянската църква.

Нека ми бъде простено волнодумството, но и днес мисля, че това високоблагородно дело на Нейно Величество може да бъде засенчено само от още по-благородния ѝ подвиг, оказан като милост към българския народ през трудните времена на войните.

Освен личните си неуморни усилия като медицинска сестра по фронтовете на двете Балкански войни Нейно Величество вложи в националните събития и всичките си материални средства, за да издържа двете болници – в София и Пловдив – с над 200 легла при пълно европейско обзавеждане и многоброен медицински персонал, полевите лазарети през дванайста година, кюстендилската болница и полевите медицински пунктове през тринайста, трапезариите за бедните, работилниците, даващи препитание на бежанци и инвалиди от войните...

Там – в бойните поля на България – и в нейните безотрадни следвоенни години потънаха брилянтите на древния род Ройс, за да избуят после в благодарна памет, която, надявам се, никога няма да помръкне...

Третото ни пътуване с майор Христов до Виена се случи през есента на злощастната за България тринайста година, времето на националния ни погром. Нейно Величество, след всичко, което преживя под гръцките куршуми в Кресненското дефиле, докато лично измъкваше ранените от своята военно-полева болница, и особено след един дълъг разговор с професор Любомир Милетич за резултатите от Карнегиевата анкета, се усети силно неразположена и след като това ѝ състояние продъл-

Scanned by CamScanner

жи повече от месец, се наложи да постъпи на лечение в немската клиника Вайденплан.

Всички се бояхме от диагнозата, която дори дворцовият лекар се страхуваше да предположи. За съжаление тя бе потвърдена от европейски медицински консулт и както Вие по-добре знаете, напразни се оказаха после трите поредни операции... А четвъртата — не само излишна, но и смъртоносна.

(Сега си мисля, че заболяването на Нейно Величество за пръв път се обади на 24 октомври 1912 година — по онова време Нейната болница бе разположена в Източна Тракия, близко до местата, където се сражаваше българската армия.

След шестте дни кървави битки за Люлебургаз и Бунархисар и многото жертви от двете страни бе настъпило временно затишие. Палатките от болницата на Нейно Величество бяха препълнени с тежкоранени, а откъм фронта продължаваха да идват претоварени волски и биволски талиги. Още неспрели, изтощените добичета падаха от двете страни на процепа и някои издъхваха с тихо мучене. Ранените войници настанявахме направо на пода върху постелка от слама. Не стигаха лекари и санитари. Не стигаха и медикаменти. Единственото успокоително средство за клетите страдалци бяха нашите утешителни думи. Царицата се съсипваше от тревоги. Но не отпадаше духом. Хранеше неподвижните, пишеше писма до близките на неграмотните, окуражаваше умиращите... Повечето от тях не я познаваха. Наричаха я „сестро", а по-младите се обръщаха към нея с „майко". Аз също се опитвах да вдъхвам кураж на тези прости и чисти души, но сърце не ми даваше да ги лъжа, че утре ще оздравеят или вдругиден войната ще свърши...

И тогава — вечерта на 31 октомври — на Нейно Величество бе известено, че преди два дни турската страна е поискала посредничеството на Франция и Русия за сключване на примирие, с много изгодни за България териториални придобивки, но цар Фердинанд, вместо да приеме

Scanned by CamScanner

предложението на Кямил паша и предупреждението на Великите сили, заповядал подновяване на настъплението към Цариград...

Беше време за вечеря. Царицата тъкмо убеждаваше млад мъж, ранен в главата, че да живее сляп с едното око, е по-малко нещастие, отколкото да остави децата си без баща... „Винаги има и по-лошо, войниче. Нека благодарим на бог за милостта..."

Тогава я извикаха на телеграфа. Забави се. Изплаших се да не се е случило нещо лошо с някой от царското семейство. Или с Х. Х. Той бе измолил разрешение да замине в Двайсет и четвърти на Нейно Величество царица Елеонора Черноморски пехотен полк и да се сражава в редовете му като прост войник.

Намерих я доста далече от лагера — сама в калното, мъгливо и изровено поле. Стоеше изправена като по време на молитва, сплела ръце на гърдите си и така неподвижна, сякаш бе вкаменена. Живи изглеждаха само дрехите, дип-лени от мокрия вятър. Не посмях да я доближа. Остана там, докато се стъмни. Прибра се спокойна, все едно е ходила до кухненската палатка. Но отказа да вечеря, а през нощта повръща. Не взе лекарство и забрани да говорим за със-тоянието ѝ.

След няколко дни сред докараните нови групи ранени се оказа самият Х. Х. Заповяданото от Царя настъпление към Цариград бе отблъснато при кръвопролитната атака на Чаталджа, а Височайшата воля струваше на българската ар-мия 12 000 души убити и ранени.

Понеже в болницата нямаше място, Царицата запове-да Х. Х. да бъде настанен в нашата палатка. Ние и бездруго спяхме едва ли не на крак, а и да имахме време да прилегнем, то не бе повече от два-три часа, така че не си струваше да се съблечаме. Сковаха набързо нещо като параван от не-окастрени дървета и вехта рогозка. Зад него нещастният ни приятел трябваше да прекара около две седмици, обслуж-

Scanned by CamScanner

ван като малко дете от Царицата или от мене. Докато Нейно Величество пъхваше подлогата под почти неподвижното му тяло, Х. Х. стискаше очи и зъби, а останеше ли сам, псуваше като гальотаджия.)

През онази тринайста година ние с флигел-адютант и вече подполковник Христов оставихме на ювелира Майер няколко от най-ценните бижута на Нейно Величество, които тя лично подбра с леко трепереща ръце и много бледо лице, като едва успяваше да овладее физическата болка:

колие — сиво-черни перли с красива закопчалка;
колие с аметисти и посребрени елементи;
триредов наниз от подредени по големина бели перли;
старинно ветрило с диамантен обков;
пръстен с розов диамант.

Трудно ми е да твърдя с положителност в какво точно бе вложена сумата от тези накити, но помня, че малко преди да тръгне в дългото си пътешествие към Съединените американски щати, където бе поканена от президента Удроу Уилсън, а доста преди това от неговия предшественик Теодор Рузвелт, Нейно Величество успя да закупи и внесе тъй необходимите протези за крайници, нужни на ранените от войните, да отвори курсове за занаяти, където бежанци и инвалиди да усвоят професия, даваща им препитание, и дори да подпомогне финансово лагерите, където бяха затворени вражеските военнопленници. Вместо един път месечно, пленените турски, съюзнически и френски офицери започнаха да получават месо веднъж седмично, а за здравето им се грижеха доброволки-самарянки, чиято скромна издръжка бе поела пак лично Царицата.

(За втори път заболяването на Н. В. се прояви през ля-

Scanned by CamScanner

тото на тринайста година, когато във Великотърновско и Горнооряховско бяха разтърсени от силно земетресение. Беше 28 юни. Трусът се бе разразил в 11 часа и 28 минути. Само час или два след като това стана известно, Царицата отправи телеграми до някои от софийските вестници и призова гражданството за съчувствие и съпричастие чрез набиране на спомагателни средства в полза на пострадалите. А още същия следобед тримата — със силно накуцващия Х. Х. — заминахме за мястото на нещастието. Това, което видях, надхвърли и най-драматичните ми опасения. Старият Търнов се беше превърнал в развалини. Изпод руините се чуваха стонове на все още живи затрупани хора. Обезумели от мъка жени тичаха без посока насам-натам, скубеха коси и крещяха имена на деца и други близки. Гимназията „Св. Кирил", където бяха настанени ранени от втората война, бе наполовина срината. От прозорците ѝ се вестреха пояси, по които нещастниците се бяха опитали да се спуснат, но малцина бяха оцелели при падането. Онова, което потресе Царицата, бе гледката на седем-осемгодишно момиченце, затрупано до кръста, но все още живо, с пресипнал глас и с безумен поглед, стиснало куклата си и едва шепнещо „дай ми... дай ми...". Нейно Величество се опита да го хване за раменете и да го изтегли, но притичалият спасителен отряд войници направо я изби настрана, без да си даде труд да я познае. „Идете си, госпожо, това не е ваша работа..."

След Търново посетихме Горна Оряховица и Лясковец. Навсякъде Х. Х. даряваше суми от името на Царицата. На път за София, някъде към разклона за Тетевен, господарката се усети зле, но не пожела да търсим лекарска помощ. Повтори се познатото още от фронта край Чаталджа повръщане и заповед да не се споменава временното ѝ, както тя си мислеше, неразположение.)

След третото ни пътуване до Виена в сейфа на Царицата останаха само най-скъпите ѝ бижута:

Scanned by CamScanner

двете огърлици — рубинената (от Царя), която тя носеше винаги с галапараден тоалет, и изумрудената — с вензела на графовете Оспени;

най-новата ѝ брошка — златна перуника (символът на Византия) — обсипана с лилави сапфири, подарена ѝ от Монарха по времето, когато двамата, облечени в одеянията на василевс и василиса, позираха за изографисването им на ктитори в дъговата ниша на църквата „Св. Александър Невски";

дългият едноредов перлен наниз, чиито зърна бяха започнали да потъмняват, и това бе знак, че кожата, която докосват, невидимо боледува;

големият кръст с диамантите;

малкият — с брилянт в средата;

бялата звезда на ордена „Александър";

двата кръста за храброст — руският и българският;

орденът „Луиза 1914", с който я бе отличил лично Кайзерът...

— Доверена дама Антикар, господин Маршалът на Двора желае незабавно да ви види.

— Но аз още не съм готова, г-н съветник Чапрашиков...

— Нямам указание как да постъпите в подобен случай. Ако ми е позволено да ви посъветвам, мисля, че трябва да се подчините на заповедта.

Човек никога на знае с какво ще го изненада въображението на съдбата.

Господин маршалът кратко и сухо ме уведоми, че не се нуждае от моите обяснения, тъй като вече е имал разговор с принцеса Елисавета фон Ройс и смята случая за изяснен.

Но преди да съм успяла да въздъхна с облекчение, бог ме засипа с още милости: по волята на Негово Величество от този момент аз щях да се числя към домакинството на двете княгини като доверена дама на Нейно Царско

Scanned by CamScanner

Височество княгиня Евдокия и пак по височайша заповед трябваше още днес да сваля траура.

Хофмаршалът дори не ме попита приемам ли новото назначение. Само забеляза с прекалена загриженост:

— Господарят се надява, че вие с вашия такт и деликатност ще съумеете да предпазите младата княгиня, както и да съхраните нейната тайна...

Целият Двор знаеше, че Евдокия от време на време правеше епилептични припадъци и че бе увлечена по красивия поручик Иван Багрянов.

Веднъж лично чух Царят да креши:

— Аз съм я определил за императрица, а тя предпочита да се влюби в адютанта на брат си и да рисува картини, глупави пейзажи и китки цветя...

Бракът бе невъзможен, любовта — драматична! Милата червенокоска! Как я разбирах!

— Техни Височества княгините се връщат от Врана утре вечер. Моля ви да ги посрещнете на поста си. А дотогава заедно с подполковник Христов оставате в разпореждане на Нейно Височество принцеса Елисавета фон Ройс.

След час икономът Гаврил ми помогна да преместя личните си вещи в противоположното крило на двореца, където вече ми бе определена стая до спалнята на Н. В. княгиня Евдокия.

Не се радвах.

Горе на нашия мил тавански етаж оставаше любимият.

През деветте години на общата ни служба при Царицата ние бяхме свикнали един с друг, както човек свиква с очилата или с изкуствения си крак: знаеш, че това, което имаш, е само заместител на живото и истинското, че е нещо бездушно, но ти е необходимо, защото ти помага да живееш, за да дочакаш... Чувството, което ни свързваше, беше повече от любов. Наричаше се необходимост. Нищо не можеше да ни раздели — ни редките знаци на милостиво внимание

Scanned by CamScanner

от страна на Царя към Х. Х., ни умилението и спотаената въздишка, с които понякога го гледаше Царицата, ни дворцовите клюки, ни моята ревност, връхлитаща ме като сезонно заболяване, ни липсата на физическа близост, с която тялото ми великодушно свикна. Бяхме едно цяло. Дори когато службата ни налагаше да се разделим, ние пак се усещахме като близнаци. Или, както ми каза веднъж г-жа полковник Протопопова — бивша фрейлина на Великата княгиня Мария Павловна, избрала любовта на един красив българин пред разкоша на руския императорски Двор: „О, мила, любовта не е израз на пола, не, не и не! Любовта е знак за наличието на душа. Полът е нападателният устрем на природата, суетната ѝ жажда за безсмъртие, а любовта е защитна сила на божественото у човека. Знам за вас двамата и ви се възхищавам...“.

Месец след моето преместване в свитата на княгиня Евдокия Х. Х. бе назначен за неин флигел-адютант. Генерал Марков разправяше, че чул Царят да казва с усмивка: „Този е безопасен. Аз него десет години си го отглеждам. Всеки баща, наказан да има дъщери, трябва да мисли за тяхното благонравие и почтеност, като ги предпазва от изкушения“.

Милият Х. Х. нищо не подозираше. Той бе щастлив, че ще може да се храни на една маса с младата княгиня и така по-често да вижда Августейшия ѝ Баща. С мъка признавам, че Монархът не го забелязваше. Но аз забелязвах отпадането на тялото и волята на моя любим. И двамата страдахме.

Това продължи до есента на 1918 година.

На 3 ноември Царят напусна България след абдикация, а вечерта милият Х. Х. се простреля. Спасиха живота му, но загуби слух. Изпратиха го да охранява ловната хижа в Ситняково.

Скоро след това аз напуснах Двора.

Scanned by CamScanner

ПРИНЦЕСА ЕЛИСАВЕТА фон РОЙС-КЬОСТРИЦ:

ТАЙНИЯТ ЖИВОТ НА ЦАРИЦА ЕЛЕОНОРА

Не знам дали съм ти казвала, скъпа приятелко, че за деветте години царуване на сестра ми аз съм посещавала България три пъти, без да броим пътуването ми за погребението ѝ. При първите ми две гостувания бях посрещната като коронована особа и в моя чест по заповед на Царя се даваше бал, организираше се военен парад и музикална вечеринка, блюдата се поднасяха в известния сервиз на Мария Антоанета — черно, лилаво и жълто, — а менюто се изписваше на лилава хартия със сребърен кант.

При третото ми посещение през есента на 1912 година обаче никому не беше до спазване на церемониала: като началник на скромна макар санитарна мисия аз още на софийската гара получих направление от Главната централа на Българския червен кръст и заедно с моите хора се отправихме към южните части на страната, някъде около град Стара Загора. Там почти се сляхме с екип на Виборгската червенокръстка община от Санкт Петербург и по тази причина имах шанса да окажа неоценима — както после ми бе съобщено — помощ на тежко ранения граф Брюс, Виктор Георгиевич. Помниш го — оня фуклъо, който при едно от гостуванията ни в Петербург бе казал за Ела, че имала навиците на генерал от запаса. Та същия този надут пуяк и авантюрист се бе представил в българския дворец като кандидат за доброволец във войната за обединението на братята българи, а всъщност, използвайки подпечатаните от дворцовата канцелария документи и разрешителни, бе следвал една своя налудничава заблуда, но за това друг път.

С Ела успяхме да се видим едва на втория месец от войната. Преди това си разменяхме кратки бележки, предавани чрез транспорта с ранени, който тя изпращаше от

Scanned by CamScanner

полевата болница към вътрешността, където бе настанена нашата мисия.

Срещнахме се на 20 ноември, по време на примирието след Чаталджа. Изглеждаше зле, оплака ми се, че често усеща болки в стомаха, лекарите предполагаха гастрит, но тя си внушава, че болките са резултат от преумора и че една почивка в любимия ѝ Евксиноград ще ѝ върне силите. Дълбоко в себе си Ела вярваше, че всеки човек е лично отговорен за своето здраве.

„Организмът си отмъщава" — често казваше тя на съпруга си Царя, когато го виждаше да прекалява с гъши дроб или пълнени яребици.

„Организмът винаги ще намери за какво да си отмъсти на човек като мене, скъпа, така че нека му помогнем!"

След тъжната ѝ кончина, при описване личните вещи на Нейно Величество Царица Елеонора Българска, бе намерена папка, грижливо обвита в кремавата хартия на дворцовата канцелария, подпечатана с личния печат на Ела и с адрес: „За Нейно Височество принцеса Елисавета фон Ройс-Кьостриц".

В папката се оказаха изрезки от вестници и десетина листа от ученически тетрадки (някои с редове, други с квадратчета) — повечето измачкани, изпълнени с думи, написани с молив, и само едно — върху бланка от щаба на Двайсет и четвърти на Нейно Величество царица Елеонора Черноморски пехотен полк, както личеше от познатия вензел „Е".

Не разбирах смисъла на написаното, но докато чаках звънеца за обяд, прелистих папката с надеждата да намеря някакъв знак от сестра ми, обясняващ странния подарък. Ти знаеш колко романтична и сантиментална можеше да бъде милата Ела и как, съзнавайки този свой недостатък, се стараеше да го държи под ключ.

И го намерих: грапава бяла хартия с червен кант и полегатия леко сплеснат почерк на Царицата — „Това, скъпа

Scanned by CamScanner

Зизи, е тайната част на живота ми!".

На обед същия ден ми представиха скромната свита, аташирана към особата ми за времето на моя престой след погребението: доверена дама и адютант, който толкова приличаше на милия Марк, покойния граф Оспени, че си обясних болезнената привързаност на Ела към него и приех за истина онова, което европейските вестници писаха: че Нейно Величество лично се била грижела за ранения си адютант, настанила го била в палатката си, хранела го с лъжичка и собственоръчно го обслужвала в най-деликатните му естествени нужди. А той, милият, дори не е подозирал, че е само едно копие...

Дамата — Жана — по-късно прояви трогателна готовност да преведе писмата на френски, така че ние с тебе ще можем сега да ги четем и да се дивим.

Scanned by CamScanner

Ето ме отново в София.

Заедно с колегата Людовик Нодо от „Ла журнал" ние изпращаме на юг последните доброволчески части — предимно голобради момчета от гимназиите и прехвърлили билото на живота си старци, трогателно въоръжени с пушки от своята младост, когато са защитавали връх Шипка във войната на Русия срещу Турция.

Но днес искам да кажа на уважаемите ни читатели нещо за българската жена, за тълпите млади и не само млади българки, които ежедневно се трупат пред бюрата за доброволен санитарен персонал, готови на дело да покажат своите милосърдни чувства и познания, дето това стане необходимо, без стеснение от времето, мястото и разстоянието.

От време на време аз срещах из тесните и криви софийски улици и самарянки — госпожици от Червен кръст. Едни от тях са млади — на 14 — 15 години, но готови в същия час да заминат при битката заедно с бащите и братята си. Българската жена не остава чужда на трагичния час, който преживява народът. На примера, който дава Царицата, се отзоваха жените на министрите, на депутатите, на професорите, на учителите, на обущарите — всички с ревност, която учудва, се втурнаха да бъдат полезни на България. Специално за госпожи министершите и със средства на Царицата в Двореца бе опразнено огромно помещение, а после запълнено с шевни машини и платове — там ежедневно, а и нощем, госпожите шият най-нужното за войската: ризи, чаршафи, партенки, възглавници. Виждам още как други, не по-малко самоотвержени жени, се жертват да гледат болни в училищата и казармите, които са обърнати на болници, да тичат в благотворителните комитети, да четат на ранените, да облекчават мъките на душата — те са истински

Scanned by CamScanner

сестри на тези, които се сражават. А някои от тях, отнесени в своите най-хубави чувства, пишат отлични поеми за храбростта на българския войник.

Слава на жената, която се предава на такава дивна служба в името на Отечеството си.

Romain Joris, La Gazette de Lozanne

Scanned by CamScanner

Българите ненавиждаха силно врага си, а го презираха още повече. Патриотизмът, който ги въодушевяваше в началото на войната, съответстваше на една действителност осезаема, видима, конкретна, интересуваща всяко семейство, всеки индивид. Този патриотизъм не беше идеология, той беше един вид патриотизъм, израснал в сърцето на всяко дете веднага щом то е достигнало възрастта, в която може вече да разбира ужасните разкази на бащиното огнище. Изгонването на турците от Македония беше неизбежна, необходима задача и всеки български гражданин беше убеден, че неговата страна не може да има за дълго време нито мир, нито равновесие, нито действително процъфтяване, докато великото дело не бъде свършено.

Войната в Тракия беше война на две раси, беше война на две системи, война на отмъщение. Тя съвсем не беше религиозна война. Да кажем по-ясно: Българският войник не се сражаваше за бога и макар да уважава царя си, не се сражаваше също и за него. Той се сражаваше само за нацията.

Людовик Нодо,
кореспондент на „Ла журнал"

Scanned by CamScanner

Гр. София
Двореца
За Царицата лично

Ваше Величество,

Към вас се обръща с надежда за помощ една кахърна и озлочестена майка, дето се страхува за живота и доброто име на дъщеря си.

Още щом вие обявихте, че в града ни ще откривате курсове за самарянки и за медицински сестри, мъж ми Ставре рече: дай да запишем наша Седефка, тъз година самарянка, догодина сестра, третата година – докторка. И я записахме, че и аз се турих да уча заедно с нея, щото училището им бе вечер, а къщата ни е далече, та да се не плаши детето да се прибира само по тъмното. Нищо не научих аз, но дъщеря ми завърши с диплома и значка и ние с мъж ми дадохме гощавка на цялата махала, дето че имаме половин докторка у дома си, а после де-що си имаше болен в квартала все мина през дома ни да го посъветва Седефка как да се излекува. А после като тръгна да се води войната и като рече момичето ни да върви подир войската и да спасява хора от смърт, аз не че не съм плакала, ама плачех все на скришно, щото знам, че за това е учила и щото такава е твоята воля, Царице. И братов ми син Панчо, и той тръгна да се бие като доброволец. Изпратихме ги и ден и нощ ги чакахме да се върнат. Но как ги дочакахме, сестро! Панчо, братовият ми, в гроба, а мойто момиче – в срам и позор...

Щото си ни ти учила, Царице, че плененият чужбинец трябвало да се гледа като да е българин, щото той също бил човек и като всеки човек търпял мъки и болки. И моя Седефка като първа отличница-самарянка си я пратила да превързва ранени от онез, дето преди падането на Одрин са стреляли срещу братов ми Панчо и са го убили. Панчо в

Scanned by CamScanner

земята, убийците живи. Че и добре гледани. И тъй наша момичка да вземе да се залиби с един от онези, дето са затворени зад мрежи с бодлива тел. Докато го привързвала, сама се привързала къмто него. Турчин, Царице. Враг наш и върл друговерец. Ама хубав бил, ама за учител бил учил и копринени чорапи носел, ама нам как тъжно гледал и нам как тъжно охкал... Каква е тази пуста любов, дето ни сродява със зверове! Щото те на милия ми братов син извадили очите с джобно ножче, а китките на ръцете му отсекли и тъй го захвърлили в калта на полето, та го намерили самаряни, но не можали да го спасят, щото му била изтекла кръвта. А мойта несвястна Седефка си иде една нощ — презнощ си дойде, Царице, да ни зарадва с най-тъжовната вест — иде си, реве и вика: „обичам го и с него оставам зад телта до края на живота си, само генералът да даде разрешение".

Щях да умра, Царице, щях да се фърля у Искаро...

В тебе ми е надеждата, Ваше Величество! Кажи на генерала, че ягне курбан ще му сторя, само и само да не разрешава на оногова зарад любов и женитба да излезе извън бодливата тел, щото влезне ли ми в къщата, три пъти наведнъж ще го затрия: отрова във виното му ще сипя, с въже ще го удуша, докато спи, и сърцето му с ченгел ще извадя... Тъй му кажи, Царице. А за нашата хубостница не бери грижа. За косата ще я влача, докато я завлека горе до кошарата, там ще я вържа о дъба и само хляб и вода ще ѝ давам, докато ѝ мине и меракът, и чудото.

Спаси ни, Царице! Ти, дето си толкоз народ спасила, имай милост и към нас, и към резила ни! Щото не е време сега ни за либене, ни за галене, а за срам, страх и молитви!

С поклон пред тебе и семейството ти
аз, Гюргена Ставрева, майка злочеста

Scanned by CamScanner

До Нейно Величество царица Елеонора.
Болницата на Нейно Величество
в Пловдив

Ваше Величество,

Моля, позволете ми още веднъж да честитя именния ден на Ваше Величество и от името на храбрия офицерски и войнишки състав на Двайсет и четвърти на Ваше Величество пехотен Черноморски полк да Ви пожелая несъкрушимо здраве и несекващи сили още дълги години, за да се радвате на всенародната признателност и любов, на която и днес сте светъл образ, както това вчера показа и празничният парад, в който подшефният на Ваше Величество полк, въпреки бурята, болестите и близостта на бойната линия, мина със стройна стъпка и бодър възглас в прослава на Ваше Величество.

Като стажант-полкови лекар на подшефния Ви полк бързам да уверя Ваше Величество, че ни суровите природни бури и снегопади, ни някои временни отстъпления от плановете на Главнокомандващия не накърняват бойния дух и настъпателна готовност на бойците от полка. Но като всеки млад българин, който милее за род и родина, се смятам обязан да запозная Ваше Величество с условията, при които живеем и се сражаваме повече от два месеца.

След неуспеха при Чаталджа ние вече имаме срещу себе си опасна четириглава ламя: противника, болестите, глада и упадъка на дисциплината. Холерата коси наред. Цялото село Тарфа, където сме разположени, е натъпкано с болни. Войниците мрат денонощно. Заразата се предаде и на населението, което предпочете да избяга от къщите си, за да не бъде карано да

Scanned by CamScanner

копае гробове на покосените от болестта. Огъна се коравият наш войник и неговата мощ.

Епидемията стопи хората и бойната стойност на полка пропадна — изгледът на войниците е покъртителен. Те всички са обзети от безразличие и всяка работа им се струва напразна. Днес постъпиха болни 230 души, 18 от тях починаха. Не разполагаме с никакви медикаменти. Лекуваме холерните с преварена вода и чесън, но скоро и чесънът ще свърши. Писмата ни до централата на Червения кръст остават безответни.

Не по-малко ни изтощава и гладът. След като подвозът откъм тила бе намален и забавен, ние се принудихме да използваме за храна падналите от изтощение, но все още живи коне. Сега вече и коне нямаме.

Но дори всеобщото униние не попречи на частите да празнуват въодушевено именния ден на Ваше Величество, ободрени от богатата почерпка, която благоволихте да им изпратите. Аз лично успях да опитам само шампанското, а господа офицерите заделиха за себе си касите коняк и шоколад. На войниците бе раздадено месо, бял хляб и ризи, за което те с благодарност викаха до небето: „Да живее Царица Елеонора!".

Присъединявайки се с цялото си сърце към този им възглас, оставам предан на Българската корона и лично Вам!

Кирил Михалчев,
Висше медицинско училище в Монпелие,
стажант-лекар

8 февруарий 1913 г.
с. Тарфа

Scanned by CamScanner

До сестра милосърдна Елеонора,
Двореца в София

Ваше Величество, сестро Милосърдна,

Аз съм една от онези безименни българки, дето се втурнаха на крилете на радостта да помагат с каквото могат на нашите братя-храбреци, като споделят и облекчават мъките и скърбите им във войната. Но ще напиша и името си, защото са тръгнали едни клюки и сплетни, които очернят майчиното ми лице пред моите деца и бъдещи внуци.

Името ми е Станка Цветанова и само една буква ме отличава от онази жена Санка Цветанова, дето влезе в устата на всички болници и самарянки със своето поведение и разпасани обноски.

Родена съм в Свищов и там съм омъжена, имам трима сина, до един невръстни и мъж ми е болен от охтика, та не можа да влезе във войската и да не се срамуваме пред града, аз тръгнах да бъда полезна на България с каквото мога. Пък и в комисията, дето набираше санитарен персонал, обещаха, че всяка самарянка катадневно ще получава по два лева и половина заплата, което прави една добра сума, и се надявах да я изпращам на мъжа ми, че да отгледа с тез пари децата, щото децата и във война растат и се нуждаят, и поне веднъж месечно да си купува мъжът ми по един илимон, защото докторът каза, че трябва да яде илимони и мед против охтиката. Няма да дотягам на Ваше Величество сестро Милосърдна с големите мъки и теглила, на които бяха подложени повечето самарянки и болногледачки, сигурно вече сте засипани с писма и жалби от други изстрадали жени. Щото нас самарянките от българските полеви болници ни имаха за работен добитък и ни пращаха на най-опас-

Scanned by CamScanner

ните места, та с чанта през рамо и лента с червен кръст на ръката да влачим в калта тежкоранени и ги влачихме де на ръце, де на гръб, докато ги чувахме, че дишат, а секнеше ли дъха им, ги оставяхме, прекръствахме ги, казвахме кратка молитва да напътим душите им и да се те не лутат из небесата, и покривахме лицата им тъмните с бялата си самарянска забрадка. Няма да казвам колко забрадки съм оставила по дирите на войната. Само ще река, че колкото са белите в онези калища, толкоз са черните по белите ни мегдани.

Но за друго ви пиша, сестро Величествена. Моето горко име бе забъркано в една срамна работа, за която ни мисъл съм имала, ни що-годе постъпка. Когато падна Одрин и като дойде вестта, ние всички от персонала на полевата болница, а и по-здравите болни се хвърлихме да скачаме и да пеем Шуми Марица, щото си мислехме, че падне ли Одрин, свършва войната. И тогаз началникът на болницата тръгна да ни прегръща, а мене, не че съм хубавица или нещо разпътна, взе та ме целуна. Туй не бе скришно, нито любовно целуване. А една сърдечна прегръдка от радост и избавление. Но туй всинца видяха и като ме емнаха, че съм била близна на доктора, че нощем съм му носила чай и двамата сме се криели зад платното в операционната да пием чая, че денем все съм се прозявала от недоспиване, но това недоспиване не било патриотично, а по други причини. Плачех и се кълнях в децата си и тоз позор може би щеше да отмине, както и други клюки и сплетни отминаваха, но по същото време се разнесе скандала с онази жена, от която ме отличава само една буква в името. И хората от бързане ли, от злоба ли, казаха, че двете сме били една и съща персона и че аз, макар да знаеха, че мъкнех трупове из тралищата на войната, съм била станала любовница на началника от австрийския лазарет, и на коменданта на Лозенград, та нощем съм жувеела в града в стая с меки мобиле и

Scanned by CamScanner

съм имала прислужница гъркиня, пък то истината е, че аз самата съм била прислужница на г-жа Кириеко в Свищов и може би да съм казала на някого за това, та после ми го притурят като вина, то по време на мъки и бедствия хората какво ли не си съчиняват, за да избегнат от мислите си за теглото и скърбите.

Невинна съм, Ваше Величество, Сестро Пречиста! Невинна и неповинна!

Уволниха ме, без да ми дадат и лев, със скъсани обуща и без чорапи ме натириха да се връщам в дома си, без стотинка барем за хляб по пътя, само с открит лист и едната черна мълва, дето ще стигне в Свищов преди мене.

Кланям ти се и ти се моля, Сестро Височайша, не за пари ти се моля или за значка и благодарност, а за отмиване на калта от името ми. Ако ти ми дадеш бележка, че съм почтена и съм била честна в своята работа, аз ще я скрия в раклата при чеиза си и колчем някой рече да ме срами или ковлади, ще извадя бележката с царския печат и ще съм с открито чело пред челядта си до деветото коляно.

Само за туй те моля и само на Тебе се уповавам, Майко народна!

Ще чакам оправдателното ти писмо, както Богородица свята е чакала благата вест! И всяка заран ще се моля на Бог за тебе и за свършека на войната.

Целувам полите на милосърдната ти дреха и се ката-дневно надявам!

Станка Цветанова,
самарянка и безименна българка

Scanned by CamScanner

Чрез г-н Председателя на Народното събрание Д-р Стоян Данев до народните представители:

Господа,

Позволете ми сега да изкажа моите най-топли и сърдечни сърадвания за всичко, що България направи миналите няколко месеца, както и за високото и красиво качество на гражданственост, показана от нейния народ, от най-високия до най-малкия. Това бе един възторг за целия образован свят, да видим начина, по който българските мъже и жени се отзоваха на позива, който им се направи – жените не по-малко от мъжете.

Вие изнесохте един тежък товар през тези месеци. Той беше не само ваш товар, това беше товарът на цялото цивилизовано човечество и вам последното дължи признателност за стореното.

Аз се радвам още повече, където мога да заявя, че градът Одрин трябва да бъде ваш. Аз се надявам, че няма да се позволи да се извърши нещо, което би заличило този велик акт на правда на вековете.

Когато напастта на турското завоевание падна върху Европа, Одрин стана столица на завоевателя цял век преди Цариград да бъде превзет; и сега колко е хубаво, когато изгубеният през XIV век за цивилизацията град ще трябва чрез храбростта на вашия народ да се повърне на XX век пак на цивилизацията.

С всички добри пожелания, като ви уверявам в неизменната ми вяра във Вас, аз съм Ваш искрен:

Теодор Рузвелт[26]

(в. „Народни права“, бр. 24, 30.I.1913 г.)

---

[26] По това време Теодор Рузвелт е вече бивш президент на САЩ.

Scanned by CamScanner

Ваше Величество!

Госпожо!

Моля, приемете предсмъртната изповед на един недостоен човек, комуто Вие, по безмерното Си благородство оказахте висша милост и когото надарихте с доверието и царската Си дума!

Настоящото писмо е моята последна връзка с живота и макар да съзнавам, че прошка за моята простъпка не може да има, аз все пак се надявам, че добротата и милостта на Ваше Величество ще осенят сетния ми час и така ще направят пътя на душата ми по-лек, а срещата ми с душите на скъпите ми покойници — не толкова страшна и унизителна.

Много ми се иска да вярвам, че сте ме забравили, и бих бил щастлив, ако това е така. Затова смятам за свой дълг да се представя: граф Брюс, Виктор Георгиевич, бивш офицер от Далекоизточния флот на Руската империя; бивш командир на злощастния крайцер „Палада"; бивш приятел от детските години на Негово Императорско Величество Николай Втори; бивш любимец на дами и госпожици; бивш дуелант, раняван по-често на полето на мъжката чест, отколкото в бой или схватка с враг; бивш човек и настоящ пътник към светлите селения на тишината и опрощението...

Дойдох в България с надеждата да намеря едно точно определено н е щ о, с което да си възвърна както загубеното благоволение на Н. В. Императора, така и да бъда полезен лично на Ваше Величество, защото съм човек, който вярва в общия произход на всичко съществуващо, както и в способността на живота да ни изненадва.

Моята история е кратка, но пък достатъчно странна. И ако аз бях имал почтеността да я изложа пред Ваше Величество в цялата ѝ необичайност, може би сега няма-

Scanned by CamScanner

ше да лежа върху сламената постелка в прокъснатата палатка на Руския червен кръст. За което все пак благодаря на Всевишния.

Още като дете съм чувал дядо ми по майчина линия принц Вилхелм Лихтенщайн да разказва — най-често в някоя от вечерите преди Рождество — за онова благодатно десетилетие в историята на Ваймарското херцогство (то винаги е било за пример на дребните европейски княжества), което даде на световната литература и наука Гьоте, Шилер, Хердер, Вийланд... Макар разказът на дядо ми да изглеждаше напълно достоверен, той не само го наричаше „Приказка за духовното рицарство на осемнайсети век", но и самият нямаше вид на човек, който държи да му се вярва безпрекословно. Но аз вярвах.

И когато съдбата ме зашлеви неочаквано, макар и заслужено, когато бях отчаян и отхвърлен от обществото — уволниха ме от флота без право да нося мундир, — останал сам в имението ни Верхигово, което още помни гръмкия смях и хусарската почтеност на героичния Ви брат княз Алтенбург, в минути, когато ми беше все едно дали ще продължавам да съм жив, или мога и да плюя в лицето на съдбата, налагайки ѝ собствената си воля посредством най-обикновен револвер... да, тогава се сетих за онази история.

Сведена само до своята поука, приказката на дядо ми звучи така: заровен в купища книги на древни естествоизпитатели, Йохан Волфганг Гьоте открива факти, свързани със съществуването на чудодеен камък — бял и прозрачен като стъкло минерал[26], — чрез който притежаващият го човек може да влияе върху съзнанието на хората и да ги поробва или въодушевява в своя полза или в полза в някоя важна цел. Очарованият от идеята Велик херцог на Ваймар Карл Август изпраща експедиция в земите на днешна

---

[26] Става дума за минерала хиалит.

Scanned by CamScanner

Австро-Унгария[27] *и само след два месеца Гьоте се връща от там с няколко парчета от чудния минерал. Раздава ги на приятелите си, разбира се, първо на херцога и майка му, после на любимата си Шарлоте фон Щайн и на всички-те онези свои духовни другари, които после превръщат следващите десет години в златното време на бурен духовен разцвет на Ваймар, предизвикал възхищението на просветена Европа.*

Но в края на десетилетието неочаквано и незабележимо възходът на херцогството започва да замира, приятелствата се разпадат, Гьоте губи любовта на Шарлоте фон Щайн... И един ден всички притежатели на скъпоценния камък откриват, че съкровището им е изчезнало. Повторна експедиция отвежда Гьоте в музейните хранилища на Италия, за да научи там, че прочутият минерал можел да се намери само в земите на Тракия, откъдето преди векове го били донасяли римските войници... Смъртта ли, старостта ли, или тъмните представи за балканската част на Ориента отнели желанието на поета за ново пътуване. Така блясъкът на Ваймарското херцогство помръкнал завинаги.

Ненужният човек — имам предвид себе си — много лесно може да бъде спечелен и за по-съмнителна кауза. Прекрасната новина за Вашето щастливо омъжване за Царя на България за мене лично придоби значението на предсказание. Помолих Нейно Великокняжеско Височество Мария Павловна за помощ, но тя бе достатъчно откровена да се усъмни в благополучния изход на моя замисъл, но и достатъчно благородна, за да измоли благоволението Ви да бъда приет лично от Ваше Величество.

С цялото просветление, което стигналият дъното човек може да преживее, си позволявам да Ви благодаря, че тогава Вие нито за миг не се усъмнихте в почтените ми

---

[27] По-точно в земите на Чехия.

Scanned by CamScanner

намерения да се присъединя към победоносната българска армия като доброволец заедно с моя добър приятел, също така отритнатия от доброто петербургско общество генерал Фок, който обаче, за разлика от мене, се оказа истински войник и приятел на Ваше Величество и България.

С огромно неудобство и чувство на духовно крушение изповядвам пред Ваше Величество срамния свой грях и дори нямам смелост да се надявам на опрощение. Доверието на Ваше Величество употребих за лични и користни цели. Голяма част от времето на войната аз прекарах в обикаляне на каменовъглени мини и други подземни находища в търсене на омаялия въображението ми предмет. За две години преживях онова, които малцина преживяват за цял един живот. Благодаря на България и лично на Ваше Величество за този шанс. Не намерих вълшебния камък, но срещнах душата на един народ, щастлив да има Вас за своя Царица. Раната, довела ме в лазарета, не е получена в бой, както мнозина предполагат, а представлява позорен резултат от безумието и лудостта ми.

Но пред прага на смъртта, когато всичко може да бъде изречено, с надеждата да бъде и простено, аз подпасям на най-великодушната и благородна владетелка скромния дар на моя окаян живот. Моля Ваше Величество да приеме този малък пакет. В него е скътано парче минерал, различен от оня, който така неразумно и всеотдайно търсих, но способен да донесе на Ваше Величество вечно здраве и бурен приток на сили, така нужни Ви в добротворството, което Ви очаква. Наречен от науката зеолит, този минерал изобилства в българската планина Родопи и на него дължа шанса, след замърсяване на кръвта от открита рана, аз все още да съм жив и да мога да се изповядам пред Ваше Величество.

С огромна радост — радостта на най-нисшия неудачник — научих, че Царицата на малка, но храбра България

Scanned by CamScanner

за своя труд и пожертвователност е получила високото признание не само на народите от Европа и Азия, но и от далечна и млада Америка, и че Вие, Ваше Величество, сте първата и единствена коронована Особа от Стария континент, отличена с блестящата чест да бъде поканена лично от президента на Съединените щати да посети Новия свят.

Признанието за Вас е признание за целия тъй любим на сърцето Ви български народ.

Моля Ви, Ваше Величество, в тези последни минути от живота ми да проявите присъщата си душевна доброта и да простите един нещастник. И нека това мъртво на вид парче камък бъде винаги с вас – стрито на прах и погълнато с повече вода, то ще ви придаде собственото си здраве и вечност, предпазвайки ви от всякакви болести на тялото и духа.

На добър път към Земята на бъдещето, Ваше Величество, където с нетърпение и най-радостно любопитство ви очакват хиляди хора!

Смирено целувам благородната Ви и опрощаваща ръка и с всички сили на отчаяната си душа моля Бог да закриля мислите и делата Ви!

И след смъртта си признателен Вам:

Виктор Брюс

Март 1915 г.

Scanned by CamScanner

Царице честита,

бог и светците му да те благословят с дълги дни и добро здравие за тебе и домашните ти!

С туй мое писмо ида да ти кажа и да те замоля да пратиш два крака, ама и двата да са десни, та с единия момчето ми да ходи на нивата, а другия да си го има за свят ден, за на хоро и, дай Боже, за сватба.

Отец Филев, дето ми е братовчед, рече, по вестника било написано, че ти, царице, си купила ръце и крака за инвалидите от войните и ги подаряваш на войниците си за коледа, ама и да не ги подаряваш, аз козата ще продам, но барем един крак на сина си ще купя, щото му е време да се задоми, а как да стигне олтара, като е сиромахът от граната откъснат до едното коляно, а и коя ли ще го мома залиби, като е тъй нецелокупен. Майка му, клетата, като видя как го носят на ръце като труп, не изтрая сиротата, гътна се и издъхна. Остави ни двама мъже в къщи, единият стар и нефелен, другият млад, ама наполовина от войната отнесен.

За пари няма да се кахъриш, аз пари ще намеря, ти само прати краката, щото комшиите напират за годеж, то и тяхното момиченце куцичко пада, тамън да и не намират махна с моя син.

Пущам писмото и минавам през черковата да запаля свещ за здравето ти, царице, и за памет на сички български момци, на които веке никой с нищо не може помогна, освен с молитви за душите им.

Сполай ти за добрината и не ни забравяй, ваше величество!

Дядо ти Съчко, гайдар
от село Барата, дето се не знае Плевенско ли е или Ловешко, щото е баш на самата им граница и само кога придойде Чернялка и пречупи моста, селото се разполовява и всяка околия си взема нейната половина от къщи, добитък и данъци и тъй докато закърпят моста, ама тази година още не са го закърпили, та засега се падаме в Плевенско.

Scanned by CamScanner

Как да ти благодаря и как да ти кажа кой съм ваше величество като ние бяхме хиляди и наводнихме българската земя като един бездомни прелетни птички завърнали се в родния край и вие ни посрещнахте нахранихте и приютихте и като с божия десница избърсахте сълзите от очите на децата ни и страха от душите на нас възрастните.

Аз съм оня Димитър Постолов дето съм се бил под байрака на Втора Серска дружина на славното и храбро Македоно-Одринско Опълчение, байрак, извезан лично от благочестивите ръце на ваше величество, под това знаме съм се клел, пред кръста му и пред буквата Е на върха му и пак заради вярната ми служба подир ме запряха в зимника на Сереската девическа гимназия и там ме клаха заедно с други мои другари, но тъй и не ме доклаха, та се измъкнах изпод труповете на мъртвите и кое-как минах през Якоруда да забера челядта и ти ме видя как на гръб носех немощната си майчица, а най-малкото си дете носех в торба, окачена на шията ми и ти ни посрещна в Пазарджишката болница и рече настанете ги и първо им дайте да хапнат, а детето така и си спеше в торбата пък жена ми трудната, баш тогава се усети че ражда и ми донесе близнаци и те ваше величество са истински българи щото са родени в България а не като нас пришълци дето и тук ни имат за чужди и там откъдето бягаме ни смятат за чужди

Добре сме ваше величество, настаниха ни в махалата Слатина, дето е като квартал на София, имаме стаичка и дърва за зимата ни раздадоха едни хора от оня комитет дето се казва царица елеонора а аз зафанах стария си занаят кундурджия съм, то днес никой не купува ново но за кърпеж се намират чепици па и домакинята ми Хрисанка намери работа в голямата перачница дето ти лично си я отворила за препитание

Scanned by CamScanner

и прехрана на нас горките бежанци-беломорци.

Из народа се чува, че нещо не си добре откъм здравето, ваше величество, та с жената и с децата ще идем в неделя на църкова да се помолим за тебе и да кажем на бог какво си добро сторила на клетите нас та да ти го той върне двойно и тройно щото бог никога не пести доброто когато има за какво да го праща

Живей царице и бъди здрава, ваше величество, за коледа ще ти натъкмя калеври от солунска мешина и битолски гьон, да носиш и да ни споменаваш както ние тебе те споменуваме, докато те носим в сърцето си, а и завинаги дорде имаме внуци и правнуци

Семейство
Постолови
и най-много близнаците Ясен и Явор,
бъдни войници на майка България –
до нейно величество царица Елеонора
с поздрав!

Scanned by CamScanner

Ваше Величество, елате!

Елате и ни спасете! Румънците убиха моята малка Елеонора, Ваша щастлива кръщелница! Първо отсекли главичката, после проболи и сърчицето! Жена ми от мъка полудя и се хвърли в кладенеца. Ваше Величество, спрете тази касапница! Из Добрич се търкалят трупове, окупаторите съсичат старци пред очите на децата им, изнасилват момичета и отвличат жени; всички най-учени хора в града са примамени уж за някаква справка, а после затворени в казармата, пребити от бой и откарани в Букурещ. Върволици от млади мъже по понтонен мост се отвеждат в Румъния, а оттам в Молдова. В село Сребърна румънски военен отряд арестува всички мъже и ги разстреля някои на мегдана в селото, другите в гората. Избити са и 72 две деца-ученици, затворени в селското училище. Изгорени са и повечето къщи. Запалиха и чифлиците, Изклаха много силистренци и телата им хвърлиха в Дунава. Гинем, Ваше Величество! Защитете ни!

С надежда и мъка: Тодор Георгиев, учител в Добрич

8 септември 1916 г.

Scanned by CamScanner

Ваше Величество!
Елеонора, сестро най-скъпа!

Покрусена от Вашето писмо, вече трети ден Аз не престават да си задавам въпроса, нима е възможно Нашите два християнски народа и техните синове, свикани под бойните знамена на двете съседни държави, да си причинят един на друг такава мъка и толкоз скръбни злощастия!

Войната е най-подлото човешко изобретение и Аз, както знаете, винаги съм се старала да умолявам Негово Величество Краля и Мой съпруг да намира хуманни средства, решаващи както вътрешните, така и външните конфликти, възникнали между обичната ни Румъния и нейните уважаеми съседи.

Не съм забравила Нашата сърдечна беседа при любезното Ви посещение у нас, когато и двете единодушно се съгласихме, че политиката не е женска работа, и че ако Ние, коронованите Съпруги, се намесваме в нея, то е, за да предотвратим скърбите, а не да ги после оплакваме.

Скъпа сестро, като успях все пак да преглътна сълзите и огорчението си, аз помолих Негово Величество Краля да поиска обяснение относно достоверността на фактите, с които Вашите поданици са Ви запознали и които Вие така развълнувано ми съобщавате.

Негово Величество бе любезен да ме успокои, че наистина в Добрич е имало задържане на малобройна група граждани, които са били поканени да последват органите на сигурността, за да бъдат изяснени някои причини за възникнали кражби и други нарушения в градската администрация, което обяснява факта, че в групата са преобладавали господа народни представители, общински служители, адвокати и учители. Господата след това са изпратени в Букурещ за доизясняване на

Scanned by CamScanner

обстоятелствата,след което ще бъдат върнати. Негово Величество не вижда в подобно деяние на окупационните румънски власти никакво незаконно посегателство върху елита на добруджанския град, както този акт е бил изтълкуван в българската преса. А колкото до обвинението, че в някои от селата край Добрич и Силистра имало убити деца и изнасилени от нашите войници жени, Кралят намира, че това са твърде произволни твърдения. Война е и убити ще има. Войната е смъртоносна коса и тя не подбира по възраст и пол своите жертви. Но заявленията за масови изнасилвания, убийства и опожаряване на цели села в красивата Добруджа са плод на възпалено от войната въображение на български журналист-патриот, комуто е трудно да приеме наложената от събитията политическа истина.

Скъпа Елеонора, както и да завърши тази война, тя не би могла да накърни Нашата сестринска обич една към друга, както и дълбокото уважение, което Крал Карол Румънски питае към Своя брат и приятел Негово Величество Цар Фердинанд Български.

Войните идват и си отиват, а династиите остават.

Нека се надяваме на ума на Нашите дипломати и на благосклонността на съдбата!

И нека се прегърнем и си простим, както, надявам се, Нашите два народа скоро ще се прегърнат и ще си простят.

Ваша сестра Елизабет,
по Божия воля кралица на Румъния

Scanned by CamScanner

Ваше Величество!

Прелитайки над двореца Евксиноград от Букурещ с курс към Константинопол, благоговейно коленичим в нозете на Ваше Величество и с възхищение целуваме ръка на най-забележителната жена на днешна Европа, сърдечната приятелка на свободолюбива Франция и коронован ангел на приятелския нам български народ!

Нека тези скромни цветя говорят вместо сърцата ни!

За екипажа на моноплан „Ла Франс“
Пиер Докур

25 октомври 1913 г.

Scanned by CamScanner

Аз, отец Костадинов с молитвен поклон доземи полагам пред ступите на Ваше Величество своето смирение!

Ваше Величество,

По силата на своя свещенически дълг и с благодарност за щедростта, довеждам до знанието на Ваше Величество, че сумата, с която Вие имахте добросърдечието да одарите скромния храм „Свети Георги" в селото Долна Сушица, именувано още Златолист край Мелник, е употребена спроти волята и желанието на Ваше Величество: измазана е монашеската килия на монахиня Стойна, наречена от народа светица и Преподобна, наковани са нови дъски на пода и е подменена дограмата на прозорчето, като след всички тези положени трудове обиталището на Преподобната стана напълно достойно за Височайшия взор на Ваше Величество, ако благоволите отново да ни удостоите с посещение.

В изказ на благодарност и молитвена грижа за здравето и преуспеването на Ваше Величество Преподобната Стойна заръча да доведа до Височайшето Ви знание молбата ѝ, през идущите два-три месеца да не напущате България и да не пресичате една голяма вода, щото баш по средата на водата може да стане едно неблагополучие, което няма да е добре ни за Вас, ни за българския народ. И още едно заръча Преподобната да Ви кажа, а то е да пиете отвара от кисел трън, вместо вода да я пиете и да не давате да се допират до вас с остро желязо, нито да режат даденото Ви от Бога тяло, щото файда няма да има, само мъки и болки ще има.

Като повторно привеждам глава в молитвен пред Ваше Величество поклон, оставам смирен на Бога и на Ваши Величества слуга и ратник.

Отец Георги Костадинов,
от село Долна Сушица, Горноджумайска епархия

Scanned by CamScanner

Да се притечем на помощ на един достоен за внимание и уважение народ, какъвто е българският. На другия край на света, през един океан и континент се намира един почернен и опустошен от войната народ. Един малък народ, който даде 44 000 от най-храбрите си синове жертва на бойните полета и 100 000 ранени и безпомощни в болниците. Един миролюбив народ, който през вековете е устоял на мохамеданските огнени вълни, днес е обезлюден от усилните си борби. Това е България. Нейната Царица и народ апелират към американците да им се притекат на помощ. Европа бе спасена за втори път от тоя малък народ. Борбата беше успешна, но нанесе ужасни жертви. Да помогнем на тоя народ, който се бори срещу общия враг на християнската цивилизация, жертвайки се да задържи мохамеданските орди в Мала Азия.

В. New York American

(Ню Йорк, 21 януари 1914 г.)

Scanned by CamScanner

Идвайте ваше величество по-скоро точка чакаме ви с разтворени обятия и пълни с обич сърца точка донесете ни своята доброта и семена от здравец точка

Дамски комитет
в помощ на пострадалите българи
Чикаго

Scanned by CamScanner

Сестра ми, както можеш да предположиш, не послуша ни предсказанието на пророчицата, ни съветите на лекарите.

Видяхме се във Виена два дни преди да отпътува за Хамбург, откъдето щеше да вземе кораба за Ню Йорк. Бях изумена да забележа върху лицето ѝ следи от пудра, прикрила сенките под очите. Тя смяташе употребата на грим недостойна за една владетелка. Погледнах я с леко прехапана долна устна, както в детството си показвахме, че се безпокоим една за друга.

— Да.

— Тогава защо? Дълъг път, морска болест, друг климат, пътуване от град на град при техните огромни разстояния...

— Знам, Зизи. Знам.

— Слава ли те блазни? Та ти и днес си известна по целия свят. Във Франция се прожектира филм за военните ти подвизи и хората те аплодират, изправени на крака — във Франция, която обърна гръб на малката ти нещастна България...

— Народ и държава не са едно и също, Зизи.

— Бях на лекцията на д-р Бертон във Виена. Той говори за войната, за храбростта на българския войник, за хилядите бездомни и безпризорни деца и разбира се, за тебе и твоя Апел към света за помощ. И знаеш ли какво каза накрая: „Българската царица Елеонора, на която цивилизацията дължи паметник за дейността ѝ, препълнена с дух на благородна длъжност към ближния...". Залата стана на крака и всички се обърнаха към мене. Аз също станах, но не знаех какво да правя. И когато видях професор Хайнрих Марто да разгъва кърпичката си, аз също се разревах... Не, не съм точила сълзи и не съм паднала под нивото си, както ни учеше покойната Матилде... Само сключих молитвено ръце и затворих очи... Така приех твоята слава. Мисля, че не бива да заминаваш, Ела.

— Важно е, Зизи. Важно е за България.

— Но това пътуване може да ти струва живота!!

Scanned by CamScanner

— Животът е съкровище, което трябва да бъде похарчено в името на нещо, което ще надживее самия живот. Извинявай за патетиката. Знаеш, че не я обичам, както и че не обичам да се пестя. Разбираш ли, животът е нещо, което не можеш да вземеш със себе си на оня свят. Само направеното добро, само благодеянието в помощ на другите, само то ще ни съпътства в дългата нощ на смъртта. Какво друго имам аз, Зизи, освен малкото останали ми сили...

— И Царят се съгласи?

— Царят ми благодари. За първи и единствен път в целия ни семеен живот Той дойде в моята спалня, аз вече си бях легнала, взе ръката ми и каза с особен глас: „Лео, знам, че боледуваш... знам, но се надявам... надявам се да го направиш... Цял живот ще ти бъда благодарен... и аз, и Престолонаследникът, на когото ще оставя България...".

— Но това са само думи, Елхен! И на думите Му ти противопоставяш живота си.

— Последното, което мога да направя за родината си... за родината на душата ми... Моментът е важен, Зизи. Толкова важен, че никаква жертва не може да бъде прекалена. Българската дипломация е на кръстопът. Самият Цар е раздвоен за това, каква политика трябва да следва. Страната има нужда от мир и изцеление на дълбоките рани, причинени от войните, а от друга страна, в Европа назряват събития, които няма да ни отминат... И тъкмо сега ние ставаме обект на доста оживен интерес от страна на най-новата световна сила. Неотдавна при Негово Величество се яви г-н Чарлз Дикинсън, дипломатическият агент на Щатите в България. Бяхме поласкани да чуем покана към българския финансов елит да посети Съединените щати за среща със самия Пиърпон Морган и банкерите Кун Лаб и Ян Къмпси, които са готови да открият свои банки в столицата и сюкюрсал във Варна. Американската страна допуска възможността за установяване на преки съобщения с България чрез параходната линия Хамбург — Америка — Хамбург, като се про-

Scanned by CamScanner

ектират стоянки в пристанищата Варна, Бургас, Дедеагач, а по-късно и Порто Лагос... Г-н Дикинсън бе любезен да ни предаде думите на държавния секретар на Съединените щати Джон Хей, че според Негово Превъзходителство „България е ключът към балканския ребус, без който не може да се реши задоволително нито един балкански въпрос. И че е настъпило времето, когато от досада за дипломатите българите се превръщат в тематика и район за прогнозистика". Не знам дали разбираш, Зизи, че този важен момент трябва да бъде използван... каквото и да ми струва това!

— Каквото и да ти струва това! Ти не мислиш за нас, които те обичаме! И как смяташ да прекосиш океана? С пудра и руж?

— С кутия хапчета. Онази махагонова кутия, помниш ли я? В нея някога държах писмата на Марк и портрета на баронеса Юлия Вревска. Д-р Юниц е мой приятел и му признах, че смятам това пътуване за мисията на живота си, че непременно ще го осъществя и че той, ако наистина ми е близък, трябва да ми помогне...

— Как?

— Чрез обезболяващи таблетки. Само някакви си два-три месеца. Трябва да издържа. Разбираш ли, Зизи, аз съм длъжна да направя това за България. Знаеш ли, едно българско дете обикаля Америка и дава цигулкови концерти, чиито приходи изпраща в помощ на бедстващите бежанци тук. Как мога да оставя тази малка Недялка Симеонова сама в усилията ѝ да бъде полезна на Отечеството, което е и мое. Ние също имаме на какво да научим онази млада нация. На състрадание, съчувствие и дарителство. И аз ще го направя. В момента България е оклеветена. В очите на цяла Европа ние сме агресор. Светът ни обърна гръб. Длъжна съм да направя малкото, което мога...

— Сигурна ли си, че ще има кой да го оцени?

— Надявам се на Бог и на бъдещето.

— Кога тръгваш?

Scanned by CamScanner

— В петък.

Малко преди да напусне хотела в Хамбург на път за пристанището, сестра ми усетила непоносими болки. Откарали я в болницата, а след няколко дни по нейно желание я преместили в клиниката Вайденплан.

Когато я посетих там, тя успя да ми каже само: „Няма вече здраве за мене".

Но въпреки това се съгласи на четири операции за три години...

Н 7 февруари 1917 г. — преди последната операция в клиниката — сестра ми пожела да бъде съставено завещанието ѝ. Всичко, което имаше като финансови средства, тя остави на болници, приюти за бедни и на ранените от войните.

Последния ѝ рожден ден — 22 август 1917 година — прекарах с нея в двореца Евксиноград. Със сетни сили царица Елеонора помоли семейството си сумите, предназначени за празничен подарък, да бъдат предоставени на сираците от нейния Двайсет и четвърти черноморски пехотен полк.

После поиска да се видим само двете и ме помоли да отворя онази кутия от бял седеф, побрала единственото бижу, което ѝ бе останало: годежния подарък от Марк, граф Оспени. „Направи каквото трябва." И затвори очи, като си мислеше, че може да скрие сълзите си.

Сумата за тази много ценна изумрудена огърлица, принадлежала някога на самата Екатерина Велика, нашият дворцов ювелир Леон Майер после преведе по банковата сметка на Българския червен кръст.

До последния си дъх царица Елеонора искаше да бъде полезна на своите поданици. И заповяда — да, направи го с висок и ясен глас, като че командваше полка си: „Не забравяйте обкованването!".

Знаеш тази стара австрийска традиция на дарителство, която Царицата пренесе в България и която дава възможност и на най-бедния да се усети съпричастен към доброто.

Scanned by CamScanner

В центъра на Варна пред казиното беше изложен дървен макет на кораб, наречен от Нейно Величество „Ладията на живота". И всеки, който искаше да дари някаква сума, можеше според възможностите си да купи гвоздей — златните струваха по 10 лева, сребърните — по 5, а железните — по 1 — и да прикове гвоздея към дървения макет. Не знам дали варненци разбраха смисъла на тази акция, но името и волята на Царицата ги събра около кораба и само за един ден макетът бе обкован гвоздеи за двайсет и шест хиляди лева. Дарената сума трябваше да отиде за лечение на раненните от световната война, която тук наричаха Европейска.

В началото на септември скъпата Ела престана да приема дори лекия пилешки бульон. Една вечер ми каза, че усещa края си.

— Какво точно усещаш! Не говори така! Днес изглеждаш толкова добре.

— Вече почти не ме боли. Не огладнявам, не изпитвам и жажда. Постепенно слухът ми намалява, все по-трудно чувам гласовете ви или мелодията на тъжната серенада, която моряците ми устройват от залива... Но чувам други звуци. Красиви звуци. В шума на морето доловям думи... разбирам ги, но не мога да ги изрека... Изглежда, вече приближавам границата... Съобщете на Негово Величество Царя да се прибере в България... Той още е в Мариенбад, нали? С него имаме какво да си простим... И поканете пастор Гюнтер... изповедника...

На 12 септември сутринта Нейно Величество българската царица Елеонора се прости със семейството, със свитата и прислугата си. Прие причастието и с тих, почти неземен глас помоли да отворим прозореца на килията ѝ и да я оставим да слуша морето.

Издъхна в самота.

Scanned by CamScanner

КУНА БАЙРАКТАРОВА:

ПОПЛАК

Рано сутринта чух камбаната да бие на умряло.

Кой къде бе тръгнал, се спря, прекръсти се и пак тръгна, щото бе гроздобер.

Чак подир пладне разбрахме, че предния ден Царица Елеонора се е споминала.

Зарязах лозето и отидох на Змейов баир — там е скътан мъжът ми Добри, там съм погребала сандъчето с дрехите на сина ми Николчо. Па викнах. Викнах да рева. Не плача и не нареждам, както си му е редът, ами вия като животно, като че някой реже парчета от мене и ги фърля на пцетата. Колко съм лежала там и вила, не знам, по някое време се чух да пея. То не е песен, но и плач не е. Сал едно мучене. Като че гласът ми излиза изпод земята, там, дето са скътани всичките ми най-мили. Мучах що мучах, а вечерта като ни свика кмет Вълчо в училищния двор и като рече да каже, ама не можа, щото се и той разрева, а подир него ревнахме синца... Е тогаз ми се сърце изправи, рекох си: Куно-Иконо, ти си царски човек и сал на теб ти приляга... И възкачих купчината тухли и камъни дето за новото ни училище, разгърнах ръце като да фръкна към Бога, па викнах...

Умре ни мила царица.

Не е умрела от болест,
Най е умрела от милост.

Де види хоро да играй,
па иде та се зафане.

Де чуе славей да запей,
па викне та му отпее.

Scanned by CamScanner

Де срещне душа да черней,
па седне та я прегърне.

Умре ни мила царица,
дор дваж по-мила майчица...

Scanned by CamScanner

ЦАРИЦА ЕЛЕОНОРА БЪЛГАРСКА:

МОЕТО ПОСЛЕДНО ЖЕЛАНИЕ

Смъртта обрича всеки от нас на самота и забрава.

Моето последно желание е
след смъртта ми
да бъда положена в свлтата българска земя,
та там да се слея завинаги
с онези,
които, преди да издъхнат, ме наричаха „майко".
Те са хилади и всички са мои деца.

ЕЛЕОНОРА

Scanned by CamScanner

„Съобщаваме на Нашия възлюбен народ, че Нейно Величество Царица Елеонора, Принцеса Ройска, Нашата възлюбена съпруга, предаде Богу дух след продължително и мъчително боледуване, днес 12 септември, 1917 година в 4 часа и петнайсет минути след обед, в Нашия дворец Евксиноград, окръжена от цялото Царско Семейство.

Това скръбно събитие дълбоко опечали целия Ни Дом.

Царят"

Царица Елеонора издъхва не в царския дворец, а в една от монашеските килии на манастира „Свети Димитър" на брега на морето.

Погребана е до южната стена на Боянската църква, облечена в скромната си бяла батистена рокля и без никакви накити — „като прост войник", както самата тя приживе е пожелала.

Гробът ѝ е бил обозначен с обикновен каменен кръст, издялан от инвалидите фронтовaци от Института за слепи и Ортопедичния институт при столичното училище „Тодор Минков".

На паметната плоча са гравирани думите „Блажени милостивите".

Представители на английските и френските военнопленници у нас положили на гроба ѝ венец от любимото ѝ безсмъртниче.

На 24 октомври същата година е отворено завещанието ѝ[29] според което Нейно Величество дарява за благотвори-

[29] Протоколът, описващ завещанието на царица Елеонора, е издирен и публикуван за пръв път от доц. д-р София Василева от Специализираното висше училище по библиотекознание и информационни технологии в София.

Scanned by CamScanner

телни цели сумата от 246 901 български лева и 100 000 крони, вложени в различни български банки:

1. за слепи деца.....2654 лв.
2. на 18 юли 1915 г. за същото.....2882 лв.
3. на 26 февр. 1911 г. за глухонеми.....30 000 лв.

при БНБ в София

За прилагането в изпълнение на тези начинания, за които горните суми са посветени, се натоварва комитет „Царица Елеонора".

4. за самостоятелното заведение „Самарянско дело".....
.....60 000 лв.

При Балканска банка София

Употреблението на тази сума да служи за поддържането на целите на Централния съюз в София, както и за клоновете в провинцията.

5. гр. Търново.....5365 лв.

при Кредитната банка в София

6. за ослепените от войната.....30 000 лв.

при Кредитната банка в София

7. за БЧК.....50 000 крони

от онези 100 000 крони, които бяха оставени в Мое разпореждане от Австро-българския помощен комитет във Виена.

8. останалите 50 000 крони определям за продължение дейността на

Моето училище за самарянки в София, Александровска болница.

9. за различни други дарения .....69 000 лв.
10. за сираците от 24 пехотен полк в Бургас.....5000 лв.
11. за сиропиталището „Битоля" в София.....2000 лв.
12. за сестрите в Клементинова
И варненска болници.....10 000 лв.
13. за инсталиране на електричество

Scanned by CamScanner

Във Варненския санаториум.....30 000 лв.

Само две години след смъртта ѝ високайшата дарителка вече е забравена.

Днес на царица Елеонора е наречена една малка пресечка в софийски квартал, а името „Мария-Луиза“ носи главна столична улица.

Едната от двете български владетелки е майка на царя, другата е запомнена като Майката на народа.

Но в България народът никога не е бил мнозинство.

През 1965 година гробът на царица Елеонора е бил осквернен, най-вероятно в търсене на скъпоценности.

Заринат набързо и изравнен, той дълги години е останал незнаен за децата и внуците на онези, които са наричали царицата „майко“.

Scanned by CamScanner

БЛАГОДАРНОСТ

Тази книга не би могла да се случи без компетентната и всеотдайна помощ на специалисти и приятели, силно пристрастни към справедливостта, която времето неминуемо отдава на онези, за които „животът е съкровище и то трябва да бъде похарчено в името на нещо добро“.

Със сърдечна признателност към

Ани Златева — историк;

Ася Стефанова — екскурзовод в двореца Евксиноград;

Грета Бойова — библиотекар във Военно-историческата библиотека към Военна академия „ Г. С. Раковски“;

Елена Бугарчева — старши експерт в Държавна агенция „Архиви“;

Елиана Димитрова — редактор в Българската национална телевизия;

Иван Алексиев — писател енциклопедист и приятел;

проф. д-р Мина Златева — СУ, факултет „Журналистика и масови комуникации към катедра на ЮНЕСКО“;

Росица Куцарова — директор на Регионална библиотека „П. Стъпов“, Търговище;

доц. к.г.н. Руслан И. Костов — гемолог.

Авторът

Scanned by CamScanner

СЪДЪРЖАНИЕ

ДЕЙСТВАЩИ ЛИЦА 7

ХРОНИКА 9

КУНА БАЙРАКТАРОВА :
КНЯЖЕСКА СГЛЕДА 11

ПРИНЦЕСА ЕЛИСАВЕТА фон РОЙС-КЬОСТРИЦ:
СЕСТРА МИ ЕЛЕОНОРА 16

ВЕЛИКАТА КНЯГИНЯ МАРИЯ ПАВЛОВНА:
СБЪДВАНЕ НА ПРЕДСКАЗАНИЯТА 60

ХРОНИКА 80

ДОВЕРЕНА ДАМА ЖАНА АНТИКАР:
ПЪРВИ ГОДИНИ В ДВОРЕЦА 83

ХРОНИКА 134

КУНА БАЙРАКТАРОВА:
ВОЙНАТА, ПУСТАТА 137

ДОВЕРЕНА ДАМА ЖАНА АНТИКАР:
ИСТОРИИ С ОГЪРЛИЦИ 155

ПРИНЦЕСА ЕЛИСВЕТА фон РОЙС-КЬОСТРИЦ:
ТАЙНИЯТ ЖИВОТ НА ЦАРИЦА ЕЛЕОНОРА 181

Scanned by CamScanner

КУНА БАЙРАКТАРОВА:
ПОПЛАК 215

ЦАРИЦА ЕЛЕОНОРА БЪЛГАРСКА
МОЕТО ПОСЛЕДНО ЖЕЛАНИЕ 217

ХРОНИКА 218

БЛАГОДАРНОСТ 221

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора с възпитаници на сиропиталище „Княз Борис Търновски“. Сградата на сиропиталището се е намирала на бул. „Христо Ботев“ и е разрушена по време на бомбардировките през II световна война. *(ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е 498, л. 28)*

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора с възпитаници на сиропиталище „Княз Борис Търновски“. *(ЦДА. ф. 3К, оп. 7, а.е 498, л. 9)*

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора като самарянка на посещение във френската болница в Пловдив. *(Публикувана е във в. „Фигаро". 1915-1916 г.)*

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора в Евксиноград.(1910) *(ЦДА, ф. ЗК, оп. 7, а.е 498, л. 32)*

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора с възпитаници на сиропиталище „Княз Борис Търновски“. *(ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е 498, л. 9)*

Scanned by CamScanner

Евксиноград.
Цар Фердинанд с
княгините Евдокия
и Надежда и
Царица Елеонора
около 1910 г.
*(ЦДА, ф. 3К, оп. 7,
а.е 498, л. 23)*

Scanned by CamScanner

Царица Елеонора с възпитаници на сиропиталище „Княз Борис Търновски“. *(ЦДА, ф. 3К, оп. 7, а.е 498, л. 9)*

Scanned by CamScanner